Боян Гюзелев

АЛБАНЦИ В ИЗТОЧНИТЕ БАЛКАНИ

IMIR

Boyan Guizelev

ALBANIANS IN THE EASTERN BALKANS

Edited by Vassilka Tankova

Common Balkans – Young Authors – First Books
Vol. 2

International Center for Minority Studies and
Intercultural Relations
Sofia, 2004

Боян Гюзелев

АЛБАНЦИ В ИЗТОЧНИТЕ БАЛКАНИ

Под редакцията на Василка Танкова

Международен център за изследване на
малцинствата и културните взаимодействия

София, 2004

© Боян Гюзелев, автор, 2003
© Международен център за изследване на малцинствата и културните взаимодействия, 2004

ISBN 954-8872-45-5

С Ъ Д Ъ Р Ж А Н И Е

ЗА АВТОРА И КНИГАТА

УВОД

БЪЛГАРИ И АЛБАНЦИ В ЗЕМИТЕ НА ДНЕШНА АЛБАНИЯ VII-XV В.

Заселване на славяните в земите на днешна Албания
Славянски влияния върху албанската топонимия и език
Разширяване границите на Българската държава
до Адриатическото крайбрежие
Относно появата на албанците в историческите
извори и местонахождението на областта Арбан
Промени в етническата структура на Южна Албания и Епир през XIII-XIV в.
Българите в Албания през XIV в.
Ранни миграции на албанци в Македония
Ислямизационните процеси като фактор за
преселване на албанците в източна посока през XVI в.
Съдбата на българските жители на Албания след XV в.

АЛБАНСКИТЕ КАТОЛИЧЕСКИ КОЛОНИИ В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ

Развитие на албанската католическа колония в Кратово
Албанци в Копиловци и съседните католически селища

СЕЛИЩА НА ПРАВОСЛАВНИ АЛБАНЦИ В СЕВЕРНА БЪЛГАРИЯ

Създаване и развитие на село Арбанаси, Търновско
Албанската колония в Червена вода, Русенско
Албанците в Пороище (Арнауткьой), Разградско
Албанците от Добрина, Провадийско и Девня, Варненско

УЧАСТИЕ НА АЛБАНЦИТЕ В БОРБАТА СРЕЩУ ОСМАНСКОТО ВЛАДИЧЕСТВО В БЪЛГАРИЯ

Бунт на православни албанци от Северна България в 1595 г.
и участието им във войската на Михай Витяз
Албанците от Северна България в бунтовните движения от 1688–1689 г.
Участие на албанците от Пороище в Руско-турската война 1806–1812 г.

ТЪРГОВЦИ ОТ АЛБАНСКИТЕ СЕЛИЩА В СЕВЕРНА БЪЛГАРИЯ

Търговци от Копиловци
Джелепкешани от албански произход в българските земи
Търговци от Червена вода
Търговци от Арбанаси
Търговци от Пороище

ПРЕСЕЛВАНЕ НА АЛБАНЦИ ОТ СЕВЕРНА БЪЛГАРИЯ ВЪВ ВЛАШКО, МОЛДОВА И УКРАЙНА

Албанци във Влашко и Молдова
За произхода на молдовския воевода Василе Лупу от разградското село Пороище
Албанци в Украйна

АЛБАНЦИ НА ЮГ ОТ БАЛКАНА

Албанци в София през XVII в.
Селата Горно и Долно Арбанаси, Асеновградско
Албанци в Източна и Западна Тракия

ИЗПОЛЗВАНИ СЪКРАЩЕНИЯ

ЗА АВТОРА И КНИГАТА

Боян Гюзелев е роден в София през 1967 г. През 1991 г. завършва специалност "история" в Софийския универси-тет "Св. Климент Охридски", а по-сетне специализира във Виена и Мюнхен. Още като студент проявява подчертан интерес към историята на Балканите. И, както това въобще е характерно за най-изявените възпитаници на Историческия факултет на "Алма матер", от студентските години датират и първите целенасочени исторически проучвания на Б. Гюзелев. Атестат за високото качество на научните му изследвания върху миграциите на албанците и на албанското етническо проникване в Източните Балкани са обнародваните в двете най-авторитетни научни списания – "Etudes Balkaniques", "Bulgarian Historical Review"-публикации по темата.

Резултатите от своите многогодишни издирвания в български и чужди архивохранилища и библиотеки Гюзелев осмисля в докторската си теза "Аспекти на албанското етническо проникване в Източните Балкани (XV–XVIII в.)". През 2000 г. докторатът е блестящо защитен пред Специализирания съвет по "Нова и най-нова история" при Висшата атестационна комисия на България и на Боян Гюзелев е присъдена образователната и научна степен "доктор по история". Присъединявайки се към подчерта-но положителното мнение на СНС и на рецензентите - проф. дин Елена Грозданова и проф. дин Христо Матанов - и като оцени по достойнство научните приноси на дисертацията, Международният център за изследване на малцинствата и културните взаимодействия я включи в издателския си план.

По желание на автора и в сътрудничество с редактор в първоначалния вариант на ръкописа се направиха известни съкращения в съдържанието и незначителни промени в заглавията и текста. Така се появи книгата, която тук предлагаме на вниманието на компетентния читател. Книга, посветена на особено актуалната днес албанска проблематика, която става събитие не само в научната биография на своя автор, но, няма съмнение, и в българската, и балканистичната наука

Ст.н.с.д-р Василка Танкова

УВОД

Българи и албанци съжителстват на Балканите повече от 13 века, но отношенията между тези два народа все още са рядко обект на проучвания. Едно от обясненията за това е слабият досега интерес на учените към самата история на Албания и албанците, в сравнение с останалите балкански държави и народи. Не без значение като че ли е и обстоятелството, че до разпадането на Югославия, в десетилетията след Втората световна война, Албания и албанците бяха изолирани в периферията на ставащото на Балканите. Безспорен факт обаче е, че в редица периоди от хилядолетното минало на Балканския полуостров албанците са имали (и днес продължават да имат) съществена роля в историческите събития.

Между многото особености, характеризиращи историята на албанците, една от най-интригуващите се отнася до техните постоянни миграции на Балканите и извън тях. От появата им на историческата сцена под това народностно име в XI в. албанците постоянно демонстрират висока степен на мобилност, обусловена както от чуждия натиск отвън, така и от начина им на живот и демографския прираст. От тази гледна точка, напълно разбираемо, настоящото изследване си поставя твърде амбициозна цел - да проследи в едни широки времеви и пространствени миграционни рамки албанските потоци към Източните Балкани и по-специално в българските земи.

Не случайно хронологически въведението започва от заселва-нето на славяните в земите на днешна Албания в края на VI в. и се пренася в периода на Първото българско царство. С този кратък поглед върху отношенията между българи и албанци в Средновековието целях да запозная читателя с генезиса на етническите миграции на албанците. Интересен за отбелязване е засвидетелстваният в редица документи факт, че чак до XIII–XIV в. българите са представлявали значима част от населението на това, което е днешна Южна Албания.

Преселванията прочее на албанци към България в периода на османското владичество е основният проблем, на който в книгата са отделени най-много страници. Той всъщност е и най-слабо познат в историографията и една от съдържателните, обективни причини е, че почти всички албанци от Северна България са емигрирали на север от р.Дунав още в края на XVIII – началото на XIX в. Така щото, при освобождението на България през 1878 г. албанците вече не присъстват като компактно население в страната, а единственото албанско село, запазено и досега, е включено в територията на България едва след Балканските войни (1912–1913 г.).
Разбира се, длъжен съм да подчертая, че въпреки липсата на цялостно и всеобхватно представяне на темата за албанските поселения в България, тя е засегната частично в няколко изследвания, спиращи се върху едно по-късно преселническо движение, обхванало българи и по-рядко куцовласи от Южна Албания и Западна Македония през XVIII–XIX в. Тази вълна от преселници обаче, получила в научната литература названието "арнаутско преселническо движение", не включва етнически албанци и тук тя не е специален обект на проучване.

Установяването на османското владичество над Балканите дава поредния нов импулс за миграция на албанците по различни краища на полуострова.
Изключвайки Македония, преселническите потоци на албанци в източна посока, към българските земи, не са се отличавали с този интензитет, какъвто например се наблюдава при миграциите към Епир, Косово, Южна Сърбия и Черна гора. Независимо от това и като последица от разнородни причини, в редица региони на Северна България и Тракия през XV–XVII в. се образуват селища, населени от албанци. В хода на моите проучвания върху албанските поселения в Източните Балкани успях да се натъкна на солидни свидетелства за присъствието на албанци католици в град Кратово (в дн. Република Македония) и в Копиловци, Монтанско; също и на православни албанци в няколко села на Северна България, сред които Арбанаси, Търновско; Червена вода, Русенско; Пороище, Разградско; Добрина и Девня, Варненско. Освен тях една по-компактна група от населени от албанци села е съществувала и в Одринска Тракия.
Впечатляващото е, че макар попаднали в българска или друга чуждоезична етническа среда, албанците съхраняват своя език и етническа самобитност в продължение на столетия. В този смисъл, описвайки миграциите, създаването и установяването на албанските поселения, съществували на територията на днешна България, в настоящата монография се опитвам да изляза извън общоприетите

стандарти на традиционното историческо изследване и, проследя-вайки историко-демографските процеси, да открои икономическата и политическа активност, религиозния живот и културното развитие на албанските агломерации. За реконструкцията на фактите, доказващи събитията, явленията и процесите, е използван разно-роден по произход и разнообразен по характер изворов материал. Консултирани са включително всички значими български и чужди научни публикации в областта на историята, демографията, лингвистиката, топонимията, етнографията, епиграфиката и археологическите проучвания.

БЪЛГАРИ И АЛБАНЦИ В ЗЕМИТЕ НА ДНЕШНА АЛБАНИЯ VII–XV В.

Славянските нашествия и заселвания на Балканите от VI в. не подминават и земите на днешна Албания. За разлика от други части на Балканския полуостров тук заселването на славяните не е така масово. Още един от първите сериозни изследователи на Албания, Йохан Георг фон Хан забелязва, че Албания в географско отношение е една затворена страна. Тя е отделена от съседните земи от високи, често непроходими планини[1]. Към спецификите на този суров планински свят следва да се добави и близостта му до Адриатическо море. От друга страна, самите пътни артерии не пресичат Албания от север на юг, откъдето идва славянската вълна, а от запад на изток. Тази особеност на релефа се оказва стратегическо предимство на местното население спрямо новите нашественици.

ЗАСЕЛВАНЕ НА СЛАВЯНИТЕ В ЗЕМИТЕ НА ДНЕШНА АЛБАНИЯ

Заселването на южните славяни в земите, представляващи понастоящем територията на албанската държава, става както и в други части на Балканския полуостров - след опустошаване и обезлюдяване на цели райони. Първото значително славянско нападение е отбелязано от хронографите през 548 г. Тогава славяните достигнали адриатическия град Епидамн (бълг. Драч, дн. Дуръс), в чиято околност те превзели много крепости, избивайки или пленявайки всички боеспособни[2]. Подтиквани от аварите или нахлуващи самостоятелно, в последните десетилетия на VI в. южните славяни започнали трайно да се установяват на Балканите. От тази масова колонизация, която в известна степен възстановява популационния баланс на много земи, не останали встрани и областите на днешна Албания. В края на 70-те и 80-те години на VI в. слявяните завладели целия Стар Епир (дн. област Епир в Гърция и южните части на Албания), като прогонвали и избивали местното население[3]. Нашествието на славяните в началото на 80-те години на VI в. е описано по-общо от съвременника на събитията Йоан Ефески, който заключава, че славяните се установили на опустошената от тях земя без страх, като господари[4]. От същия период има и свидетелства за бягство на епископи от Илирик и Епир, което потвърждава данните за разрушителното нашествие и бягството на автохтонните жители[5].

Нови вълни от славянски заселници предизвикали в началото на VII в. разместванията сред вече уседналите племена. Причина за това били и неуспехите на Византийската империя при управлението на император Фока (602–610) и началните години от царуването на Ираклий (610–641). Най-рано през 30-те години на VII в., с третата вълна славянски заселници, в днешна Черна гора се появили и дуклянските сърби.

Отгласи от славянски заселвания са засвидетелствани и в по-късни извори. Така например в едно съкращение на Географията на Страбон, направено от неизвестен автор през X в., се добавя, че "*скити-славяни обитават целия Епир*"[6]. В една от добавките към среднобългарския превод на Манасиевата хроника се казва, че българите (т.е. славяните) изпълнили земята на Драч и по-нататък[7]. Историческите паметници потвърждават заселването на славяните около Шкодренското езеро, в околностите на Драч и в Южна Албания. Днес се приема, че славянизирането на тези земи както и на Македония, Тесалия, Епир и континентална Гърция започва през 578 г. и трае чак до IX в. През IX в. византийците успяват да подчинят част от славяните, като създават темите Солун, Кефалония, Пелопонес и Стримон, а също Дирахион и Никопол по крайбрежието на днешна Албания[8].

Под натиска на историческите обстоятелства избягалите в планините някогашни земеделци се превърнали в номади-скотовъдци. Това са предците на сегашните куцовласи и албанци, а към тях бихме могли да причислим и гръкоезичните каракачани, които намират спасение също във високите

---

1 Hahn, J.G.v. Albanesische Studien, Wien, 1853.

2 ГИБИ, II, с. 129.

3 Dujčev, I. Cronaca di Monemvasia. Palermo, 1976, p. 12–13. Потвърждение на този извор намираме в Miracula Sancti Demetrii, lib. II:I, 158, в: ГИБИ, III, с. 129.

4 Вж. цитирания текст: Гюзелев, В. Славяни и прабългари в югозападна България през периода VI–IX век.: Свобода и отечество. София, 1972, с. 15. За славянското заселване също монографията: Weithmann, M. Die slavische Bevölkerung auf der griechischen Halbinsel. München, 1978.

5 Soustal, P. Nikopolis und Kephalenia. Wien, 1981 (Tabula Imperii Byzantini No 3), S. 51.

6 ГИБИ, V, с. 311.

7 Каймакамова, М. Българската кратка хроника в среднобългарския превод на Манасиевата хроника. 1. Текст. Превод. Коментар. ГСУ-ИФ, 76, 1983, с. 133. Добавките към хрониката са направени през 60-те години на XIV в.

8 Вж. Ferluga, J. Gli Slavi del sud ed altri gruppi etnici di fronte a Bisanzio, In: Gli Slavi occidentali e meridionali nell'alto medioevo.t.I, Spoleto, 1983, p. 303–352.

части на северен Пинд. За куцовласите от Пинд и Тесалия се приема, че са дошли тук около 581 г.[9] Преди да бъдат изтласкани от славяните, предците на куцовласите са живеели най-вероятно южно от р.Сава и р.Дунав, за което още през XI в. твърди византийският автор Кекавмен. Част от това романизирано население се отправя към Далмация, други към Гърция и България[10].

СЛАВЯНСКИ ВЛИЯНИЯ ВЪРХУ АЛБАНСКАТА ТОПОНИМИЯ И ЕЗИК

Въпреки липсата на достатъчен изворов материал може да се твърди, че заселването на славяните в земите на днешна Албания е довело до съществени промени в етническия им облик. При липсата на конкретни свидетелства за съдбата на местните жители твърде ценен източник представляват проучванията върху славянската топонимия в днешна Албания, както и на славянското влияние върху албанския език. В тази насока най-ценен и досега остава трудът на Аф. Селишчев върху славянските топоними в номенклатурата на Албания. Въз основа на тяхното разпределение и гъстота Селишчев си позволява да скицира пътищата на проникване и заселване на славяните в днешна Албания по следния начин: *"Движението [на славяните] в областите на Бистрица (р. Алиакмон, Гърция), Воюса, Семени, Шкумби се е извършило главно от югоизток, откъм областите на Костур и Охрид-Ресен.[11] В своето движение на запад славяните заели Семени-Девол, въдворили се в Музакия, заселили се по горното течение на Шкумби... Предел на тяхното по-нататъшно придвижване в този район представлявала планинската верига, наречена от славяните Черменика...."*[12].

За относителната гъстота на славянската колонизация могат да се правят заключения въз основа на картата на славянските топоними в днешна Албания. В северните краища на Албания те преобладават около Шкодренското езеро в долината на Черни Дрим, а в Южна Албания - в цялата област на юг от р.Шкумбин, особено между реките Вьоса и Девол-Семен. Врязването на славяните по долините на албанските реки е важен фактор за интензивното влияние върху завареното илирийско и друго население, за промени в неговия език, бит и култура. От друга страна, запазените и досега топоними, произхождащи от източния диалект на южнославянския език, показват, че мнозинството от местните антични имена са били забравени, а славянските названия са били възприети по-късно от албанците[13].

Особено важно по значение за бъдещото развитие на албанския народ е масовото колонизиране от славяни на земите, разположени между реките Вьоса и Девол-Семен.

---

9 Waldmüller, L. Die ersten Begegnungen der Slawen mit dem Christentum und den christlichen Völkern vom VI. bis VIII. Jh. Amsterdam, 1976, S. 231–232.

10 Schramm, G. Frühe Schicksäle der Rumänen, ZfB, Bd.XXI, 2, p.224, 229, 238 и Bd. XXII, 1, 1986, p. 109.

11 Weithmann, M. op. cit., p.171. Германският учен Вайтман застъпва подобно мнение, смятайки, че заселилото се в Епир славянско племе ваюнити (дало вероятно наименованието на областта Вагенеция) се е установило там, минавайки от изток по Via Egnatia до адриатическото крайбрежие и спускайки се оттам на юг. Може да се предполага, че славяните в Южна Албания са именно от това племе.

12 Селищев, Аф. Славянское население в Албании. София, 1931, с. 50–52. Тук цитираме текста със съкращения. Селишчев смята, че славяните, колонизирали днешна Албания, с изключение на тези в областите на река Дрин и Шкодренското езеро принадлежат към българската група.

13 Досегашните проучвания са насочени главно към езиковите влияния. Към постигнатото от Селишчев допринася и Десницкая, А. Славянские заимствования в албанском языке. Москва 1963. (V Международный съезд славистов – София, 1963. Доклады советской делегации). Вж. Попович, Ив. К вопросу о произхождении славян северной Албании. В: Славянская филология. Сборник статей, т.1, 1958, с. 229.

КАРТА 1. Относителна гъстота на славянските названия в днешна Албания (въз основа картата на Селишчев)

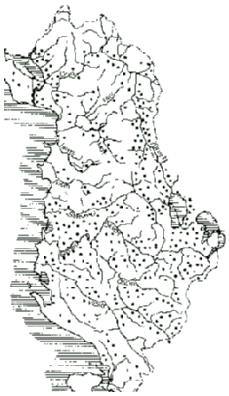

Източник: Поповић, Вл. Албанија у касној антици, с. 230

Съдейки по твърде многобройните славянски топоними в тази зона, може да се предполага, че тук новите заселници са били в мнозинство поне в ранното средновековие. Дори името на голямата река Вьоса е преминало в албанския през славянското название Воюса (от гръцкото Аоос)[14]. Когато се разглеждат промените в названията в днешна Албания, трябва да се отбележи и фактът, че тези антични селища (най-вече градски центрове), които са издържали на славянските вълни, са запазили античните си имена. Но в малките изоставени селища античните названия са били забравени и новите техни жители са им дали имена, произхождащи от източните (т.е. българските) диалекти на южнославянския език. В редки случаи новите названия на селищата са буквален славянски превод на античните им наименования. Това например се отнася до градските центрове Белград (дн. Берат, на мястото на античния Пулхериополис) и Главиница (в близост до древния Билис). Подобна е ситуацията и с малките реки, планини и краища. Тези имена са се утвърдили в номенклатурата след разширяването на българската държава в Южна Албания при управлението на княз Борис I към 60-те години на IX в.[15]

Славянските названия на населени места са били в средновековието дори по-многобройни от тези, посочени от Селишчев, който си е служил основно с източници за географията от XIX в. За това свидетелстват различни византийски и западни документи, но най-пълна картина дава първото османско данъчно преброяване за Средна и Южна Албания (санджак Арванид) от 1431–1432 г. На това преброяване се спира Йордан Заимов, който по многобройните български селищни и лични имена в регистъра заключава, че в XV в. българското население в Средна и Южна Албания е било все още многобройно, а в ранното средновековие е било в мнозинство. Според Заимов българската топонимия в Албания не е така архаична, както например тази в Гърция, особено в нейните южни части. Това показва, че българското население в Албания е било асимилирано или изтласкано по-късно, отколкото в Гърция, а славянските названия в Албания продължили да се развиват успоредно със самия български език в тази страна[16].

Като непосредствено следствие от заселването на големи маси славяни в земите на днешна Албания е и съществено славянско влияние върху албанския език. Албанският е единственият жив индоевропейски език (наред с гръцкия), който продължава непрекъснатата линия на наследяване на палеобалканския лингвистичен комплекс от античността до днес[17]. Най-голям пласт като влияние в него заема латинският. Някои сходства с румънския карат езиковедите да смятат, че романизацията на албанския при идването на славяните на Балканите е била вече в доста напреднал стадий. Когато предците на днешните албанци са влезли в контакт със славяните към края на VI в., техният език вече е бил оформен. Според албанските учени в периода VII – средата на IX в. протича втората фаза на

14 Popović, I. Slaven und Albaner in Abanien und Montenegro, ZfSPh, 26, 1958, p. 321, 323; Meyer, G. Etymologisches Wörterbuch der albanischen Sprache. Strassburg, 1891, вж. етимология на думата "arber".

15 Попович, Ив. Цит. съч., с. 229.

16 Заимов, Й. Болгарские географические названия в Албании XV века. Studia Balkanika, с. 179–180.

17 Десницкая, А. Албанская литература и албанский язык. Ленинград, 1987, с. 230.

формиране и консолидация на албанския език и народност[18]. Интересен е фактът, че дори популярното название на южните славяни (българи и сърби) в средновековния албански и румънски е от един корен - "склав" – дума, добре позната от латинските и гръцки извори от V–VI в. На албански българите и сърбите са известни и до XX в. като "шкя", "шкье", а на румънски като "шкеи".

Славянските езикови влияния са изследвани задълбочено за пръв път от Франц Миклошич. Той успява да открие около 300 славянски заемки в албанския. През 1891 г. албанологът Г. Майер ги увеличава до 540. Споменатият по-горе Селишчев ги докарва над 600. По същото време нови заимствания открива и българският езиковед Стефан Младенов, а по-късно и руската албаноложка А. Десницкая[19]. В албанския от южнославянските езици са заимствани главно съществителни и глаголи. С лексическите заемки проникват и редица суфикси като *-ще, -ник, -ица*. Заимстваните думи са най-вече от всекидневния бит. Това кара Десницкая да заключи, че става дума повече за наместване на цели лексически пластове чрез асимилиране на славянско население. Това според нея е станало след един дълъг период на двуезичие[20].

Най-новото изследване на тази тема е на датския езиковед Гунар Сване. Той прави критичен преглед на досегашните проучвания и стига до извода, че стандартни за цялата езикова територия на албанците са над 500 славянски заемки, като много други присъстват в отделните диалекти. Изследването им в отделните говори обаче е трудно поради липсата на албански езиков атлас. Славянските думи са навлезли най-силно в определени семантични полета, каквито са:

- *селското стопанство и названията на селскостопанските продукти;*
- *покъщнина и дворно място; инструменти, домакински прибори и инвентар;*
- *храна и облекло;*
- *растения и животни.*

Влиянието върху сферата на селското стопанство не означава, че албанците са възприели обработването на земята от славяните, но показва, че славяните тук са имали определени предимства, които са били възприети от албанците. Славянските заемки в социално-политическия живот са малко (например думите буяр, роб, кнез, крал, бан, казнец, челник, войвода). Заемките показват, че славянското влияние е минавало през селата в една среда на неграмотни селяни чрез разговорния език[21].

РАЗШИРЯВАНЕ ГРАНИЦИТЕ НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА ДО АДРИАТИЧЕСКОТО КРАЙБРЕЖИЕ

Възстановяването на византийската власт, изгубена в началото на VI в. вследствие на славянското нашествие, започва по територията на днешна Албания както и в континентална Гърция откъм морето. В началото на IX в. крайбрежният регион на север от р. Шкумбин е обхванат от новосъздадената тема Дирахион[22]. Освен в Драч, където вероятно се е запазило античното гръцко и романизирано население, гръцката власт се е простирала и върху няколко близки крепости. Едва в последните десетилетия на IX в. Византия стъпва здраво на епирското крайбрежие със създаването на тема Никополис[23]. Между-временно през 50-те и 60-те години на IX в. под властта на България попадат районите на Западна Македония и Южна Албания, населени със славяни[24]. Тези земи са обхванати от новосъздадената българска административна област Кутмичевица (според някои това е дума от прабългарски произход, означаваща "новозавзети земи"). Така в тази част на Балканите се оформя още една граница между българската и византийската държава в спора им за господство над Балканите. В новообразуваната област като градски центрове бързо се издигат селищата Охрид, Главиница (дн. с.Балши), Белград (дн. Берат) и Девол (дн. с.Звезда)[25].

---

18 Domi, M. Problèmes de l'histoire de la formation du la langue albanais, résultats et tâches, In: Problèmes de la formation du peuple Albanais de sa langue et de sa culture. Tirana, 1985, p. 56–57.

19 Miklosich, F. Albanische Forschungen, I. Die slavischen Elemente im Albanischen. Wien 1870; Meyer, G. op.cit.; Младенов, Ст. Принос към изучаване на българско-албанските езикови отношения. ГСУ-ИФФ, 23, 1927.

20 Десницкая, А. Славянские заимствования, с. 5-7, 24-25, 27.

21 Svane, G. Slavische Lehnwörter im Abanischen. Aarhus, 1992, p. 27, 280–282.

22 Ferluga, J. Sur la date de la creation du theme du Dyrrachion. In: idem, Byzantium on the Balkans. Amsterdam, 1976, p. 224.

23 Soustal, P. op. cit., p. 53.

24 Гюзелев, В. Цит. съч., с. 30–31.

25 Тъй като градовете Главиница и Девол са разрушени през XIV в., за тяхното точно местонахождение се води спор. Вж. Снегаров, Ив. Къде се е намирал средновековният град Главиница (Главеница). А, V, 1963, кн. 3; Popa, T. La Glavenica medievale et le Ballsh actuel. SA, 1962, 2; Златарски, В. Де се намирал гр. Девол. ИИД, 5, 1922; Томоски, Т. По траѓата на средновековниот град Девол.

Кутмичевица е свързана с просветителската дейност на славянските книжовници и църковни дейци Климент Охридски (от 886 до 893 г.) и Наум (от 893 до 900 г.), ученици на братята Кирил и Методий. В пространното житие на Климент, написано от Теофилакт Охридски през XI в., се казва, че той имал в областта Кутмичевица 3500 ученици, които били освободени от данъци. Пак там пише, че след като Климент пристига тук, получава от княз Борис I три къщи в град Девол, "*отличаващи се със своя разкош и принадлежащи на комитски род*". Освен това българският княз му подарил места за почивка около Охрид и Главиница[26]. В краткото житие на Климент, съставено от Димитри Хоматиан през XIII в., се прави следното уточнение за местопребиваването на светеца: *"Най-често пребивавал в илирийския град Лихнида, който е център на околните градове и който сега на езика на мизите се нарича Охрид, и в Кефаления, преведено на български Главиница, където е оставил и паметници"*[27].
За това, че Климент е пребивавал в Девол и Деволската епископия, става ясно и от най-старото житие на Наум. Негов автор е българин, живял в Девол, където "*четвърти епископ по словенски език*" по това време (20-те години на X в.) е бил Марко, друг ученик на Климент[28]. Не може да има съмнение, че основа за тази усърдна просветителска дейност в зоната между реките Вьоса и Девол-Семени и македонските езера е наличието на значително славянско население в този район. Освен това се смята за доказано, че предците на албанците са приели християнството още през V–VI в., което изключва възможността за мисионерска дейност именно сред тях. Своята просветителска дейност Климент и Наум са провеждали на славянски език, с подкрепата на българската власт. Това е бил езикът на обучение на неговите ученици от тези земи. Дейността на Климент и Наум, както и затвърждаването на българската административна и църковна власт допринесли за налагането на българското народностно съзнание у местното славянско население[29].
В Южна Албания са проповядвали и други от петимата ученици на Кирил и Методий. Легендите сочат двама от тях – Горазд и Ангеларий. Тъй като техни жития не са запазени, а и историческите извори не дават категорични сведения за последните години от техния живот, единствено може да се правят догадки за мисионерска дейност в Берат и околните земи. В иконостаса на митрополитската църква "Св. Мария" в Берат доскоро е била запазена стара икона, на която са изобразени Св. Седмочисленици. На нея върху скала край реката, минаваща през Берат, са образите на Кирил, Методий, Наум, Климент и Сава. Долу в пропастта лежат Горазд и Ангеларий. В тази църква се съхранява и урна с мощите на двамата светци мъченици от Берат – Горазд и Ангеларий[30]. Според местно предание мощите им били пренесени тук от с. Балши (някогашната Главиница), когато тамошното население преминало към исляма[31].
За Горазд се знае, че е бил моравец от знатен род, бил високообразован и поради това Методий го посочил като свой заместник след смъртта си (885 г.). Наистина в Дюканжовия списък, препис от XIII в., Горазд е споменат като трети български архиепископ след Методий. С изгонването на учениците на Кирил и Методий от Моравия през 885 г. неговата съдба е неизвестна. Според едно предположение е избягал в Южна Полша и по-късно заел епископския престол в Краков. За Ангеларий е известно от пространното житие на Климент Охридски с автор Теофилакт, че пристига с Климент и Наум в българската столица Плиска, където тримата са обкръжени от внимание и грижи. Ангеларий е настанен в дома на болярина Чеслав, където скоро умира (ок. 886 г.)[32].
Явно отговор на въпроса какво е свързало Горазд и Ангеларий с Берат все още не може да бъде даден. Исторически факт е обаче възраждането на култа към Св. Седмочисленици на територията на Охридската архиепископия след XVI в. Тогава съществена роля за това имат не само църковните деятели от български произход, но и богатите куцовлашки търговци от Мосхополис и други близки селища. Очевидно е, че култът към Седмочисленици е обусловен от факта, че те са били първите християнски просветители в тези земи. Самата крепост Белград (дн. Берат) става известна в изворите едва при падането на Самуилова България под византийска власт през 1018 г. При всички положения

ГЗФФУ, I (27), 1974; Коледаров, П. О местонахождении средневековного города Девол и пределах одноименной области. РВ, VI, 1982, кн. 1 и 2.

26 Милев, Ал. Гръцките жития на Климент Охридски. София, 1966, с. 126–127.

27 Пак там, с. 176–177.

28 Иванов, Й. Български старини из Македония. София, 1931, с. 307.

29 Не бихме се съгласили със съждението на Obolensky, D. St Clement d'Ochrid et les Albanais, In: Studia Slavico-Byzantina et Mediaevalia Europensia, 1, 1989, p. 40, че голяма част от учениците на Климент били албанци.

30 Ekrem Bei Vlora, Aus Berat und vom Tomor. Tagebuchblätter, Sarajevo, 1911, p. 28.

31 Peyfuss, M.D. Die Drückerei von Moschopolis, 1731–1769. Wien, 1989, p. 131.

32 Кирило-методиевска енциклопедия, София, 1985, т.1, с. 71–72, 513–514.

обаче градът е съществувал и към края на IX в. като един от българските административни и военни центрове в Кутмичевица заедно с Охрид, Девол и Главиница.
В краткото житие от Хоматиан има и друг интересен пасаж, в който се описват "*запазени дори и досега каменни стълбове в Кефалиния (Главиница), на които е издълбан надпис, който съобщава за преминаването и приобщаването на народа към Христа*"[33]. Това свидетелство от XIII в. се потвърждава от открит от австрийски археолози по време на Първата световна война надпис[34]. Този надпис, датиращ българското покръстване през 865 г., се свързва с местоположението на Главиница в близост до днешното село Балши. Въпреки това доказателство някои изследователи продължават да застъпват становището, че Главиница е всъщност древният Билис[35]. Главинишката епископия била сред основните в Южна Албания с главни селища освен Главиница, Канина и Няниска, но в началото на XII в. претърпяла промяна със създаването на епископията Пулхериополис (Белградска)[36]. Не е изключено тази промяна да е свързана с пренасяне на мощите на Горазд и Ангеларий от Главиница в Берат. Главиница е сред градовете, превзети от норманите в 1081 г. През XII в. има статут на автономна провинция (хартуларат) и е подчинена на дука на Драч. Главиница (Glominissa) е сред областите, които венецианците получават при подялбата на Византия след падането на Константинопол през 1204 г. Постепенно градът Главиница западнал и изчезнал както като градско средище, така и като център на провинция.
Девол, другият български административен център в Южна Албания, е град с произход в късната античност. Освен града, същото наименование има близката река и сравнително голяма област, обхващаща части от Южна Албания и Егейска Македония около македонските езера. Областта се деляла на Голям Девол, чиито граници на север били планините Мокра и Суха гора, на юг Грамос и водораздела на реките Девол и Осум (граница с областта Колоня) и Мали Девол, разположен в Костурския район около Преспанските езера. С присъединяването на тези земи към България към средата на IX в. бил създаден Деволският комитат, включващ земите от Дринуполи до Черменика. Девол бил вероятно отново административен център на Деволската хора, след като българският цар Иван Асен II завзел земите на Епирското деспотство след 1230 г.[37]
В науката се водят спорове относно местоположението на средновековния Девол. Според различни описания той се е намирал по средата на пътя между Охрид и Главиница. Градът е унищожен още преди идването на турците в края на XIV в. и локализирането му е създало доста проблеми за историците. Пръв на неговите руини попада английският пътешественик Уилям Лийк в началото на XIX в. Той го свързва със село Звезде край езерото Малик, северно от Корча. Сега повечето историци също смятат, че там е било местоположението на града[38].
Девол е един от най-старите центрове на славянската култура и писменост. Тукашната епископия със славянско богослужение, простираща се между Охридската и Главинишката, е създадена в 893 г. След 1018 г. тя била унищожена, като областта на юг от р. Шкумбин се присъединила към Костурската, а на север била образувана епископия със седалище крепостта Черник. Била е възстановена в последната четвърт на XI в., но положението ѝ е било доста тежко[39].
Укрепването на българската власт в земите на днешна Южна Албания в началото на царуването на Симеон (893–927) било последвано от ново българско настъпление към Адриатическо море. Въпреки че цар Симеон успял да превземе някои крепости около Драч, византийската крайбрежна тема Дирахион влезнала в пределите на българското царство едва при управлението на цар Самуил (987–1014), някъде между годините 989 и 995, за да попадне отново под византийска власт към 1005 г.[40] Според Дуклянския летопис Самуил предоставил цялата Драчката земя като зестра на княз Иван Владимир, негов васал и съпруг на дъщеря му Косара[41].

---

33 Милев, Ал. Цит. съч., с. 179.

34 Вж. по-подробно Златарски, В. Намереният в Албания надпис с името на българския княз Борис-Михаил.- В: Избрани произведения, т.I, София, 1972, с. 267–299.

35 Вж. Zheku, K. Glavinica dhe problemi i lokalizimit te saj, MO, 1987, 2, p. 95–103.

36 Иванов, Й. Епархиите на Охридската архиепископия през началото на XI век. СпБАН, кн. 1, 1911, с. 103–104.

37 Коледаров, П. О местонахождении средневекового города Девол и пределах одноименной области. РВ, VI, 1982, кн. 1, с. 97–98, 101.

38 Пак там, ч. II, с.75. Със Звезда свързва местоположението на Девол и едно гръцко описание на Южна Албания от 30-те години на XIX в. Вж. Tesprotou, K., Psalida, A. Geographia Albanias kai Epeirou. Ioannina 1964, p. 16.

39 Златарски, В. Де се намирал гр. Девол. ИИД, 5, 1922, с. 95–96; Гроздановъ, Цв. Свети Наум Охридски, Скопје, 1995, с. 10.

40 Златарски, В. История на българската държава през средните векове. София, 1927, т. 1, ч. 2, с. 680,727.

41 ЛИБИ, III, с. 175.

Управлението на Самуил е периодът на най-голямото териториално разширение на Първото българско царство в земите на днешна Албания. Може да се предполага, че началото на XI в. ознаменува и най-големия стопански, религиозен и културен напредък на славянското население в земите на днешна Албания. Причина за това е също близостта на политическите центрове на Самуилова България – градовете Охрид и Преспа. Не бива да се смята за случайност и фактът, че последните наследници на българския престол се оттеглят през 1018 г. именно в планината Томор в Южна Албания. Този високопланински масив бил последната опора на тяхната съпротива срещу византийския император Василий II Българоубиец[42]. Според византийския писател Йоан Скилица след смъртта на българския цар Иван Владислав и влизането на византийския император в Охрид се разбрало, че трима от синовете му "*успели да избягат в планината Тмор, която е най-висока от Керавнийските планини*". Измъчени от обсадата, те се предали на императора в град Девол.

Тогава бил доведен и ослепеният български войвода Ивац, който преди това бил избягал "*в една непроходима планина на име Врохот, където имал хубави дворци, наречени Пронища*". Врохот не е локализиран, но наименованието несъмнено е от славянски произход и може да се търси в района на Девол и Белград (дн. Берат). Според Скилица, Ивац, като събрал постепенно войска, започнал да бунтува околностите, замислял да вдигне въстание и мечтаел да завземе властта в България. Заради него императорът се върнал в Девол и престоял там 55 дни. В лагера на императора в Девол се предал и Николица, който "*се бил укрил в някакви планини*". В крепостта Стаг в Тесалия последен се покорил и управителят на Белград Елемаг[43].

Планината Томор се намира непосредствено над днешния Берат. Разказът на Скилица за падането на българската държава в 1018 г. ни дава правото да заключим, че последният район на сериозна съпротива на българите е била днешна Южна Албания. Неслучайно и Василий II се е разположил с войската си в Девол, откъдето е ръководел операцията по ликвидиране на последните огнища на българската държавност. Тези данни карат германския учен Георг Щадмюлер да бъде още по-категоричен в изводите си. Според него гъстата славянска топонимия и историческите свидетелства ясно показват, че Средна и Южна Албания са били по това време в същината си български[44].

Драч (гр. Дирахион, итал. Дурацо, алб. Дуръс) е градът, който е бил най-кратко под българска власт, а същевременно не е попаднал в обсега на славянската колонизация от края на VI–VII в. През 1040 г. в западните български земи избухва въстанието на Петър Делян, който със своята войска превзема Скопие. Тогава дукът на Драч Василий Синадин получава заповед да спре въстаниците. Според Скилица той тръгва с местни сили, но при Дебър един от неговите ипостратези Михаил Дермокаит го обвинява в свада, след което по заповед на императора заема мястото му, а Синадин хвърля в затвора. Но Дермокаит, пише Скилица, "*управлявайки лошо и без опит областта* [Драч], *погуби всичко*". Войниците му въстанали и избрали за цар на България един от бившите си стратези Тихомир[45]. "*И тъй образували се два въстанически лагера от българи*", продължава Скилица.

Бунтът в Драч, издигането на българин от войниците като цар на България и назоваването на въстаническия лагер на Тихомир като български са свидетелства, даващи основание да се твърди, че в набраната в района на византийската тема Драч войска българите са съставлявали мнозинство. Тихомир нямал съдбата да стане български цар, защото Делян с хитрост го ликвидирал, след което завзел Драч. Намиращата се на юг от тема Дирахион тема Никополис с изключение на град Навпакт се присъединила също към въстанието на българите. Причина за това бил местният бирник Куцомит, който бил изпратен от Цариград и започнал да събира вместо натурален паричен данък. Така той нарушил статуквото, оставено от император Василий II, да не се променят данъчните задължения на покорените българи. Тема Никополис е обхващала крайбрежните крайща на Епир и почти до края на IX в. била територия, владяна от славянските племена. "*Те въстанали и отхвърлили ромейското иго*", пише Скилица за жителите на темата[46].

Пак от същия разказ на Скилица разбираме, че през 1078 г. узурпаторът Никифор Василаки, като дошъл от Италия в Драч, набрал войска от всички тамошни места. "*Той събрал силна войска от франки* (за тях се пояснява, че са дошли от Италия, *б.а.*), *българи, ромеи и арванити*"[47]. Михаил Аталиат твърди същото, като добавя, че войската била набрана по военен списък от всички околни на

---

42 По Скилица-Кедрин, ГИБИ, VI, с. 292.

43 Пак там, с. 292–296.

44 Stadtmüller, G. Forschungen zur albanischen Frühgeschichte. Zw. Auflage. Wiesbaden, 1966, S. 162.

45 По Скилица-Кедрин, ГИБИ, VI, с. 302.

46 Пак там, с. 302–304; Литаврин, Г. България–Византия XI–XII век. София, 1987, с. 292–293.

47 ГИБИ VI, с. 338–339.

Драч места. "*Той имал много войници - ромеи, българи и албанци*", казва Аталиат[48]. Това е първото споменаване на народността на албанците в средновековните извори. За разлика от сведенията за въстанниците на Тихомир през 1040 г., които не дават представа за етническия характер на войската, тези от 1078 г. са по-точни. В нея е имало ромеи, българи от Драч и околността и новопоявилите се в изворите албанци.

Драч е имал особена важност в историята на албанските земи през средните векове. Тук, както и в околната му област, византийската власт е възстановена в началото на IX в. с учредяването на тема Дирахион. Градът се превръща във важна византийска база в западната част на Балканите за осъществяване на контрол и интервенции в съседните земи. Това е втора подобна база след Солун. За българите Драч е пристанище от особена важност и богат търговски център. Този град и другите селища от региона се ползват с известна автономия в рамките на Византия и България[49].

По всяка вероятност славяните се заселват в града от близката околност още преди той да стане отново византийски през IX в. По време на краткото му българско управление при цар Самуил тук се установява и българска аристокрация. Нейното присъствие е засвидетелствано чак до XIII в. Но присъствието на българи в града и района вероятно се е съхранило и до идването на османските турци, защото те възприемат името на града именно от българската му форма – Драч (тур. Дърач/Дурач). Дори през XVII в. в Драчката епархия е съществувало село Булгари с църква "Св. Георги"[50]. Интересно е да се отбележи също, че когато кръстоносците минават в края на XI и през XII в. през Драч, те го отбелязват като български град, въпреки че от 1040 г. е окончателно под византийска власт. В 1096 г. Фулхер от Шартър пише, че от Драч започва България. Норвежки участник в кръстоносните походи, връщащ се през 1154 г. от Цариград към Италия, казва че Драч лежи в България[50a].

Не можем да пропуснем българския произход на една от известните благороднически фамилии на града – Хризилий, която се е заселила в Драч вероятно във втората половина на IX в. Йоан Хризилий бил български управител на Драч в последните няколко десетилетия на X в. Неговата дъщеря Агата се омъжила за цар Самуил около 970 г. Йоан Хризилий предал доброволно града на Василий II, най-вероятно в 1005 г., при условие, че синовете му Никола и Теодор получат от императора сан патриции. Василий II изпълнил обещанието си[51].

Освен при Самуил, Драч е бил български още два пъти. През 1040 г., по време на въстанието на Петър Делян, и между 1230 и 1241 г., по време на Иван Асен II. В надписа на цар Иван Асен от църквата "Св. 40 мъченици" във Велико Търново се чете: "*И разбих гръцката войска ... и завладях цялата земя от Одрин и до Драч гръцка, още албанаска и сръбска*"[52]. Дори в средата на XIII в. се срещат имена на търговци от Драч, чийто произход е славянски. Превесът на коренното население и особено на гърците се пречупва след 1269 г., когато след разрушително земетресение се развива процес на емиграция. Но Драч запазва своя космополитен характер и през XIV в. Според доклад от 1322 г. жителите на града били по народност латини, гърци, евреи и "*варвари албанци*". Съобщенията за присъствие на албанци в града, някои от които търговци, зачестяват в първата четвърт на XIV в[53].

Вероятно с вълната изселници от втората половина на XIII в. Драч напуска и Йоан Кукузел, превърнал се по-късно в един от най-големите химнописци в историята на православната църква. Споровете около произхода и живота на Кукузел не затихват и сега. Запазено е едно-единствено негово житие. Той е роден най-вероятно през 80-те години на XIII в., произхождал е от бедно семейство и от малък останал сирак. Бил изпратен в Цариград, в императорската школа за църковни певци. Там Йоан получил и прякора Кукузел по следния повод, описан в житието му. Когато съучениците го попитали какво е ял, той отговорил на българо-гръцки - "кукиа ке зеле" (бакла и зеле). След завършване на образованието си се завърнал в Драч, където вероятно написал знаменитото си музикално произведение "Полиелей за българката", в чиято основа стоели думите на майка му "*Мое мило дете, Йоани, где ми се*?". По-късно Кукузел живял в императорския двор в Цариград и на Атон.

---

48 Пак там, с. 191.

49 Ferluga, J. op. cit., p. 215–225; idem, Durazzo e la sua regione nella seconda meta del secolo X e nella prima del secolo XI, 225–245. In: idem, Byzantium on the Balkans. Amsterdam, 1976, p. 225–245.

50 Селищев, А. Цит. съч., с. 54.

50a ЛИБИ, III, с. 75.

51 Божилов, Ив. Българите във Византийската империя. София, 1995, с.356.

52 Malingoudis, P. Die mittelalterlichen kyrillischen Inschriften der Haemus-Halbinsel. Teil I. Die bulgarischen Inschriften. Thessaloniki, 1979, p. 53–59. Потвърждение на това в Житието на Св. Петка, където се описват българските владения при Иван Асен: "Далмация, яже и Арванитскаа глаголет се държава, даже и до Драча...". Далмация погрешно е била свързвана с днешна Албания. Kaluzniački, E. Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius, S.70.

53 Elsie, R. Two Irish Travellers in Albania in 1322, in: Albanien in der Vergangenheit und Gegenwart, München, 1991, p. 97.

Той е автор на т.нар. "Голямо исо" на попадическото пеене. Днес са запазени около 90 негови мелодии. Основните аргументи за българския му етнически произход остават споменатият израз на майка му от житието му, историята от същото житие, показваща лошото му владение на гръцки език, и творбата "Полиелей за българката"[54].

ОТНОСНО ПОЯВАТА НА АЛБАНЦИТЕ В ИСТОРИЧЕСКИТЕ ИЗВОРИ И МЕСТОНАХОЖДЕНИЕТО НА ОБЛАСТТА АРБАН

Споменатото по-горе известие от 1078 г. за участието на албанци във войската на Никифор Василаки документира за пръв път присъствието на албанско население в тема Дирахион. Произходът на името на албанците и обхватът на етническата им територия в този момент може да се търси в споменатата няколко години по-късно от Анна Комнина област Арбан. Арбан е назовавана в гръцките извори като "Арванон", в българските "Арбанаска земя", а в сръбските "Арбанас" или "Рабан"[55]. Народностното име на албанците се появява и утвърждава през XI–XII в. като название на жителите именно на тази неизвестна до този момент от изворите област. Още през II в. географът Птолемей споменава съществуването на град Албанополис, намиращ се някъде в днешна Северна Албания. Това сведение се използва често като аргумент за автохтонността на албанците, но едва ли едно народностно име би се съхранило близо десет века, след като е изчезнало от изворите.

За пръв път в славянските извори Арбан се споменава в хилендарската грамота на сръбския владетел Стефан Неман от 1198 г., където той казва, че завзел Зета с градовете "*и од Арьбанась Пилоть*". В други извори от сръбски произход Арбан е претърпяло метатеза – "Рабан" (1208 г.), или в надпис от 1381 г. – "*Карл Топия рабънски господин*"[56].

Утвърдилото се в латинските извори "Albani" също произхожда от името на областта Арбан. Първото споменаване на областта на латински е от средата на XII в. и е за титлата на един епископ "Arbanensis" (арбански). Не е известно как са се назовавали самите албанци през средновековието, защото липсват домашни извори за тяхната история. Но названието "арбън" е запазено в различни крайща на Северна Албания, а "арбър" (в съответствие с диалектните особености в езика на южните албанци – тоските) в части от Южна Албания. Албанците, заселили се в Южна Италия в XV–XVI в., се назовават и до днес "арбереши", а тези в Гърция "арванити". Албанци от Северна България, намиращи се по търговия в Трансилвания, се самоназовават в едно прошение от началото на XVII в. "арбанаси". За пръв път Arbani в смисъл "Албания" се споменава в албанската литература в средата на XVI в. в една старогегска литургия на Гьон Бузук. Това показва, че народностното название с корен "арбан" е имало гражданственост сред албанците, но не е успяло да се закрепи. Първоначално е изместено от турското "арнаути", за да се стигне до приетото към XIX в. самоназвание "шкипетари".

Точното определяне разположението на областта Арбан е особено важно, за да се знае къде се намира етническата родина на албанците и откъде започва тяхното разселване. Локализацията на областта е все още обект на спорове между учените. Георг Щадмюлер локализира областта Арбан между поречието на реките Шкумбин и Мати, равнината на Круя и планините, опасващи р. Дрин в Северна Албания[57]. Той приема за средище на албанската народност в ранновизантийския период областта по поречието на р. Мати. Подобно схващане застъпва и Селишчев. Според друг известен изследовател на средновековното минало на албанците, французина Ален Дюселие, Арбан се е намирал в района, разположен между горното течение на реките Шкумбин и Девол, т.е. не в Северна, а в Средна и Южна Албания[58]. Хърватинът М. Шуфлай не дава категоричен отговор на въпроса, но поставя в центъра на Арбан град Круя, който той смята за приемник на споменатия от географа Птолемей във II в.н.е. Албанополис. Круя за пръв път се споменава в IX в. Във византийските извори градът има и форма в мн.ч. (Kroai). В по-късни славянски извори се назовава Круй[59].

---

54 Вж. по-подробно Йоан Кукузел– Живот, творчество, епоха. София, 1981 г.; Божилов, Ив. Цит. съч., с. 324–325.

55 Анна Комнина, Алексиада. Съст. Я. Любарский. Москва, 1965, с. 351; Ферјанчић, Б. Албанци у византијским изворима, В: Илири и албанци, Београд 1988, 287–292; Ћирковић, С. Албанци у огледало јужнословенских извора.- В: Илири и албанци, с. 328–330.

56 Ћоровић, Вл. Дела старих српских писаца, Списи Св. Саве. Београд, 1928,
књ .1, с. 1; Ћирковић, С. Цит. съч., с. 328, 332.

57 Stadtmüller, G. Op. cit, p. 89 ff.

58 Ducellier, A. L'Arbanon et les Albanais aux Xie siècle. In: idem, Travaux et mémoirs, 3, 1968, p. 354–368.

59 Šufflay, M. Städte und Burgen Albaniens hauptsächtlich während des Mittelalters. (Denkschriften der Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Klasse. 63). Wien-Leipzig, 1924, p. 18.

Един от възможните пътища за очертаване на областта е определянето на границите й спрямо други съседни области. Така например като северна граница на Арбан може да се приеме споменатата в цитираната по-горе грамота на Стефан Неман област Пилот, обхващаща планинския масив между Шкодренското езеро и Косово(60). В обсега на Арбан обаче не попадал равнинният район на Шкодра, населен от албанците по-късно. Останалите граници на Арбан могат да се определят според западните граници на Самуилова България. Те са отразени в църковната уредба на Охридската архиепископия след покоряването на България от император Василий II. В две свои грамоти от 1019 и 1020 г. византийският император определя правата и границите на архиепископията. В тази част на Балканите тя няма епархии само във вътрешността на днешна Северна Албания. Тази "ничия земя" е оградена от север от южносръбските епископии на Липлян, Призрен, Лесковец и Хвостно, на изток от епископиите на Дебър и Охрид с Черник и Мокра. Последните две области са обхващали и района на Средна Албания по пътя Виа Егнатия до митрополията на Дирахион (Драч), която не е принадлежала на Охридската архиепископия. В същите грамоти се изреждат и епископиите, покриващи цялата територия на Южна Албания. Това са Главиница с Канина и Няниска; Химара; Дропули; Бутринто; Костур с Девол; Воюса; Морон и Колоня[61]. Така областта Арбан се ограничава във вътрешния планински район на днешна Северна Албания, граничеща на юг с пътя Драч–Охрид. Под българска власт до 1015–1018 г., а по всяка вероятност населени и от български славяни, са били областите Дебър (днес по-голямата му част е в Албания), Черменика и Мокра.

Най-южната точка на Арбан вероятно е бил планинският хребет Баба гора, споменат за пръв път в началото на XI в. Местоположението на Баба гора е важно с оглед определянето на южните граници на областта Арбан. Този хребет (планина) е имал стратегическо значение по пътя Виа Егнатиа в прехода от Драч до Охрид. В едно писмо от началото на XI в. охридският архиепископ Теофилакт пише, че "*Багора е твърде голяма планина, намираща се между драчките и българските планини*"[62]. Това описание идва да покаже, че там някъде е била и границата между неговите епархии и Драчката митрополия, покриваща едноименната тема. Анна Комнина споменава Баба гора във връзка със събитията от 1081 г. като труднопроходима долина между Драч и Охрид. В западноевропейските извори за кръстоносните походи това е планината, наричана Багулатус или Багуларий. Златарски, търсейки местоположението на тази планина, се отнася по-критично към текста на Анна Комнина. Според него под долина тя е имала предвид "долина на река". От самото название, което тя ни предава – Бабагора, става ясно, че това е именно планина[63]. Съдейки по нейния разказ, византийският император Алексий Комнин е вървял от Драч по течението на р. Арзен до р. Шкумбин. Тук при описанието на Фулхер от Шартър се казва, че кръстоносците преминали р. Демонис, където мнозина се удавили. Мнозина историци неправилно я отъждествяват с р. Девол, но това е именно р. Шкумбин. На отсрещния (южен) бряг те направили лагер, а на следващата сутрин започнали да изкачват планината Багулатус. Когато се спуснали от планините, достигнали Охрид[64]. Несъмнено по същия път е минал и Алексий I Комнин. Т.е. Баба гора трябва да се търси на юг от р. Шкумбин, но в долината на реката.

Названието на планината е запазено и до днес в това на селището Бабье/Бабя. Това село се намира на границата на областта Мокра с р. Шкумбин и е първото от самата планинска верига. Планинското възвишение, започващо тук, носи същото име, а селото е известно и като Бабе Мокра[65]. Оттук минала в 1537 г. армията на султан Сюлейман I Законодател в кампанията срещу о. Корфу. Още тогава селото е било пътна станция, разположена преди Елбасан[66]. През същото село преминал в средата на XVII в. османският пътеписец Евлия Челеби. Той отбелязва, че Бабя се намира на 4 часа път източно от Елбасан. Селото е било обитавано според неговия разказ от албанци, българи и гърци, които вероятно са били принудително заселени тук, за да поправят пътя и да го пазят като дервенджии. Жителите имали за това султански ферман. Проходът обаче продължавал и след Бабя, като и следващото на още 4 часа по пътя към Охрид село Джура също било населено от християни дервенджии[67]. Бабилани (Бабье) е записано в първия османски регистър за тази част от Албания,

---

60 Вж. Шкриванић , Г. Област средњевековног Пилота у XIV ст., ИЧ, VII, 1957, с. 323.

61 Иванов, Й. Български старини, София, 1931, с. 551–561.

62 Митрополит Симеон. Писмата на Теофилакта Охридски архиепископ българ-ски, София, 1931, с. 217–218.

63 Златарски, В. Багора-Бабагора-Bagulatus.- В: Сборник в чест на Анастас Иширков, София, 1933, с. 187–190.

64 ЛИБИ III, с. 75.

65 Кънчов, В. Битолско, Преспа и Охрида (пътни бележки), СбНУНК, IV, 1891, с. 95.

66 Yerasimos, S. Les voyageuers dans l'Empire Ottoman (XIVe-XVIe siecles). Ankara, 1991, p. 188.

67 Евлия Челеби. Пътепис, съст. Стр. Димитров, София, 1972, с. 243–244; Babinger, F. Ewlija Tschelebi's Reisewege in Albanien. Berlin, 1930, p. 40.

съставен към 1467 г. Тогава то е имало 30 домакинства. За него в регистъра не се отбелязва да е дервенджийско за разлика от съседното Джурани, което вече е имало този статут[68]. Двете села принадлежали към вилает Черменика, по-голямата част от който е разположен на север от р. Шкумбин. Селото е имало най-многочислено население през XVI в. В една регистрация от 1583 г. тук са записани 130 домакинства.
В 1642–1643 г. намалява до 57 домакинства[69].
От всичко това следва, че Теофилакт Охридски определя региона югоизточно от днешния Елбасан като граничен между България (неговите епархийски области Мокра и Черник) и планините, отделящи го от тема Дирахион. Пътуващите от Драч към Охрид е трябвало от долината на р. Шкумбин отново да се изкачват във високите планини на областта Мокра. Локализирането на Баба гора е важно, доколкото, поставена между областите Мокра и Драчката тема, затваря възможността областта Арбан да се е простирала на юг от р. Шкумбин или дори да е пресичала Виа Егнатия. Византийската тема Дирахион, която при Самуил за две десетилетия е била под българска власт, се е простирала по северното крайбрежие на Албания и е включвала няколко крепости във вътрешността, с които се е контролирал пътят от самия Драч до р. Шкумбин. В тези земи освен българи и ромеи през XI в. вече имало и албанци. Славяните от сръбски произход са населявали Косово и района на Шкодренското езеро.
Локализираният в днешна Северна Албания Арбан съвпада с района, в който се намират археологическите находища от културата "Комани–Кроя" (по името на две по-големи находища). В ранното средновековие този район е отделен почти във всяко едно отношение от околните земи. Археологическите разкопки не откриват например монетни находища, което означава и слаб търговски обмен с другите балкански земи. Липсват и запазени надписи. В средновековния Арбан са твърде редки и топонимите от славянски произход в сравнение с други части на днешна Албания. За населението на този регион липсват каквито и да е било сведения в историческите извори за периода VII–XI в[69a].
Албанските археолози смятат културата "Комани–Кроя" за приемник на старото илирийско население. Находки от тази чисто християнска култура са намерени само в района на днешна Северна Албания, затворен между реките Дрин (на тази река е селището Коман) и Арзен. Културата "Комани–Круя" се поставя от археолозите в периода от последните десетилетия на VI в. до началото на IX в., когато е създадена византийската тема Дирахион. Фактът, че тази християнска, прото-албанска култура се е развивала именно в Северна Албания, където и наличието на топоними от славянски езиков произход е минимално, както и появата на албанците именно в този регион през XI–XIII в., води до мисълта, че именно там се е формирало ядрото на албанската народност.
Все още невъзстановени от войните между българи и византийци и въстанието на Петър Делян, в последните десетилетия на XI–началото на XII в. днешна Средна и Южна Албания се превръщат отново в бойно поле между византийците и завладелите части от Италия нормани. В тези войни за пръв път участие вземат и албански наемници. Нападенията на норманите, както и преминаването на първите кръстоносци станали по време на управлението на византийския император Алексий I Комнин и имали съществено отражение върху стопанското и демографско развитие на засегнатите области.
Накратко събитията се развивали в следния ход. През март 1081 г. Роберт Гюискар с норманската си войска дебаркирал на о. Корфу, а оттам на епирското крайбрежие. През периода май–юни същата година норманите превзели последователно градовете Бутринт, Воница, Главиница, Авлона (дн. Вльора), Канина. Те опустошили този район и обсадили разположения на север по адриатическото крайбрежие Драч. На 18 октомври 1081 г. византийският император Алексий I претърпял унизително поражение от тях пред стените на обсадения град. Според Анна Комнина една от причините за загубената битка бил фактът, че Алексий не изчакал помощните войски от Далмация и т.нар. "арванити" (т.е. албанци). След битката отбраната на Драч била поверена на неизвестен по име военачалник (с титла комискортис), произхождащ от Арбан[70]. Това не попречило на норманите и през февруари 1082 г. те завзели града. После превзели укрепения град Девол, минали през областта Ваюнития в Епир и влезли в Янина. Там през май 1083 г. императорът Алексий отново бил разбит от тях. След тези победи над византийците синът на Роберт, Боемунд Тарентски, поставил под свой

68 ТДИМН. ОПД од XV век, с. 413–414.

69 Muka, A. Aperçu sur les agglomerations rurales dans la vallée de Shkumbini, CPA, 9, 1984, p. 87.

69а Поповић, Вл. Албанија у касној антици, В: Илири и албанци, с. 231–242.

70 Stadtmüller, G. op.cit., S. 164.

контрол цял Илирик (Албания и Епир), части от Македония и Тесалия. Опустошителната война завършила едва през 1085 г. със смъртта на Роберт и оттеглянето на норманите.
През 1096 г. споменатият Боемунд заедно с кръстоносците преминал през Драч по Виа Егнатия и се отправил към Костур. Според хрониките на съвременници, кръстоносците насила откарвали стада добитък от местните жители. Две следващи големи групи минали по-миролюбиво също по Виа Егнатия. Те били водени от тулузкия граф Раймунд и херцог Роберт Нормандски в 1096 и 1097 г. Военните действия между нормани и византийци били подновени през 1107 г., когато Боемунд отново извършил десант на Балканите, превзел Авлона и подложил на обсада Драч. В околността му той покорил няколко крепости, но не и самия град. На следващата година в Девол дошъл императорът Алексий, който този път решил да не търси решително сражение, а укрепил всички крепости от Дебър в Западна Македония до Авлона, както и проходите на Арбан. Норманите обаче пробили този обръч и завзели областите Арбан и Дебър, планината Баба гора, ограбили съседната област Мокра. Византийците претърпели ново поражение при Главиница. Оттам сраженията се пренесли изцяло в района на р. Девол-Семен и планината Томор. След продължителните военни действия тази част на Балканите очевидно вече била напълно опустошена и обезлюдена. Притиснат от глада и епидемиите сред войниците си, Боемунд приел да сключи мир през септември 1108 г[71].
Ходът на войната с норманите е интересен дотолкова, доколкото илюстрира опустошенията и упадъка на регионите, попаднали в обсега на военните действия. Движението на норманската армия и в двете кампании е било от Драч до Дебър и Охридското езеро на север до Девол, планината Томор и адриатическото крайбрежието на днешна Южна Албания. В тази зона норманите са превзели и ограбили всички градски центрове. Освен това нашествието им, изглежда, довело и до разрушаването на системата от крепости, изградена по протежение на Виа Егнатия и служеща като преграда за придвижване на жителите на Арбан на юг. Селското население в засегнатите райони вероятно пострадало още повече, защото от него норманите са си набавяли със сила припаси в продължение на години.
Демографският срив в този район на Балканите обаче започнал още преди идването на норманите в 1081 г. поради данъчния тормоз на византийските власти. Установеният от Василий II данъчен ред в покорените български земи бил променен след 1040 г. Тази промяна в най-голяма степен засегнала населението, занимаващо се със земеделие. Това довело до бунтове и въстания[72]. За размера на пораженията са интересни сведенията, които ни е оставил в своите писма съвременникът на тези събития – охридският архиепископ Теофилакт, защото много от засегнатите краища принадлежали към неговите епархии. В писмо, отправено до Йоан Комнин, когато същият бил управител на Драч (1092–1106), Теофилакт описва обезлюдяването на областта Девол. Тъй като Деволската епископия била на пътя (т.е. Виа Егнатия), тя останала без епископ, който избягал. Живеещите там напуснали бащинията си и "*повериха себе си на гъстата гора, свиха там гнезда*". Затова нито свещеник, нито дякон останал. Според Теофилакт причина населението да бяга били извънредните данъци, т.нар. "епирии"[73].
Последствията от войната между византийци и нормани се виждат в описанията на албанските земи, направени от преминали през тях участници в първия кръстоносен поход в 1096 и 1097 г. Фулхер от Шартр отбелязва за зоната от Драч до Охрид следното: "*И тъй ние продължихме през българските области, през планински стръмнини и пусти места... от всички страни около нас се издигаха огромни планини, в които не се появяваше никакъв жител*"[74].
Множество западни хронисти на първия кръстоносен поход наричат още земите на днешна Албания "пределите на България". Това до голяма степен е отглас от факта, че по-голямата част от тези земи до 1018 г. са били в пределите на Българското царство. От друга страна, подобно название свидетелства за наличието на българско население. За последното по-конкретен е Гиберт, който пише, че епиротите се наричат българи ("atque Epirotas, quos dicunt Bulgaros")[75]. Друг западен хронист, Вилхелм Тирски, си обяснява липсата на население в тези крайща с византийската политика да не се разрешава

---

71 Златарски, В. История, Т.2, с. 170–175, 236, 243; Вж. също: Тончев, Ал. Италианските нормани и балканското население под византийска власт (1081–1100 г.), ИПр, 1975, 2, с. 25–46.

72 Според Селищев, Аф. Цит. съч., с. 55–58, славяните се заселвали в Албания главно по речните долини и изобщо в равнинните райони, благоприятни за упражняване на земеделие.

73 ГИБИ, IX, част 2, с. 102–103.

74 ЛИБИ, III, с. 74–75.

75 Пак там, с. 92.

обработването на земите в граничните провинции[76]. Повторното нашествие на норманите, водени от Боемунд, направило силно впечатление на Теофилакт Охридски. В писмо от 1107 г. до магистъра Йоан Пантехни архиепископът пише следното: "*А работите в Охрид са много страшни: областта на Мокра – Мокра е част от Охридско – е ограбена от роба и отстъпника* [Боемунд]*, а Багора - това е твърде голяма планина, намираща се между българските и дирахийските планини – се пази от бунтовника. С една дума нещастие след нещастие*"[77].

Така, след като през 1018 г. земите на Южна Албания (около Девол, Берат и планината Томор) били последни точки на българската съпротива и понесли удара на византийската армия, след 1040 г. били подложени на небивал данъчен гнет, а в периода 1081–1085 г. били опленени и опустошени отново, този път от норманите. Най-силно отражение тази война е дала върху селищата по протежението на пътя Драч–Охрид–Девол–Костур (Виа Егнатия). Напълно обезлюдено в очите на кръстоносците през 1096–1097 г. изглеждало поречието на реките Арзен и Шкумбин. В 1107–1108 г. норманите отново опустошили района от Драч до Охридското езеро, като този път разорили и областта Мокра. Тежки били последствията за района на Главиница, Белград и Девол. Периодът от 1081 до 1108 г. е бил критичен и за православната църква в района. Както се разбира от писмото на Теофилакт, избягал бил епископът на Девол. Вероятно пораженията върху населението и църковната дейност в областта са били твърде жестоки, след като оттук нататък славянската просвета в Южна Албания започнала да линее. Вероятно именно през XII в. славянската литургия в Южна Албания е била заменена от гръцка.

ПРОМЕНИ В ЕТНИЧЕСКАТА СТРУКТУРА НА ЮЖНА АЛБАНИЯ И ЕПИР ПРЕЗ XIII–XIV В.

Мнозинството от средновековните албанци са се препи-тавали от отглеждането на добитък, което ги отличавало от съседите им българи и сърби. Номадското скотовъдство е един от важните елементи от средновековната и по-късна стопанска история на Балканите. На Балканите то получава особено голямо разпространение именно в планините на днешна Албания и Северозападна Гърция. Интересно е, че средновековните балкански номади се оказват именно потомците на автохтонното балканско население, притиснато от нахлуващите славяни към планините. Както вече споменахме по-горе, романизираните жители на Дунавското крайбрежие са най-вероятните предци на власите (румънците) и на изтласканите далеч на юг в планините Пинд и Олимп куцовласи. Потомците на илирийското население намират убежище от настъпленията на славяните в разположената на север от р.Шкумбин планинска област Арбан и биват принудени да се захванат също със скотовъдство.

В епирската област със славянското име Загоре, лежаща високо в Пинд, между град Янина и централните части на планината, е обитавана от сравнително малката номадска група на каракачаните (наричани и саракачани) – гръцкоезични номади, за които се смята, че са потомци на изтласкано от славяните в планините епирско гръцко население. За разлика от куцовласите, които започват своето разселване в южните Балкани още през X в., каракачаните се разселват из цяла Гърция и България едва по време на османското владичество. Все пак трябва да се отбележи, че в средновековието и до по-ново време планинските номади скотовъдци най-често са били означавани като власи, независимо от матерния им език. Зоната на активно присъствие на скотовъдците номади започва да се оформя към X в. Тогава са отбелязани първите придвижвания на куцовласите към равнините на Тесалия и Македония. Вероятно след XI в. куцовласите започват да се преселват и в Южна Албания, където по-късно са изтикани от други по-агресивни номади – албанците – и остават да обитават само няколко големи села и градовете.

През XV в. влашките катуни в Южна Албания са били все още доста многобройни, което проличава от османския регистър на санджак Арванид от 1431–1432 г. През XVII в. куцовласите в Южна Албания са вече разделени в две общности – тази на продължаващите полуномадския начин на живот и друга на уседнали жители на градовете и няколко големи села, живеещи от занаятчийско производство и търговия. Куцовласите населяват изключително градчето Мосхополис и съставляват голяма част от християнското население на Елбасан, Корча и други градове. За албанците от този ранен период липсват конкретни данни, но може да се предположи, че и те както власите в

---

[76] ЛИБИ, т.III, с. 191. "За да могат изоставените и непроходими гори, лишени от храна, да предствляват препятствие за желаещите да се приближат, те [византийците] по същия начин ги остават пусти и лишени от жители и Първия Епир, през който преминали всички други първенци."

[77] ГИБИ, IX, част 2, с. 217–218.

продължение на няколко века са водели полууседнал живот, за да преминат по-късно към номадски сезонни придвижвания. свързани с по-дълги преходи[78].

Въпреки че първите сведения за власи и албанци ги описват като номади, и досега трудно би могло да се докаже, дали славянското заселване на Балканите ги е заварило като скотовъдци, или те са били принудени след бягството си в планините да захванат този поминък. Номадските придвижвания са съществували на Балканите и през античността, но през средновековието техният характер е далеч по-сложен. В някои части на Балканите, каквито са Епир, днешна Албания и Македония, географските условия дават редица предимства именно на скотовъдството. Средновековният балкански скотовъдец обикновено няма постоянно местоживелище. Той изгражда селище от колиби и шатри до лятното си или зимно пасбище. Малкото лични вещи ги носи със себе си на коне. В по-дългите преходи се движи заедно с цялата си рода. Особеността на този начин на живот може да се свърже както с постоянната несигурност и нападения на Балканите, така и с византийската данъчна система, която е хвърляла тежестта върху населението, занимаващо се със земеделие. Опитът на балканските владетели да включат номадските катуни на албанци и власи към феодалното земевладение през XIV в. е бил съвсем неуспешен.

Напротив, както византийците, така и сърбите не са успели да дадат отпор на слизащите от планините номади, често настаняващи се в землищата на селата и манастирите. Средновековните документи изобилстват с жалби срещу номади[79]. Според Хамънд номадизмът освен начин за препитание подхранва духа за независимост, увереността в себе си и готовността за промяна и неизбежно води скотовъдеца до контакт с други народи[80]. Освен това у чергарите съществуват доста силни предразсъдъци към земеделието и лошо отношение към населението, занимаващо се с него. За тях е характерен изолираният живот и контактите с околното население само когато трябва да се продаде или размени стока. Затова и балканските номади запазват архаичността на своята обществена организация и патриархалния си бит най-дълго. При тях чак до XIX в. се запазва патриархалният култ към старейшината, "челника" – водач на номадската група при куцовласите и каракачаните (тази дума е от старобългарски произход и е използвана като военен термин, равнозначен на стратег). Продължава да функционира старата родова структура и съветът на старейшините (алб. "pleqt"). При албанците старейшината е имал и съдебни функции. Най-голямата родова община при албанците е била "фис" (племе). Тя била разделена на "влазнии" (братства). Всяка влазния притежавала пасища и водоеми, необходими за скотовъдството.

Взаимните влияния в бита и поминъка на балканските номади са очевидни, но техните езици показват малко сходства. Това води до извода, че номадизмът е възниквал паралелно сред остатъците от автохтонното население под влияние на историческите обстоятелства. Балканските номади – власи, албанци и каракачани нямат общ корен. Напротив, контактите между тях се създават вследствие на зачестилите придвижвания на големи групи от това население след X в. Дори срещата на влашките и албанските номади в днешна Южна Албания е довела до странни хибриди на етнически имена, регистрирани в изворите от XIV в. Оттам произхожда и името на арванитовласите, говорещи куцовлашки с големи примеси от албански и гръцки. Освен в Южна Албания арванитовласите са живеели в областта Чамерия (южно от албано-гръцката граница) и в близост до Лариса[81].

Свидетелства за власите номади от този период дават сходна картина за действията им. Пръв през 70-те години на XI в. ги описва византийският писател Кекавмен, който казва, че власите не били верни никому и не се придържали към никакви клетви. Според неговите думи тяхното разселване вече било придобило значителни размери. Имало ги в Епир и Македония, но най-вече в Елада (днешна Тесалия, наричана през XI–XIV в. още Голяма Влахия)[82]. Век по-късно еврейският пътешественик Бенямин от Тудела пише за власите, че слизали от планините в полетата на Гърция, извършвайки грабежи. Никой не смеел да им се опълчи, а камо ли да ги покори[83].

Тези данни за значителни разселвания на население и непокорство спрямо византийската власт могат да се смятат валидни и за албанците, които също обитавали планините и се изхранвали от отглеждането на добитък. Описанията на власите не дават точна картина на процесите, извършващи се в планинска Албания, но все пак свидетелстват за значителните възможности за развитие на

---

78 За власите на юг от р.Дунав, както и за изворите относно техните придвижвания на Балканския полуостров вж. Stanescu, E. La population Vlaque de l'empire Byzantin aux XIe–XIIIe siecles, BF, VII, 1979.

79 Антонијевић, Др. Обреди и обичаји балканских сточара. Београд, 1982, с. 40–41, 47.

80 Hammond, N. Migrations and Invasions in Greece and Adjacent Areas. Park Ridge, N.J., 1976, p. 38.

81 Ibidem, p. 36.

82 Литаврин, Г. Советы и рассказы Кекавмена, Москва, 1972, с. 268–271.

83 Hammond, N. p. cit., p. 39.

планинското скотовъдство и зачестилите движения на това население. От своя страна, стопанският напредък и демографският прираст при условията на екстензивно скотовъдство пораждали нуждата от увеличаване на стадата, а оттам и площите за паша. Затова може да се предполага, че през XI–XIII в. е имало и преселвания на албанци, чиято посока най-често е била към обезлюдени по-рано краища. Първите области, които са били посещавани от скотовъдците от Арбан, са били крайбрежните територии около Драч и Леш. Не е изключено преселванията да са били свързани с въоръжени сблъсъци с българи и други жители на долините. В този случай съществуващата при номадите племенна организация е давала значително по-голяма ефективност в условията на мобилност.

Все пак до втората половина на XIII в. преселванията на албанци все още са имали ограничени размери. Това вероятно се е обусловяло от племенната им раздробеност. Едва в началото на XIII в. в Арбан се появяват самостоятелни албански владетели, поставили под контрол по-широка територия. Не би могло да се даде отговор на въпроса за присъствието на албанците в днешна Южна Албания между XI и XIII в. В този период вестите за тях са изключително от района на север от р. Шкумбин. Някои автори смятат, че съществуването на административните единици Главиница и Вагенеция в Южна Албания през XIII в. с названието "хартулат" идва да подскаже, че тук все още е живеело славянско население[84].

Според познатите досега извори масовите миграции на албанците започват някъде във втората половина на XIII в.[85] Сигнал за настъпилото раздвижване сред албанските племена е съобщението на византийския писател Пахимер, че през 1280 г. албанците станали самостоятелни и населили разрушения по-рано от земетръс Драч[86]. Още след самия земетръс, който не е датиран с точност, албанците и "околните" разграбили града, след което го напуснали[87]. В същия исторически период е засвидетелствано заселване на албанци в далматинския пристанищен град Котор и околността му[88]. Тук те са дошли от района на Шкодренското езеро. През XIII в. Вече, изглежда, е имало и известен брой албанци, препитаващи се от земеделие. Съвместното съжителство на албанците с българи и сърби оказало влияние не само върху езика, но и върху поминъка на това население. От друга страна, увеличаването на контактите водело до развитието на асимилационни процеси, в които постоянно увеличаващият се албански елемент добивал превес[89].

Вероятно първите по-масови преселвания на албанци на юг са станали през първата половина на XIII в. В подписания през 1268 г. договор между император Михаил VIII Палеолог и епирския деспот Михаил II Ангел се споменава за насилствено преселване на албанци в южна Тесалия, с цел да я бранят от нападенията на латините от Атина[90]. От това съобщение не става ясно дали призходът на тези преселници е от Северна, или Южна Албания. Всъщност използването на албански преселници като население с военни функции се превръща в една от основните причини за придвижването му на юг.

Процесът на миграция на население от планините към равнините достига своята кулминация през 20-те и 30-те години на XIV в. За пръв път това се забелязва в написаното от венецианеца Марино Санудо в 1325 г. Според него албанците се спуснали в Тесалия в голям брой, превземайки и ограбвайки всичко освен крепостите[91]. Твърде важен извор са известията, които ни предоставя византийският император и писател Йоан Кантакузин за 30-те години на XIV в. Говорейки за албанците, той ги характеризира като автономни и независими номади. От неговия разказ става ясно, че албанците вече обитават околностите на градовете Белград (дн. Берат) и Канина, както и областта Колония в Южна Албания и дори околностите на Охрид в Македония[92]. През 30-те години на XIV в. албанците нападнали и опустошили областите около важните градове Валагрита и Канина в днешна Южна Албания. В 1338 г. те нарушили договора с византийския император и превзели крепостите Скрепарион, Клисура и Тиморион в същия регион. Не можейки да се справи с албанците, Андроник III Палеолог бил принуден да наеме от селджукския емир на Смирна 2000 тюркски пехотинци, с които успял да ги победи при Белград. Кантакузин ни осведомява също, че преселването на албанците

---

84 Koder, J., F, Hild, Hellas und Thessalia. Wien, 1976, S. 67.

85 Šufflay, M. Op. cit., p.77; Ducellier, A. Op. cit., p. 294.

86 Pachymeres, Georgii. De Michaele et Andronico Palaelologis. I, Bonnae, 1835, p. 508.

87 Ibidem, I, p. 357.

88 Ћирковић, С. Цит. съч., с. 332.

89 Jireček, K. Albanien in der Vergangenheit. In: Illyrisch-albanische Forschungen. München-Leipzig, 1916, I, S. 73.

90 Ферјанчић, Б. Цит. съч., с. 295.

91 Ферјанчић, Б. Тесалија у XIII и XIV веку . Београд, 1974, с. 199.

92 Cantacuzeni, I. Eximperatoris Historiarum. Bonnae, I, 1828, p. 279–280, 450, 474, 495.

обхващало цели племена. Така например в планинските части на Тесалия се били настанили малакасите, буите и месаритите.
Ценните известия на Кантакузин за албанците показват, че те са били предимно скотовъдци и войници и са се отнасяли твърде враждебно към населението, населяващо долините и градовете. Според Кантакузин, след като албанците били разбити от турците, били пленени много от техните жени и деца, както и 300 000 волове, 5000 коня и 1 200 000 овце[93]. Тези цифри са без съмнение завишени, но показват с точност едно – това, че албанците са се придвижвали на юг със семействата си, целия добитък и покъщина. Т.е. не става дума просто за нападения или сезонни миграции, а за голямо преселение в търсене на нови пасбища и местоживелища. Преселванията на албанците в първите десетилетия на XIV в. в южна посока се отличават с голяма интензивност и масовост. Свидетелствата на Кантакузин и на по-късни автори като Георги Схоларий и Лаоник Халкокондил (XV в.) показват, че албанците, нахлуващи в земите на южна Албания, Епир и Тесалия, са били изцяло номади, без постоянни местоживелища. През лятото те чергарували по високите планини, а през зимата слизали в равнините[94].
Приблизително по същото време започва раздвижване сред албанците в северна и западна посока. В продължение на целия XIV в. те се преселват към Македония, Косово, околностите на Шкодренското езеро и дори по далматинското крайбрежие.
В грамота на сръбския крал Стефан Душан от средата на XIV в., дадена на манастира "Св. Архангели" край Призрен, в западната част на Косово, се споменават сред различни селища и 9 катуна (номадски поселения) на албанци[95]. Съществуват и други свидетелства за заселване на албански скотовъди в Косово[96]. Продължават и преселванията към градовете на Далмация[97]. Миграциите от планинските части на Албания не са били равномерни във всички посоки. Вероятно с най-слаба интензивност е било преселването на изток – към Македония.

БЪЛГАРИТЕ В АЛБАНИЯ ПРЕЗ XIV В.

Според Макушев по време на Анжуйския период в албанската история (1250–1350 г.) славянското население останало съсредоточено единствено в градовете и селищата покрай морето, течението на р. Дрин и в околностите на Охридското езеро. В планините живеели албанците, водени от родови вождове. Малко по малко те покорили славянското население. Тогава в техния език славявин става синоним на "роб", а по неписаните им закони само сърбин или славянин може да бъде роб[98].
Както вече споменахме, сърбите и българите са били назовавани от албанците с общото название "шкя". Опростяването на етническото название на южните славяни е следствие от отношението на албанците към тях не само като другоезичен народ, но и като население, имащо друг основен поминък – земеделието. Това се чувства и в съставеното през 1308 г. "Анонимно описание на Източна Европа". Характеристиката за албанския народ, дадена в него, е уникална по характер. Според неизвестния му съставител албанците "*нямат градове, замъци, крепости, укрепления и села, а живеят в колиби и постоянно се движат от място на място чрез своите дружини и родове*". Жителите на провинциите Кумания, Стефанат, Пилот и Дебър плащали данък на албанците и тъй като се занимавали със земеделие, обработвали лозята им като роби[99]. Вероятно тук става дума за славяни – сърби и българи, които били покорени от албанците скотовъдци.
Към този извод навеждат и някои други извори. Например за силни антиславянски нагласи сред албанците пише през 1332 г. архиепископът на Бар Гийом Адам[100]. Венециански документи от 1381–

---

93 Ibidem, p. 474. Вж. също Ферјанчић, Б. Албанци, с. 294 сл.

94 Вж. Jochalas, T. Über die Einwanderung der Albaner in Griechenland. In: Disserta-tiones Albanice. München, 1971, S. 89–107; Ферајанчић, Б. Цит. съч., с. 294 сл.

95 Новаковић, Ст. Законски споменици српских држава средњега века. Београд, 1912, с. 688; Јовановић, Р. Властелинство манастира св. Арханђела код Призрена. ИЧ, VII, 1957, с. 345–359.

96 Чирковић, С. Цит. съч., с. 334; Вж. също статиите Dusselier A. Have the Albanians Occupied Kosova?, p. 195–207 и Tërnava, M. Migrations to the Present-day Territory of Kosova during the 14th-16th Centuries, In: The Albanians and Their Territories, p. 455–476.

97 Например вж. статута на гр. Будва у Новаковић, Ст. Цит. съч., с. 47–48, 60.

98 Макушев, В. Историческія разысканія о славянахъ въ Средніе века. Варшава, 1871, с. 45.

99 Вж. Белчовски, Ј. Опис на Источна Европа од 1308 година. В: Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија, т.II, Скопје, 1977, с. 470–473.

100 Белчовски, Ј. Гијом Адам, Упатство за патување до Светата Земја, 1332 година. В: Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија, т.II, Скопје, 1977, с.619. Във един венециански документ от 1393 г. се заповядва да бъдат освободени роби, защото били албанци, а не славяни, вж. Макушев, В. Цит. съч., с. 122.

1383 г., отнасящи се за продажба на роби на о. Крит, показват, че мнозина от тези загубили свободата си произхождат от селища на днешна Южна Албания. За повечето от тях изрично е упоменато, че са българи (de genere Bulgarorum)[101]. Тези роби са продадени на венецианците по всяка вероятност от албанците, тогавашните господари на тези земи. Първото сериозно проникване на османските турци тук е едва от 1385 г. Ето имената на някои от продадените роби, чийто произход съвпада с названия на селища и области в Южна Албания:

Георги, българин от Дунави (1381 г.)
Мария, българка от Дунави (1381 г.)
Мария, българка от Колуни (1381 г.)
Кали, българка от Девол (1382 г.)
Кали, българка от Рудине (1382 г.)
Мария, българка от Преспа (1383 г.)

Българското население в Южна Албания, Епир и Тесалия, чието присъствие е регистрирано до XII в., започнало да залинява вследствие на постоянните набези на номадите власи и албанци. Въпреки това българите се споменават сред жителите на Южна Албания и Епир през XIII–XIV в. Такива са например Радо и Стана от тема Девол и Вълко и Станьо от тема Вагенеция[102].
В т.нар. Янинска хроника от XIV в. е засвидетелствано българско присъствие в Епир. През 1379 г. янинският деспот Тома Прелюбович се сражавал със съседните на Янина албански племена, предвождани от Йоан Спата. Прелюбович наредил част от пленените албанци да бъдат продадени в робство, други да бъдат разпределени между жителите на града, а трета част предал *"на българите и власите, като наредил да им отрежат носовете*". Вероятно тези българи са били негови поданици в Епир или дори негови войници. Според същата хроника в 1379 г. възникнали брожения сред гражданите на Янина срещу деспот Прелюбович, който предприел жестоки гонения срещу подбудителите. Един от тях, Иван Българина, бил хвърлен от крепостната стена. За българи в съседна Тесалия се говори в т.нар. Морейска хроника също от края на XIII и началото на XIV в. Българи се споменават наред с албанци и власи и в района на западнотесалийската епископия Стаги в грамота на византийския император Андроник III от 1336 г[103].
Освен физическото изтребление, поробването и принудителното прокуждане от родните места към причините за намаляването на славянския елемент през средновековието в земите на днешна Албания трябва да прибавим и асимилационните процеси. Сложният и продължителен етап на постепенно усядане на полуномадите албанци и куцовласи през XIV в. намират отзвук в някои византийски извори от тази епоха. В тях се срещат наименования от рода на българоалбановлах или сърбоалбановлах[104]. Съществуването на подобни наименования – етнически хибриди – е ясен признак за процеси на асимилация и сливане на различни етнически групи в областите на Южна Албания, Епир и Тесалия, в които активно място заемат номадите – власи и албанци. Те показват, че масовите миграции на албанците са довели до процеси от такъв род и сред други планински обитатели – власите. Вече по-горе се спряхме на разпространеното и доскоро название "арванитовласи". Това по всяка вероятност е било предизвикано от борбата за пасбища, нужни за изхранването на добитъка. Част от власите, обитаващи Южна Албания, също били изтласкани на юг. Други успели да се задържат в района южно от Охридското езеро[105].
За разлика от масовите преселвания в Южна Албания, Епир и Тесалия миграциите на албанци от Северна Албания не са имали толкова масов характер. Тук те са протичали постепенно, като първоначално планинските скотовъди са използвали равнинните части на страната като зимни пасбища за своя добитък. Изчерпването на техния капацитет е карало албанците да търсят прехрана по-надалеч – около Шкодренското езеро, в Косово и Западна Македония. Окончателното усядане на албанците в тези земи е следвало след един период на сезонни миграции. Те създавали по тези места временни селища – катуни. Това водело често до сблъсъци с местното население, прехранващо се

101 Сакъзов, Ив. Новооткрити документи от края на XIV век за българи от Македония, продавани като роби. МП, VII, 1932, кн. 2–3, с.23, 40, 45–46, 55, 59.
102 Ангелов, Д. Принос към народностите и поземлените отношения в Македония (Епирския деспотат) през първата четвърт на XIII век, ИКНК-СХН, т.1, 1947, с. 139.
103 Матанов, Хр. Два малко известни извора за България в Епир и Тесалия. В, 1982, 5, с. 82–85.
104 Radojičić, D. "Bulgaroalbanitoblahos" et "Serbalbanitobulgaroblahos" - deux caracteristiques ethnique du sud-est europeen du XIVe et XVe siècles, RS, XIII, 1966, p. 77–79; Матанов, Хр. Цит.съч., с. 86–87.
105 За тях вж. Hammond, N. op. cit., p. 36; Weigand, G. Die Aromunen. Bd. 1. Land und Leute. Leipzig, 1895, Bd. 1, S. 275. Изцяло на тях е посветено изследването Capidan, T. Fărşeroţii. Studiu linguistic asupra Românilor din Albania. Bucureşti, 1931.

основно със земеделие. От законодателството на сръбския крал Стефан Душан проличава, че са правени опити да се регламентира или дори да се ограничи използването на пасбищата в землищата на селата от полуномади – албанци и власи[106]. Обсебването на обработваема или друга земя за пасбища често е принуждавало селското население да напуска родните си краища. Тогава албанският род или катун обикновено заемал изоставеното селище. Такива примери има много, но всички те са регистрирани в османски извори от малко по-късен период.

РАННИ МИГРАЦИИ НА АЛБАНЦИ В МАКЕДОНИЯ

По-горе бе споменато, че преселването на албанците в източна посока е имало по-слаба интензивност. Освен известието на Кантакузин за присъствието на албански номади край Охрид има данни за тяхното наличие и в други области на Македония. Още през 1306 г. в грамота на сръбския владетел Стефан Урош II, дадена на манастира "Св. Георги" край Скопие, се споменават албанци сред посетителите на местния панаир[107]. В друга грамота от 1334–35 г. северно от град Прилеп е отбелязано название на селище Арбанас, което е почти сигурна индикация за народностната принадлежност на жителите или поне за наличието на албанци в него[108]. В същия период се споменава и някой си Гино Арбанас в град Щип[109]. В грамота на сръбския крал Стефан Душан от около 1343 г. се забранява на албанци и власи да използват пасбищата на планината (хребета) Нанов дол в областта Полог – северозападна Македония[110]. В друга грамота на Стефан Душан от средата на XIV в. се потвърждава даряването на 9 села и 9 селища (изоставени села) на църквата "Св. Богородица" в с.Архилевица. Сред споменатите села, намиращи се в Кумановско-Прешевска Църна гора, е и едно с названието Арбанаси (известно по-късно като Арбанашко)[111].

От османски регистри от XV–XVI в. може да се види, че редица селища в района на югозападна България носят названието Арбанас. Такива са Арбанас в Софийска каза, Арбанас в каза Радомир, Арбанас в каза Кюстендил, махалите Арбанас в Славище и Сирищник (дн. Ковачевци). Това название може да се свързва с преселвания или сезонни придвижвания на албанци, станали преди покоряването на тези български земи от османските турци към края на XIV в. Свидетелства за заселването на албанци в Македония се потвърждават и от ранни османски данъчни преброявания от XV в.

Първите османски данъчни регистри (tahrir defterleri) се явяват ценен източник за етническите и демографските промени, настъпили в регионите на днешна Албания. Най-старото запазено копие на подобен османски регистър е именно от територията на Албания. То е датирано от 1431–1432 г. и се отнася за османския санджак Арванид, обхващащ покорените от османските турци земи на Средна и Южна Албания[112]. От този документ ясно проличава фактът, че османската администрация все още не е успявала да обложи с данъци всички жители, намиращи се на територията на санджака. Несъмнено са отбелязани и пропуски в отчитането на данъчните категории вдовици (bive) и неженени мъже (müccered). Въпреки това данъчното преброяване от 1431–1432 г. има уникална стойност, доколкото за периода преди османското нашествие такива за този регион не са правени или поне не са запазени. То ни дава възможност да проникнем и в сложните демографски промени, настъпили в тези земи през XIV и началото на XV в.

Първият особен признак, който се набива на очи, е, че регистрираните селища са твърде малки що се отнася до броя на тяхното население. В тях живеят средно по 20–25 семейства. От друга страна, с известни уговорки може да се отбележи, че географският район, затворен между реките Вьоса и Девол-Семени, е бил доста рядко населен. Както вече бе упоменато, преброяването не е обхванало всички селища, но дори тези, попаднали в него, имат твърде малък брой жители. Така например във вилает Белград, разположен около днешния град Берат между реките Осуми и Вьоса, пресмятанията показват наличието на 2932 домакинства (от тях 115 на вдовици) и 51 неженени мъже. Това отговаря на около 15 000 души. Самият град Белград (дн. Берат) е имал малобройно население – 208

---

106 Радојчић, Н. Законик цара Стефана Душана 1349 и 1354. Београд, 1960, чл. 77 и 82, с. 57–58.

107 Новаковић, Ст. Цит. съч., с. 620.

108 Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија, т. IV Скопје, 1981, с. 91, 144.

109 Селищев, Аф. Цит. съч., с. 7.

110 Новаковић, Ст. Цит. съч., с. 660.

111 Матанов, Хр. Към историческата география на Северна Македония през втората четвърт на XIV век. В: ГСУ-ИФ, т. 84–85 (4), с. 13.

112 Вж. по-подробно İnalcık, H. Higri 835 Tarihli Süret-i Defter-i Sancak-i Arvanid. Ankara, 1954.

домакинства, от които 33 вдовишки, и 20 неженени мъже. Съседният вилает Томоринче, разположен по поречието на р.Томорица, имал население от 789 домакинства, от които 27 вдовишки[113].
Също към 1432 г. се отнася извършеното преброяване на данъкоплатците в планинския вилает Колоня (днешна югоизточна Албания)[114]. Тъй като запазеното копие е от подробно преброяване (defter-i mufassal), то могат да се направят някои сравнения и изводи. Преди всичко прави впечатление, че отбелязаните от Кантакузин век по-рано жители на Колоня като "албанци-номади"[115] вече са произвеждали и значителна по количество земеделска продукция (пшеница, ръж, ечемик, овес, леща и други). От друга страна се вижда, че голяма част от жителите на вилаета все още носели славянски имена. Преобладават и славянските названия на селищата. Всичко това навежда на мисълта, че османското завоевание е ускорило процеса на асимилация на българите в Южна Албания. Като една от главните причини за това би могло да се приеме ограничаването на сезонното придвижване на албанците от османските власти и постепенното им интегриране в новата социално-икономическа система.
Интерес представляват данните от данъчните регистри за областите на север от р. Шкумбин. По-важно за настоящето изследване е първото османско преброяване, извършено в етнически смесените вилаети Горни и Долни Дебър, Дългобърдо, Черменика и Река[116]. Преди всичко в тази регистрация личат значителните загуби на население в земите на Средна Албания и Западна Македония вследствие на дългогодишните войни на турците с албанския владетел Георги Кастриот-Скендербег[117]. Ако бъдат сравнени обаче цифрите от 1467 г. с тези от запазеното преброяване от 1519 г., може да се види, че по-малкият брой на населението се дължи и на пропуски в данъчната регистрация, извършена веднага след покоряването на страната. Това отчасти може да се отдаде и на укриване на населението в планините. Така например областта Дебър показва нарастване на населението от близо пет пъти[118]!
В административно отношение Дебър е била разделена на две части – Горен и Долен Дебър. Според биографа на Скендербег – Барлети, през XV в. първият дял бил населяван от българи, а вторият от албанци[119]. Както обаче проличава от преброяването от 1467 г. все още немалка част от населението на Долен Дебър (днес в Албания) е била също с български корен. За това говори и фактът, че мнозина от жителите освен славянски лични имена носят и наставката "-ик", към своите презимена. В същата административна единица е имало и селище с названието Славяни[120]. Заселването на албанците в Долни Дебър е позволило тяхното по-нататъшно придвижване в източна посока. В съседната област Горна Река, лежаща около поречието на р. Радика, албанците вероятно са се установили трайно още през XIV в. Може да се приеме, че Горна Река и Полог са първите западномакедонски области, в който още през XIV в. е имало масови заселвания на албанци. Първото свидетелство за наличието на албанци в Горна Река е гореспоменатият османски данъчен регистър от 1467 г. Тук албански лични имена преобладават в села със славянски названия като Вълковия, Търница, Кракорница, Стрезимир, Рибничица[121]. Смесеният етнически характер на вилает Река не е убегнал от погледа на османския данъчен регистратор. Например записани са Димитри Арбанас и Петър Арбанас в с. Присойница; Петко Арбанас и Павле Арбанас в с. Битуше. Най-вероятно тези албанци са живеели в българска среда. Обратното важи за Никола Склав (славянин) в с. Богдево[122].
С изключение на няколко села (Лека, Градец, Кошарица и Либоражде) албански имена и презимена носят жителите на вилает Черменика, разположен северозападно от Охридското езеро[123]. Те

113 Ibidem, p. 55–77.
114 ТДИМН. ОПД, т.II, с. 123–139.
115 Cant., Op. cit., I, p. 279-280.
116 ТДИМН. ОПД, т. III.
117 İnalcık, H. Les régiones de Kruje et de la Dibra autor de 1467 d'apres les documents ottomans. In: Deuxieme conference de etudes albanologique, I, Tirana, 1969, p. 231–232.
118 Sokoloski, M. Osvrt na sastav stanovništva zapadne Makedonije, s. 26.
119 Селищев, Аф. Цит. съч., с. 86.
120 ТДИМН. ОПД, т.III, с. 321–363 (вилает Долни Дебър), с.354 (с.Ислявяни). В средата на XIX в. в Долни Дебър е имало все още едно българско село - Мелани. Вж. Hahn, J.G.v. Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar. Wien, 1867, S.225.
121 ТДИМН. ОПД, т.III, с. 389–411 (вилает Река); разглеждайки това както и други данъчни преброявания за същата област, наличието на албанци се потвърждава и от Palikruševa, G. Islamisation de la region Reka dans le nord-est de la Macedoine. In: La Macedoine et les Macedoniens dans le passe. Skopje, 1970, p. 140. В същите села към края на XIX в. са живеели само албанци. Вж. Кънчов, В. Македония, етнография и статистика, с. 563-564.
122 ТДИМН. ОПД, т.III, с. 394, 396, 399.
123 Пак там, с.411–429 (вилает Черменица).

преобладават и в споменатото по-горе с. Бабяни (дн. Бабя), за което турският пътешественик Евлия Челеби пише два века по-късно, че било населено от албанци, гърци и българи[124].
Очевидно е, че през XIV в. пътищата за преселване на албанските номади в западна посока са били три. Първият е минавал през областите Горна Река и Полог в Западна Македония и е достигал Скопие и Куманово. Крайни точки на това придвижване са били Кюстендилско, Радомирско и Софийско, където в номадското си придвижване са достигнали вероятно отделни катуни. Вторият поток е минавал през Охридско към Кичевско, Битоля, Прилеп и Щип. Третият е преминавал покрай Преспанските езера в Леринско, като отделни албански преселници достигат дори Драмско и Серско. Тези албански преселвания са били малобройни и с изключение на областите Горна Река и Полог не са оставили трайни следи.
Въпреки своята непълнота, османското данъчно преброяване от 1467 г. дава представа за етническите промени, настъпили на север от Охридското езеро през XIV и първата четвърт на XV в. От друга страна, борбите на Скендербег с турците са накарали част от вече преселилите се временно да се завърнат в по-високите планински части. Но при все това в XV в. албанците вече трайно се задържат в области като Черменик, Долен Дебър и Горна Река. Те проникнали трайно в областта Мокра, а южно от Охридското езеро населили областта Колоня. Българското население се задържало в краището Опар, както за това свидетелства албанецът Джовани Музаки (XVI в.)[125]. По-дълго било и българското присъствие в областта Гора, обхващаща множество села между Охридското езеро и р. Девол на юг. Към 1670 г. споменатият вече Евлия Челеби пише, че цялото население на този край с административен център градчето Поградец било българско[126].
Бързото придвижване на албанците им позволило за по-малко от два века да населят цели области от днешна източна Албания и Западна Македония. Отделни албански родове се преселили още по на изток. Това се потвърждава от османските данъчни регистри от втората половина на XV в. В много от тях, както например беше отбелязано за вилает Горна Река, вместо презимето на главата на домакинството е отбелязана неговата народностна принадлежност. Това е честа практика при османските регистратори и в други части от империята. Албанците са записвани с презимената: "арбанас" и "арнаут". Много често и личните имена на тези глави на домакинства са с албански произход: Герг, Гьон, Гин, Прогон и др. Разпределението на главите на домакинства, носещи презимето "арбанас" или "арнаут", дава известна представа за разселването на албанците в Македония. Въз основа на няколко данъчни преброявания от втората половина на XV в. за различни крайща на Македония се получава картина, която може да се види от Таблица 1.
В град Кичево, център на административна област, през XV в. единият от християнските квартали носи названието "албански" (mahale-i Arnavudan). В него са регистрирани 65 домакинства (от тях 10 вдовишки). Имената на главите на домакинствата са предимно славянски, но сред презимената се срещат и такива с албански произход като: Дудо, Гьон, Прогон, Герг, Гин и др[126a]. Впрочем и от други османски регистри от XV в. е видно, че славянските лични и фамилни имена са се ползвали все още с широка популярност сред албанците. Вероятно албанци са съживили и изоставеното село Мирч във вилает Кьопрюлю (дн. Велес). Имената на всичките шест глави на домакинства подсказват, че те принадлежат към тази народност: Никола, син на Кроче; Герг Арбанас; Гьон Арбанас; Мартин, син на Герг; Петре, син на Герг; Недоч, син на Гьон[127].
Подобно на власите албанците номади се откъсвали още по-далеч от своята първоначална родина. Във втората половина на XV в. лица с презимена от албански като "*Арванид*" (албанец на гръцки език, *б.а.*) или "*Арнаут*" са регистрирани дори в Югоизточна Македония. Например в селата Морокоста (вер. дн. Марикостиново), вилает Демир Хисар; в Христос и Ексо Черноглав, вилает Серес; в Здравик, вилает Кешишлик; в Росилово и Драново, вилает Зъхна; в Зумбат и Васлак, вилает Солун[128].

---

124 Babinger, F. Op. cit., S.39.

125 Неговата хроника, датирана от 1510 г., е публикувана от Hopf, Ch. Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues. Berlin, 1873, p. 280. Изреждайки земите, владяни от Андреа Музаки, той пише: "E piu possedi e signoriggio il paese d'Opari ch'e habita de Schiavoni...".

126 Евлия Челеби. Пътепис, с. 263; В 1583 г. тази нахия е имала население от 1161 домакинства християни и 676 домакинства мюсюлмани, повечето от тях ислямизирани в предишните десетилетия. Вж. и Соколоски, М. Нахијата Гора во XVI век. ГЗФФУ, II (28), 1976, с. 225–248.

126a ТДИМН. ОПД, т. II, с. 197–199.

127 ТДИМН. ОПД, т. I, с. 155.

128 ТДИМН. ОПД, т. IV, с. 114, 186, 201, 304, 357, 374; Откъси от регистър за ленните владения в западните Родопи и Серско, с. 288–289, 318.

ТАБЛИЦА 1. Глави на домакинства с презиме Арнаут/ Арбанас и брой селища, в които са регистрирани в Македония (втората половина на XV в.)

Година на регистрация/ Административна област	Глави на домакинства	Брой селища
1452-1453 г.		
Вилает Калканделен (Тетово)	31	22
Вилает Юскюб (Скопие)	1	1
1467-1468 г.		
Вилает Калканделен	20	17
Вилает Юскюб	2	2
Вилает Пирлепе(Прилеп)	10	10
Вилает Кьопрюлю(Велес)	3	2
Нахия Кърчова (Кичево)	7	7
Нахия Мариово	1	1
Нахия Манастир (Битоля)	41	25
1481 г.		
Нахия Филорина (Лерин)	30	24

Източници: *ТДИМН. ОПД, т. III, с. 35–143 (вилает Калканделен), с. 150; ТДИМН. ОПД, т. I, с. 197–199; ТДИМН. ОПД, т. II, с.139–271 (нахия Манастър), с. 271–485 (нахия Филорина); Трябва да се отбележи, че част от носещите презимето "албанец" вече са били ислямизирани.*

Посочените дотук данни показват, че най-интензивни преселвания на албанци през XIV – началото на XV в. е имало към северозападна Македония (най-вече в Река и Полог) и в югозападна – Битолско, Прилепско и Леринско. Може да се предполага, че преселванията на албанци в източна посока са били силно ограничени след завладяването на Македония от османските турци в последните десетилетия на XIV в. Както е известно, в процеса на османското завладяване албанци са се преселвали на юг – в Средна Гърция, Пелопонес, на остров Евбея и другаде по континентална и островна Гърция[129].
При окончателното завладяването на Албания, което е продължило през целия XV в., между десет и двадесет хиляди албанци са преминали Адриатическо и Йонийско море, за да намерят спасение в южна Италия. Значителна по численост е и албанската колония във Венеция, която е била съставена основно от военнонаемници[130]. Всички тези преселвания са произхождали от днешна Южна Албания. Доста по-слаби са били преселванията на албанци в посока север и североизток[131].
В последните десетилетия на XIV в. са прекъснати и масовите миграции на българи от източна Албания. Те биват подновени към края на XV в. Например според местно предание по това време от околностите на Елбасан в Долна Река, Западна Македония се заселват предците на сегашните жители на селата Тресонче и Росоки[132]. И двете села се запазват и в по-късен период като български, като основен поминък на жителите им е скотовъдството. Вероятно в същия период от Северна Албания и в Скопска Черна гора се преселват семейства на славяни с католическо вероизповедание[133].
Миграциите на албанци през XIV–XV в. нямат аналог на Балканския п-ов. За разлика от по-ранното разселване на куцовласите (аромъни) при своите придвижвания албанците запазват компактността на етническата си територия и значително разширяват нейните граници. Техните набези са агресивни и мощни във военно отношение. Освен миграциите за промяната на етническия облик на някои части от днешна Албания съдействат и започналите към XIII в. асимилационни процеси. Те биват предизвикани от постепенното усядане и преминаване към земеделие на част от доскоро

129 Вж. по-подробно Busch-Zantner, R. Albanesisches Volkstum in Griechenland. VF, V, 1942, S. 26–34; T. Jochalas, Op. cit., p. 9–106; Koder, J. Negroponte. Wien, 1973, p.172; Xhufi, P. Migrimët shqiptare në Greqi në shek. XIV, SH, 1991, 3–4, p. 3–33; Topping, P. Albanian Settlements in Medieval Greece: Some Venetian Testimonies. In: Charanis Studies, ed. A. Laiou. N. Jersey 1980.

130 Rother, K. Die Albaner in Süditalien. MOGG, Bd. 110, 1968, 1, p.6,19. Дори и през XVI в. албанците в Южна Италия живеели полуномадски и не се отнасяли приятелски към местното италианско население; Ducellier, A. etc. Les Chemins de l'exil. Paris, 1992, p. 88, 148.

131 До това заключение относно Косово стига Tërnava, M. Op. cit., p.470.

132 Смиљанић, Т. Мијаци, Горна Река и Мавровско поле. (Насеља и порекло становништва, 20 35), 1925, с. 38–39, 45; В османски данъчен регистър от 1467 г. с.Тресонче е отбелязано като ненаселено, а през 1519 г. има вече 12 християнски домакинства. Вж. ТДИМН. ОПД, т.III, с. 407–408 и бел. 4.

133 Първите сведения за тази малобройна католическа колония са от 1584 г. Вж. Урошевић, Ан. Католичка Жупа Црна Гора у Јужној Србији, с. 159–163.

номадстващите албанци. Това явление е било по-силно в Южна Албания, където и българското население е било по-многобройно. Процесът на претопяване на славяноезичното население на юг от р. Шкумбин продължава няколко столетия. Той има значително влияние върху икономическото развитие на тази част от Албания. Първо, тук преходът към земеделие е по-бърз и обхваща по-голям брой албанци. Второ, отслабва ролята на родовата организация, съпътстваща северните албанци (геги) през цялото османско владичество.

Не трябва да се пропуска и един основен факт от албанската история, допринесъл за оцеляването и увеличаването на албанската народност по време на османското владичество на Балканите. От всички балкански народи албанците показват най-голяма степен на интеграция в османската феодална и религиозна система. От османския регистър на санджак Арванид от 1431 г. се вижда, че дори при покоряването на Албания едва 30% от тимариотите били турци. Останалите 54% – вече новоприели исляма албанци, и 16% местни християни, сред които дори епископи и митрополити[134]. Проникването на албанците в османската военно-феодална система е било толкова успешно, че те дават над 30 велики везири на Високата порта. Цели родове от османската армия и помощни части са били съставени почти изключително от албанци. В Албания османска колонизация е имало само в няколко опорни точки като Елбасан, Шкодра, Аргирокастро и др. По-късно турците почти изчезват като феодална прослойка в Албания и мястото им заемат местните феодали, приели исляма. Т.е., не османските турци, а самите албанци стават господари на тази земя. Затова и на територията на днешна Албания няма турска колонизация, а колонизатори на Албания и близките земи се явяват албанците, приели исляма, които заселват и редица съседни територии в Македония и Сърбия.

В продължение на две столетия етническото название на албанците е било свързвано единствено с населението на север от р. Шкумбин. Това е една от главните причини да се смята, че албанците са се преселили оттук в днешна Южна Албания. Още през XV в. византийският историк Лаоник Халкокондил изказва мнение, че албанците са се преселили на юг, идвайки от района на Драч[135]. Преселването на големи маси албанци само от чисто албанската област Арбан е възможно, но то трудно обяснява големите потоци от население, залели не само някои южноалбански области, но също Епир и Тесалия, а по-късно Средна и Южна Гърция. Възможно е славянската колонизация да е прекъснала в продължение на векове на две части един общ прото-албански етнос. Различията в говорите на южните (тоски) и северните (геги) албанци са едно от доказателствата за това[136].

ИСЛЯМИЗАЦИОННИТЕ ПРОЦЕСИ КАТО ФАКТОР ЗА ПРЕСЕЛВАНЕ НА АЛБАНЦИТЕ В ИЗТОЧНА ПОСОКА ПРЕЗ XVI В.

Втората вълна на преселване на албанците след идването на османските турци на Балканите започва към втората половина на XVI в. Тя съвпада по време с възстановяването на демографския баланс в албанските планини, нарушен от продължителните войни и първите по-масови преминавания на албанци към исляма.

През първата половина на XVI в. стопанският живот в Албания постепенно се съживява от ударите на османското завоевание. Според проучванията на албанския османист Селами Пулаха към края на XVI в., т.е. един век след пълното интегриране на албанските земи в Османската империя, човешкият потенциал отново се възстановил[137]. Процесите, извършващи се в Албания през XVI в., в общи линии били характерни за всички балкански владения на османските турци. Военните успехи на империята, както и относителната стабилност в установената социално-икономическа система довели до увеличаване на нейното население в повечето европейски и малоазийски провинции[138]. В земите,

134 Reddeman, K. Albanien unter osmanischer Herrschaft, p. 82.

135 Вж. Веселаго, Е. Известия Лаоника Халкокондила об албанцах, ВВ, 10, 1956, с. 140; Stadtmüller, G. Op.cit., p. 172. Германският византинист смята, че от средата на XIII в. започнало голямото разселение на албанците. Те заселили първо Южна Албания и Епир, а по-късно се насочили към Стара Сърбия.

136 Между говорите на геги и тоски има немалко граматически и лексикални различия, но най-ярко се открояват фонетичните. Вж. Десницкая, А. Албанский язык и его диалекты. Ленинград, 1968, с. 39–46. Като особено специфична разлика се откроява т.нар. "ротацизъм". За времето на неговата поява в науката се водят спорове. В монография, посветена изцяло на този езиков феномен, авторът приема период 800–1000 г., т.е. след заселването на славяните и преди появата на албанците в историческите извори, Janson, B. Etymologische und chronologische Untersuchungen zu den Bedingungen des Rhotazismus im Albanischen. Frankfurt a. M., 1986.

137 Вж. Pulaha, S. Die wirtschaftlichen Forschungen über die osmanische Periode des Mittelalters in Albanien (15. bis Anfang 19. Jh.). SA, 1988, 2. Същият автор се спира по детайлно на демографския прираст в Албания в статията Aspects de demographie historique des contrees albanais pendant les XVe-XVIe s., SA, 1984, 1.

138 Barkan, Ö. L. Essai sur les donées statistique des registres de recensment dans l'Empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles. JESHO, 1, 1957, p. 20–33; idem, Research on the Ottoman Fiscal Surveys. In: Studies on the Economic History of the Middle East. Ed. M.A. Cook. London, 1970, p. 169ff.

населени с албанци, това става дори по-бързо. За това спомагат и значителните свободни и ненаселени площи, освободили се вследствие на продължителните военни действия срещу турските завоеватели и масовите изселвания. Към тези фактори би трябвало да се добави и съществения факт, че колонизацията на мюсюлмани от Мала Азия в албанските земи е била минимална и е обхващала само някои възлови крепости.

В Североизточна България и Добруджа например през същия период се осъществява една планомерна колонизация, която променя етническата картина в полза на мюсюлманския елемент. Тези възможности бързо дали резултат и още в първата половина на XVI в. албанците започват да възстановяват демографските си загуби. Последиците от това нарастване на населението през втората половина на XVI в. са сред причините за непрестанните бунтове, развитието на разбойничеството и началото на масово доброволно преминаване към исляма с цел получаването на данъчни облекчения.

Преминаването към исляма освен облекчен данъчен режим е давало по-голяма самостоятелност, така характерна за планинските жители, както и немаловажната възможност за пряко участие в управлението. Първоначално ислямизацията е имала чисто повърхностен характер и населението се е придържало само външно към новоприетата религия. Данъчните облекчения, както и участието на мъжете в османската армия запазили възможността за един по-висок прираст на населението.

Доскоро в изследванията върху процеса на ислямизация сред албанците се твърдеше, че той започва масово едва в първата половина на XVII в.[139] Но някои публикации на османски данъчни регистри от втората половина на XVI в., отнасящи се до области в източна Албания, хвърлят светлина върху размерите на този процес век по-рано. Данните показват, че по това време вече има един значителен процент на ислямизирани албанци. Така например в няколко нахии на североизточна Албания (Пашрък, Рудина, Доместич) още през 1571 г. се забелязва наличието на немалък брой мюсюлмани. В 1591 г. преброяването отчита в посочените нахии вече изравнен брой между християни и мюсюлмани, което свидетелства за бързия ход на процеса на ислямизация[140].

Подобни процеси се наблюдават и в други области. В заселената предимно с албанци нахия Долни Дебър преброяването от 1583 г. отчита в 74 села 1793 християнски и 981 мюсюлмански домакинства. От последните 543, или повече от половината, са преминали между двете преброявания към религията на завоевателите[141]. В нахия Гора, разположена на юг от Охридското езеро, през същата година са регистрирани 64 селища с 1161 християнски домакинства и 676 мюсюлмански, от които 355 новоприели исляма. В същата нахия през 1519 г. християните са наброявали 1745 домакинства, а мюсюлманите едва три[142]. Както проличава, увеличаването на мюсюлманите се дължи не на приток на колонисти, а на местни жители, променили своята религия.

Преминаването към исляма на значителна част от албанското население в последните десетилетия на XVI в. е обвързано и с влошаването на икономическото състояние на Османската империя. Този стопански упадък е следствие преди всичко на т. нар. "революция на цените", обвързана с обезценяването на паричната маса и увеличаването на данъчните тежести[143]. Недоволството от това увеличение се изразило сред албанците в масово неподчинение, бунтове и разбойнически действия. Още през 1572 г. французинът Филип Канайе описва прохода при Качаник, свързващ през Шар планина Косово и Македония, като зает от албанци "*убийци и разбойници*"[144]. Османските документи говорят за масови албански въстания в 1573 и 1574 г. Според един документ от август 1574 г. бунтовниците ограбвали добитъка и имота на мирното селско население[145]. Това намира потвърждение в една сръбска приписка. В нея се казва, че през 1574 г. арнаутите избили 2000 християни около градовете Шкодра, Печ, Призрен и Джаково[146].

Тези, а и някои по-късни въстанически действия, се опитвали да използват държави като Венеция и други противници на Османската империя[147]. Картината за албанските въстания, получавана в

---

139 Stadtmüller, G. Die Islamisierung bei den Albanern. JGO, 3, 1955, S. 311–327; Bartl, P. Die albanische Muslime zur Zeit der nationalen Unabhängigkeitsbewegung (1878–1912). Wiesbaden, 1968.

140 Pulaha, S. The North-Eastern Regions of the Sandjak Dukagjin-Has and Its Population during the Second Half of the 16th Century. In: Albanians and Their Territories, p. 377–390.

141 Sokoloski, M. Osvrt, p. 27.

142 Соколоски, М. Нахијата Гора во XVI век. ГЗФФУ, II (28 , 1976, с. 229–231.

143 İnalcık, H. The Ottoman Decline and Its Effects upon the Reaya, p. 348–352.

144 Френски пътеписи за Балканите, с.140.

145 Шопова, Д. Македонија во XVI и XVII в., с. 35, 46.

146 Стојановиќ, Л. Стари српски записи и натписи, књ. 1. Београд, 1902, с. 219.

147 За различните въстания и опити за помощ и единодействие вж. Bartl, P. Der Westbalkan zwischen Spanischer Monarchie und Osmanischem Reich. Wiesbaden, 1974. Основавайки се на документи, съставени от албански католически свещеници в края на XVI в., германският албанолог стига до извода, че тогава сред албанците са съществували славянофобски настроения.

Западна Европа, влиза в противоречие с местните османски и сръбски извори. Това се дължи и на действията на албанските въстаници, различаващи се в отделните области. Докато в планинска Албания те били насочени срещу османските власти, в съседни райони със смесено население като Косово и Западна Македония те често били насочени срещу местното християнско население. Разбойническите действия тук били предвестник за очертаващата се преселническа вълна на албанци към тези земи.

Въпреки че в своето мнозинство албанците са били по това време християни, те са имали отрицателно отношение към българи и сърби. Изглежда, засилването на тези настроения през XVI в. е било сред причините за намаляване на популярните доскоро сред албанците славянски лични имена[148]. Друг феномен сред албанците – разбойничеството – се превърнал в бич за близките на Албания земи. Според католическия архиепископ Марино Бици към 1610 г. в Северна Албания и Косово царяла несигурност. В Стара Сърбия (т.е. Косово) жителите от страх не смеели да спят в къщите си и нощували в горите[149].

Детайлно описание на един от албанските разбойнически набези дава османски документ от август 1595 г. Това са били същите онези албанци, които въстанали срещу османската власт през 1593 г. Две години по-късно тези бунтовници от Северна Албания заедно с албанските жители на шест села от областта Река в Западна Македония, на брой около десет хиляди, ограбили и изгорили 27 села в Западна Македония, които явно били населени от българи[150]. Нападенията на албанци в области, съседни на Албания, са само предвестник за по-късните преселвания на албанци в западната част на Македония и Косово.

Нарастващото албанско разбойничество в края на XVI в. е признак и за укрепналото самочувствие и самостоятелност като следствие от масовото приемане на исляма. Верските различия станали допълнителна причина за изостряне на отношенията между албанците, от една страна, и българи и сърби от друга. Ислямизацията на голяма част от албанския народ допринесла не само за неговото съхраняване като нация, както отбелязва косовският албанолог Х. Келеши, но и за значителното разширяване на неговата етническа територия на Балканите през XVII–XIX в. От друга страна, етническата експанзия била подпомогната от съхранената жизненост на албанската племенна организация в Северна Албания като последица от османското завладяване на тези земи. В рамките на османската социално-икономическа система тази организация намерила нови жизнени сили и добра почва за развитие[151].

Друга предпоставка за преселване, подхранвана от верското противопоставяне, била в ограничените възможности за поминък, проблем, породен от непрестанното нарастване на населението и данъчното бреме. Интересен пример за това е едно донесение на кадията на Елбасан от 1650 г. В него се описва жалба на християнското население от околията Шпат: *"Ние сме натоварени от държавата да плащаме поголовен данък за 1844 домакинства. Но понеже много от нас забегнаха, ние, които останахме по местата си, не сме в състояние да плащаме частта на забегналите. Поради тази причина много от хората приеха исляма. Останахме 1040 християнски домакинства, а приелите мюсюлманството са 804 домакинства. Ако ни натоварите да плащаме и поголовния данък на бившите християни – сега мюсюлмани, съобщаваме ви, че ще се разбягаме"*.

В друго донесение от 1653 г. става ясно, че всички жители на село Килидан, околия Опар, са приели исляма с изключение на едно семейство. Причината за това явно е прекомерното данъчно бреме[152].

СЪДБАТА НА БЪЛГАРСКИТЕ ЖИТЕЛИ НА АЛБАНИЯ СЛЕД XV В.

Откъслечните сведения за присъствието на българи в днешна Албания през XV–XVII в. показват, че най-дълго българското народностно присъствие се е запазило в областите южно от Охридското езеро. За това, както споменахме, свидетелстват Джовани Музаки в началото на XVI в. и Евлия Челеби през

148 Pulaha, S. Op. cit., p. 390.

149 Stadtmüller, G. Die Visitationsreise des Erzbischofs Marino Bizzi. In: Sertes Monacensia, hrsg. von H. J. Kissling und A. Schmaus. Leiden, 1952, p. 192, 196–198.

150 Шопова, Д. Цит. съч., с. 83. От друг документ става ясно, че "арнаутски разбойнически групи" са вилнеели и в околностите на Скопие. Пак там, с. 78–79.

151 Kaleshi, H. Das türkische Vordringen auf dem Balkan und die Islamisierung - Faktoren für die Erhaltung der ethnischen und nationalen Existenz des albanischen Volkes. In: Südosteuropa unter dem Halbmond. München, 1975, p. 129.

152 Османски извори за ислямизационните процеси на Балканите (XVI–XIX в.). Серия извори - 2. София, 1990, т. 2, с. 99 и 100.

втората половина на XVII в. В този регион албанците получили превес едва през XIX в. след разрушенията и опустошенията на християнските селища от албанския независим феодал Али паша Янински. Според едно местно предание, отпечатано през 1898 г. в издаваното в Брюксел списание "Албания", през 70-те години на XIX в. жителите на областта Девол били все още двуезични – говорели и албански, и един "*смесен български*". Първенците на 50 села обаче се заклели да не говорят повече български, да не предават този език на своите деца и да станат албанци. Оттогава българският се намирал в сериозно отстъпление[153]. Така към края на XIX в. в някогашната българска област Гора големият познавач на народностните отношения в западните османски провинции Васил Кънчов открил едно-единствено българско село – Любанишча. Характерно е обаче, че новозаселилите се албанци приели старото регионално название на българите – горани[154]. Подобен е случаят с планинската област Мокра, където албанците били назовавани мокрани – име на местното славянско население, регистрирано още през XI в. в писмо на Теофилакт Охридски.

Най-късно българският език е отстъпил в град Корча (името му произлиза от българското средновековно название Горица) и в околните села. Именно тук се е запазил и един от малкото български анклави в днешна Албания, състоящ се от две села – Бобощица и Дреново[155]. Село Бобощица се намира на 8 км югоизточно от Корча и е разположено в подножието на планината Морава. В него има четири църкви, а в околността му два манастира. Според документи, пазени днес в Тирана, към края на XV в. османският султан Баязид II дарил на своя мирахор, местния потурчен албанец Иляс бей, редица села, вкл. Бобощица. Вероятно тези фермани са копие на същите, запазени в Турция и публикувани от Гьокбилгин. При тяхното разчитане обаче той е отбелязал името на селото като Ботошиндже. Това село действително е станало мюлк на Иляс бей с ферман на Баязид II от януари 1486 г. Вакъфирано е от същия султан заедно с други три села от Корчанска каза в 1505 г.[156]

Бобощица е едно от българските села с най-дълга история. Църквата "Св. Иван" е била построена най-вероятно през XIII в., възстановявана е и разширявана през XV и XVII в. През 1503 г. при местния манастир "Св. Никола" била построена втора църква – "Св. Димитър". Основни поминъци на селото били овцевъдството, земеделието и дърводобивът. През 1709 г. местният манастир "Св. Никола" станал ставропигиален на Охридската архиепископия[157]. Затова, изглежда, селото е било лятна резиденция на охридския архиепископ Йоасаф, който бил родом от Корча. В голямата кондика на Корчанската митрополия е регистриран рядък факт. През април 1728 г. в Бобощица се събрали на събор 58 делегати от вакъфските селища Бобощица, Виткуки, Корча и други, старейшини, търговци и духовни лица. Те решили да гонят от вакъфа всеки, който се обърне към османския съд и доносничи на властите, а не отиде да бъде съден от местните първенци[158]. Това е характерен пример не само за вътрешната организация на християнските общини, но демонстрира също една ограничена автономност на група села със специален статут.

Бобощица, както и други околни села, населявани от албанци или куцовласи, била дълго време изложена на гръцко влияние. През 1724 г. в Корча било създадено гръцко училище, подкрепено финансово и от бобошчани. Селото започнало да запада след 1814 г., когато албанският независим феодал Али паша Тепеделенли включил Бобощица и Дреново към своите 900 чифлици. След смъртта на пашата през 1822 г. султан Махмуд II задържал селата като свой емляк. През 1873 г. селяните пишат до българския екзарх Антим, че са обеднели, а половината били избягали. През 1880 г. селото имало 1004 жители[159].

Спомени за старо българско население са запазени в близките села Дворяне, Дарда (бълг. Круша), Мборя, Поляна. В Дреново една от махалите носи името Габрово, вероятно на българи, преселили се тук от съседно село[160]. Диалектът на българите от Бобощица и Дреново е архаичен, има запазени старославянски глаголни форми и местоимения, използва се дателен падеж. Фонетиката също говори

153 Списание "Albania", 15–30 Juin 1898, p. 32.

154 [В. Кънчов], Битолско, с. 95–97, 99.

155 Останалите села са покрай Преспанските езера, две села на Охридското езеро, в планинските области Голо бърдо и Гора, където повечето българи са ислямизирани.

156 Gökbilgin, M. T. XV–XVI. asırlarda Edirne ve Paşa livası. Vakıflar-Mülkler-Mukataalar, İstanbul, 1952, p. 426–428.

157 Koch, G. Albanien. Kunst und Kultur im Land der Skipetaren. Köln, 1989, S. 192–94; Снегаров, Ив. Един важен български документ от Корчанско, МП, IX, 1933, 1, с. 3.

158 Pepo, P. Materiale dokumentare, Vol. I, p. 167–69.

159 Пепо, П. Към историята на село Бобощица (Албания), ИИИ, т. 14–15, 1964, с. 163–183.

160 Mazon, A. Documentes, contes et chansons slaves de l'Albanie du sud. Paris, 1936, p. 9–10.

за консервирането на говора в течение на столетия[161]. Днес само най-възрастните жители знаят все още български.

Етническата граница между българи и албанци оставя двете български села като остров сред албанското население още в началото на XIX в. Тогава тази граница е преминавала пò на изток, някъде в района на градчето Биглища. В 1805–1807 г. през Албания минал англичанинът Уилям Лийк. Според него границата на страната била селището Биглища, тъй като жителите му говорели албански. В средата на XVII в. турският географ Хаджи Калфа в своето описание на Европейска Турция обаче отбелязва, че жителите на нахия Биглища са българи и арнаути[162]. Християнското население на тази област намалявало най-вече поради изселване в други крайща и приемане на исляма. Пример за това е един османски документ от юли 1658 г. Според илям на кадията на Биглище населението на околията било обложено с 416 ханета, но жителите можели да поемат само 120 ханета. Останалите ханета се падали на раи, записани в предишни регистри, но отишли на печалба в Цариград. Те отказвали да плащат данъци под предлог, че били станали еничари, джебеджии, топчии, аджеми-оглани, или, най-общо казано, военни[163].

Цифрите от този документ показват спадане на населението с повече от три пъти. Едва ли всички тези професии, свързани с армията и еничарски корпус, са истина, но факт е, че хората са били вече далеч от родните си краища. В едно описание на Албания и Епир на гръцкия монах Козма Теспротос от 1833 г. пише, че каза Корча имала 50 села, жителите на които били главно албанци. "*В околността има и малко българи*", допълва монахът. За нахия Биглища Козма определя: "*Повечето села са българи-християни*"[164]. Когато споменатият Лийк отседнал при митрополита на Корча, научил от него, че тази област била част от стара България. Според англичанина доказателство за това била и употребата на български език в някои селища на областта[165]. Дори албанските изследователи се съгласяват, че българщината се е запазила няколко века след османското завладяване на десния бряг на р. Девол. Селата там били наричани от албанците Shqeri (славянщина, българщина). Подобно название носели и група села в югоизточната част на Албания, при Лесковик[166].

За разлика от други части на Южна Албания в Корчанско и Гора изселването на българите е започнало по-късно, вероятно към XVII в. В техните селища са се заселвали албанци (главно християни). Преломен момент е било управлението на Али паша в края на XVIII и началото на XIX в. Тогава са били унищожени и големите влашки селища – търговският и културен център Москополис, съседното село Шиписка, както и Николица. Гърцизмът се запазил по-дълго само в град Корча, който освен седалище на митрополита имал и гръцко училище. Село Бобощица и регионът южно от Охридското езеро принадлежал към по-широкия географски ареал, обхващащ освен цяла Южна Албания още и Епир, Тесалия и части от Егейска Македония. Това е ареал, който имал изключително развито занаятчийско производство, гурбетчийство и търговия. След трайното установяване на османската власт през втората половина на XV в. в този ареал най-продължително време се съхранила пъстрата етническа мозаика. В продължение на векове в непосредствена близост живеели албанци, българи, гърци и куцовласи, най-често в селища, ползващи се с привилегирован данъчен статут.

Подобно съжителство на толкова много балкански езици и култури няма никъде другаде на Балканския полуостров. Този регион, характеризиращ се със силни влияния между отделните етнически групи, запазил чак до началото на XVIII в. своята балканска православна субкултура. Влиянията между отделните народности са отразени в езика (освен лексикални влияния също и в т.нар. балканизми), във фолклора, в култовете към определени християнски светии, в поминъка и особено в занаятите. Търговците и занаятчиите заедно с образуваните от тях еснафи играли изключителна роля за съхраняването на християнската култура по време на османското владичество. На тях се опирала православната църква, а по-късно и национално-освободителните движения на балканските народи. Описаният по-горе географски район представлява един от най-съществените центрове на занаятчийско производство и търговия на Балканите през XVI–XVIII в. За съжаление именно в този период остатъците от старото българско население тук се претопяват или преселват в различни посоки.

Заедно с процеса на изселване от албанските планини е имало и случаи на заселване на българи във вътрешността на Албания. Интерес представлява насилственото преселване на българи в

---

161 Милетич, Л. Нови сведения за македонските българи в Бобошчица и техния език, МП, X(1936), 3–4, с. 19–33.

162 Хаджи Калфа, Мустафа бен Абдулах, Румелия и Босна, АПП, кн. 2, 1938, с . 61.

163 Цветкова, Б. Извънредни данъци и държавни повинности в българските земи под турска власт. София, 1958, с. 33.

164 Македония. Сборник от документи и материали. София, 1978, с. 141.

165 Английски пътеписи за Балканите (края на XVI – 30-те години на XIX в.), изд. М. Тодорова. София, 1987, с. 468–472.

166 Десницкая, А. Цит. съч., с. 257.

новоизградената османска крепост Елбасан веднага след нейното изграждане в 1466 г. Според две познати приписки на съвременници 15 християнски семейства насилствено били прехвърлени от Скопие в Конюх през 1466–1467 г.[167] Българите били заселени тук като "мюселеми" (привилегирована категория население) с цел да поддържат крепостта и да я охраняват при нужда[168]. Вероятно тогава насила са били заселени и българите в близкото село Бабье, разположено на пътя за Охрид. Още при основаването си Елбасан бил вече известен сред българи и сърби с названието Конюх. Най-вероятно това е било названието на селото, над което османците издигат крепостта. В славянски и гръцки извори от XV–XVII в. Елбасан е назоваван също Нови град и Неокастро, а в някои италиански извори е наричан Terra Nova. Произходът на славянското име на града може да се свърже със съществуващата от римско и ранновизантийско време пътна станция за смяна на конете Ad Quintum, отстояща на 7 км западно от днешния Елбасан[169].

Вероятно в новопостроената от султан Мехмед II крепост са били заселени българи не само от Скопие, но и от други краища на Македония, както и православни християни от други балкански народности. При завръщането си от Елбасан в същата 1466 г. Мехмед II завлича към опустошения и обезлюден Цариград голяма част от жителите на Охрид заедно с местния клир[170].

Българската колония в Елбасан запазва своята идентичност поне два века. За наличието на българи в Елбасан пише Евлия Челеби през 1670 г [171]. Преселването на българите в Елбасан е станало най-вероятно през зимата на 1466–1467 г. Самата крепост е изградена през лятото на 1466 г. и е подложена на неуспешна обсада от Скендербег още на следващата година[172].

В османски регистър от 1528 г. насилствено заселените християни фигурират като "*общност на преселените християни на град Елбасан*". Тогава те са наброявали 73 домакинства и били официално освободени от плащането на аваризи. Други 97 християнски домакинства били дошли и се установили в града по собствена воля. През XVI в. Елбасан се развивал бързо. В 1570 г. османският данъчен регистър преброил 177 християнски домакинства, които били освободени от плащането на извънредни данъци и такси, за което се задължавали да поддържат крепостта и моста на р. Шкумбин. Прави впечатление, че доброволно дошлите вече са получили същите права както преселените насила. Това може да се смята за предпоставка за началото на асимилационни процеси в рамките на християнската общност. Елбасан бързо се превръща във важен занаятчийски и търговски център на Средна Албания. В едно италианско описание от същата 1570 г. се казва, че Елбасан е търговско селище. В друго описание с неизвестна дата, но от XVI в. става известно, че половината жители са гърци[173]. Пиетро Мазареки през 1623–1624 г. също пише, че "*в този град всички са турци и гърци схизматици*" [174].

Тук най-вероятно в началото на XVI в. се е родил и отрасъл един от най-известните зографи на Албания – Онуфрий [175]. Той е бил свещеник в Елбасан, а известно време е живял и в Берат. Онуфрий е изографисал стенописи и икони в църквите "Св. Петка" и "Св. Никола" в албанските села Валеш в Шелцан, в църквите "Св. Теодор" в Берат и "Св. Апостоли" в Костур, в манастирската църква "Преображение Господне" и селската църква "Св. Никола" в с. Зързе, Прилепско. Синът му, работил първоначално с него, се подписва след това като Никола, син на Онуфрий[176]. Никола е най-вероятно сред зографите на най-старите запазени стенописи в църквата "Св. Никола" в село Арбанаси, Търновско.

Интересен факт, доказващ българския произход на част от елбасанските християни, са записките в кодиките на някои от македонските манастири. В кодиката на манастира Слепче край Битоля в XVI–XVII в. се срещат имена на посетители християни, за които е посочено, че са от Конюх или Елбасан. Според една от бележките в Слепченския поменник, датирана към средата на XVI в., *"Господин Божидар от Конюх дойде в светия манастир "Продром" и говори заедно с игумена и свещениците и с манастирските старци. И направи обещание на светия манастир да носи на година по товар масло"*[177]. Видно е, че въпреки местоположението на Елбасан в сърцето на Албания негови жители от български произход продължавали да поддържат връзки с българските земи. Срещат се имена и

---

167 Иванов, Й. Цит. съч., с. 115.

168 Вж. Željazkova, A. Ottoman-turkic Colonization in Albania and Some Aspects of the Ensuing Demographic Changes. EB, 1984, 2, p. 71.

169 G. Koch, Op.cit., p. 153.

170 Ruvarac, H. Kleinigkeiten zur Geschichte der Balkanhalbinsel, ASPh, 17, 1895, p. 568–569.

172 Babinger, F. Die Gründung von Elbasan, S. 203–204.

173 Ljubić, S. Izveštaj god. 1570 o Arbanaškoj, St, 12, 1880, p. 198, 202.

176 Расолковска-Николоска, З. Манастирот Зрзе со црквата Преображение и Свети Никола, В: Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија, т. IV, Скопје, 1981, с. 430–431.

177 Иванов, Й. Български старини, с. 483.

на посетители от околните на Елбасан християнски села и други в днешна Средна Албания. Мнозинството от личните имена на посетителите са също славянски, макар да се срещат и албански. В кодиката на манастира Трескавец край Прилеп е записан веднъж през XVII в. посетител от Елбасан. Твърде често посетители на манастирите са били търговци от Южна Македония, Тесалия и Епир. Имало е посетители и от селата Сръщан и Шаласи в Елбасанско, Раби в Малокастренско[178].

Освен в Елбасан отделни български поселения е имало и в други точки на Албания. Според семейно предание един от водещите фисове (родове) на албанското племе мирдити води началото си от православен българин, преселил се в Северна Албания и приел там католицизма[179]. В тази част на Албания още през XVI–XVII в. се споменават селата Bulgari и Bulgeri[180].

178 Селищев, Аф. Македонские кодики. София, 1933, с. 71–84, 149.

179 Hahn, J.G.v. Albanesische Studien, S. 213. За мирдитите по-подробно вж. Bartl, P. Die Mirditen. Bemerkungen zur nordalbanischen Stammesgeschichte. MZfB, 1, 1978, p. 27–69.

180 Селищев, Аф. Славянское население, с.265; Попович, Ив. цит. съч., с. 202; Томић, Ј. Грађа за историју покрета на Балкану против турака крајем XV и почетком XVII века, т. 1, Београд, 1933, с.8.

АЛБАНСКИТЕ КАТОЛИЧЕСКИ КОЛОНИИ В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ

Наред с традиционното придвижване на албанските скотовъди към Косово и Македония, през XIV–XV в. се заражда и едно ново миграционно движение – това на албанците рудари. Тези миграции са свързани на първо място с развитието на рудодобива в Сърбия през XIV в. и установяването тук на германските рудари, известни в средновековна България и Сърбия като "саси". Бързото разрастване на рудодобивните центрове особено в Южна Сърбия е привличало население от разни крайща и народности. Албанците, идващи главно от Северна Албания, дори са намирали сходство с германските рудари, защото са изповядвали едно общо вероизповедание с тях – католицизма. С претопяването на сасите към първата половина на XV в. почти целият католически клир в Южна Сърбия бил вече съставен от албанци. След завладяването на Сърбия от османските турци в първата половина на XV в. някои от старите рударски колонии се разпаднали и жителите им се преселили в други селища. В редица случаи османските власти насилствено преселвали рудари към места с неразвити рудни находища с цел да ги съживят.

Нарастващото присъствие на албанци в Косово и Южна Сърбия започва да се усеща още през първата половина на XV в. Както вече споменахме по-горе, първите албанци в Косово са регистрирани в сръбски извори като номади през XIV в. През втората половина на XV в. нови заселници албанци се установяват в сръбския град Ново Бърдо[1]. Неизвестен автор съобщава през 1584 г. за наличието на малък брой албанци в градовете Прищина, Нови пазар, Прокупле и Ниш. Той пише и за около 1500 албанци в селата около сръбския град Крушевац, намиращ се на неколкостотин километра от албанските планини[2]. Това известие намира отчасти потвърждение в османски регистър от 1516 г. В голямото селище Заплани, намиращо се в каза Аладжа Хисар (дн. Крушевац), е регистрирана албанска махала (mahalle-i Arnavudan) с 5 домакинства[3]. Заплани е един от големите рударски центрове в сръбските земи. Присъствието на албанците в района на рудниците Планина и Запланина трябва да се свързва с преселването на население от други крайща, целящо тяхното съживяване.

Както проличава от гореизброените примери за преселване в сръбските земи, мигриращите албанци нерядко са се установявали на далечни разстояния от родните си крайща. Това се потвърждава и от многобройните свидетелства за албанци в България, които ще разгледаме по-нататък. Интересно е, че подобни миграционни движения, свързани с продължителни преходи, са характерни за албанските преселвания от XIV в. Тогава, както вече бе упоменато, десетки хиляди от тях достигат за кратък период остров Евбея, Атика, Пелопонес и други отдалечени гръцки области и острови. Бягайки от завоевателите турци, хиляди албанци мигрират през XV в. в Далмация и Италия.

РАЗВИТИЕ НА АЛБАНСКАТА КАТОЛИЧЕСКА КОЛОНИЯ В КРАТОВО

Кратово е едно от градчетата в североизточна Македония с твърде богата история както през средновековния християнски период, така и по време на османското владичество. Османските турци завземат града към края на XIV в., но заради богатите рудници го предпазват от унищожение и дават привилегирован статут както на населението, така и на местните управители на рудниците. Още в началото на 1390 г. султан Баязид I подписва специален закон за рудниците в Кратово[4]. През XV–XVII в. градчето е не само средище на производство и занаяти, но и голям културен, книжовен и религиозен център. Според описанието на Евлия Челеби от 1660 г., Кратово има 800 къщи и 350 дюкяна, в които работели всякакви еснафи. Понеже в града се добивала медна и сребърна руда, тук е имало и монетарница. Твърде популярно било производството на свещници, кадилници, домакински съдове, фенери и други изделия от метал[5].

В Кратово известно време е имало и малка колония на дубровнишки търговци. От XVII в. градчето е било под църковната юрисдикция на сръбската Ипекска патриаршия. Православните епископи на Кюстендил, за да не бъдат подлагани на преследване и тормоз в населения от турски колонисти областен център, пребивавали често в Кратово. Там те се ползвали с подкрепата на богатите местни

---

1 Филиповић, Н. Из историје Новог Брда у другој половини XV и првој половини XVI вијека. ГИДБиХ, 6, 1954, с. 72–73.

2 Dokumente të shekujve XVI-XVII per historinë e Shqiperese. Vell.I, ed. I. Zamputi. Tiranë, 1989, p. 372–373.

3 Vasić, M. Sumarni defter sandžaka Aladža Hisar (Kruševac) iz 1516 godine kao istorijski izvor. POF, 28–29, 1978–1979, p. 335.

4 Beldiceanu, N. Les actes de premiers sultans. Vol.II. Reglements miniers 1390–1512. Paris, 1964, вж. док. 1 и 2.

5 Иванов, Й. Северна Македония. Исторически издирвания. София, 1906, с. 195–199.

жители. В едно писмо от 1659 г. кюстендилският епископ Михаил е назован дори "митрополит Кратовски"[6].

Между XV и XVIII в. в Кратово съществува малка католическа албанска колония със своя църква и свещеници. Албанците заедно с дубровнишките търговци образуват католическа община, която била подчинена до средата на XVII в. на архиепископа на Бар, а по-късно на Скопската католическа архиепископия. За своите редовни посещения по католическите колонии в своите епархии архиепископите са оставили интересни документи, запазени в архивите на Конгрегацията за пропаганда на вярата в Рим.

Образуването на албанската католическа колония в Кратово несъмнено е свързано с разработването на тукашните рудници и заселването на рудари, идващи от сръбската област Косово и други места в Южна Сърбия. Част от тези рудари са били потомци на германските рудари – саси. Като спомен от тяхното присъствие в Кратовско и Кюстендилско са останали редица местни названия, свързвани със "сасите".

За пръв път имена на рудари от Кратово са документирани в търговската книга на дубровничанина Михаил Лукаревич, водена от него през 30-те години на XV в. В нея са описани задълженията основно на жители на Ново бърдо и околни места, но има и рудари от други селища. Сред длъжниците на Лукаревич попадат Гюраг (или Джурадж) Цукурио – рудар в Кратово, Гюраг Драгошевич – шафар в Кратово, Никола Кратовац и Милош Кратовац – рудари в Биласица. В книгата са отбелязани имената и на Гюраг, син на Гьон Арбанас – кръчмар (Gurag de Gon Arbanexo chruzmar) и брат му Андрия в Кратово[7]. Последните двама братя са несъмнено албанци, но е видно, че сред кратовските рудари преобладават славянските имена.

Вероятно първото заселване на албанци в Кратово е станало в началото на XV в., т.е. след завземането на града от турците. Честото споменаване на кратовчани в книгата на Лукаревич подсказва, че между рударските центрове Кратово и Ново бърдо е имало движение на население. От Косово в Кратово са се заселвали сърби и албанци, работещи в местните рудници. Докато сърбите са се интегрирали сред местното население поради сходството в езика и религията, албанците са запазили своята идентичност. Това се дължи не толкова на езиковите различия, колкото на католическата вяра на албанците. Католиците в Косово (основно потомци на германците, дубровничани и албанци) ревностно поддържали религията си, имали са свои църкви и свещеници във всички рударски центрове. През XV в. дори повечето от католическите свещеници в Ново бърдо са албанци[8].

Присъствието на албанците в Кратово вече се потвърждава и от османски документи от началото на XVI в. При данъчната регистрация от 1519 г. са записани жители, чиито имена Бане Арнаут и Кола Арбанас подсказват албанския им произход. В друга османска регистрация, извършена през 1570 г., са записани отново глави на домакинства, които по всяка вероятност са били албанци. Това са Никола Арбанас, Никола Арнаут и Барда Арнаут, жители на махалата Радич[9].

Към средата на XVI в. в османските данъчни регистри е отбелязано и наличието на "албанска църква" (Kilise-i Arnavudan) в Кратово[10]. Съществуването на тази църква се споменава и при посещенията на скопските католически архиепископи и други пратеници век по-късно. Църквата, носела названието "Успение Богородично", е функционирала до 1689 г., когато е била разрушена. От едно описание, направено в началото на XVIII в., става ясно, че църквата оставала полусрутена[11]. Останките от този храм, наричан от кратовчани "Латинската църква", са запазени и до днес в разположената в югозападната част на града Чаир махала[12].

Кратово е един от големите балкански рударски центрове през средновековието. Градът и редица околни села били причислени след XV в. към султанските хасове и под формата на отдадени на откуп мукатаи, носели на държавната хазна огромни приходи. През 1473 г. кратовските рудници били наети за 1,6 милиона акчета от Яни Палеолог от Галата, Истипа Бласица, Степан Леш и Димитър, син на Константин[13]. Съдейки по името, Степан Леш е бил албанец католик, вероятно един от местните старейшини на рударите. Във втората половина на XVI в. в Кратово са регистрирани 354 пълночленни християнски домакинства, 54 семейства на вдовици и 121 неженени мъже християни.

---

6 Иванов, Й. Български старини из Македония, София, 1931, с. 152–156.

7 Динић, М. Из дубровачког архива, књ.1, Београд, 1957, с. 62, 65–66.

8 Takàcs, M. Sächsische Bergleute im mittelalterlichen Serbien und die sächsische Kirche von Novo Brdo, SOF, 50, 1991, S. 37.

9 ТДИМН. ОПД, т.V, част втора, с. 32.

10 Пак там, с. 65.

11 Quellen und Materialien zur albanischen Geschichte im 17. und 18. Jahrhundert. Bd.2, Hrsg. P. Bartl. München, 1979, p. 130.

12 Томовски, К. и др., Кратово. Стара архитектонско-урбанистичка содржина. Скопје, 1980, с. 49.

13 An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300–1914, ed. by H. Inalcik and D. Quartert. Cambridge, 1994, p. 211.

Освен тях в градчето живеели 293 мюсюлмански домакинства, огромна част от които новоприели исляма, 34 еврейски и 16 цигански семейства[14].

Известия за католиците в Кратово има и от мисионерите на папството в региона, но всички те са от периода XVII–XVIII в., когато католическата пропаганда в балканските земи под османска власт се възражда. Пръв в 1623–1624 г. посещава и описва католическата колония в Кратово архиепископът на Бар Пиетро Мазареки (Мазреку), който е албанец по народност. Той отбелязва наличието на 40 домакинства католици, или 160 души, без да се спира на тяхната етническа принадлежност[15]. Същият Мазареки праща един съкратен доклад до Рим с дата 12 август 1634 г. Тогава според него католиците в "царство Сърбия", включващо освен Косово, Скопие и Кратово, били общо 12 000 души. В Кратово те са наброявали 40 къщи и имали свой свещеник. Според него те говорели албански и славянски (di lingua Albanese e Schiavona)[16]. През 1639 г. визитация по католическите колонии прави новият Барски архиепископ Георги Бианки, също албанец по народност. От неговия доклад разбираме, че в Кратово имало 38 къщи на католици с 358 обитатели. Всички те били албанци, но знаели и славянски. Според Бианки те се заселили тук от областта Дибри (Diber) в Горна Албания. Свещеникът Никола Колесио бил слабограмотен, имал вече 60 години и бил също по народност албанец[17]. Подобна информация получаваме и от друга бележка, написана три години по-късно. В нея се допълва, че католиците били "прехвърлени и дошли" (transferiti e venuti) от планините на Албания и всички говорели албански. Те наброявали 35 къщи или 200 души[18]. Старият свещеник Никола го откриваме в един списък от около 1650 г. Малко по-късно той вероятно вече се е споминал, защото охридският католически архиепископ албанецът Андреа Богдани предлага за свещеник на Кратово дон Стефано от Кратово, който бил много уважаван в родното си място[19].

По време на Критската война 1645–1669 г. католическата колония в Кратово бива подложена на верски натиск от страна на османските власти и част от католиците приемат исляма. В доклад на шкодренския католически епископ албанеца Петър Богдани (да не се бърка с българина Петър Богдан Бакшев), изпратен във Ватикана преди май 1661 г., се казва че Кратово от две години няма свещеник, а католическите къщи са намалели на 15. Турците опитали дори да превърнат католическата църква в джамия. Затова и Богдани препоръчва за свещеник Примо Кола, съдейки по името албанец и вероятен родственик на по-предишния албански
поп Никола Колесио[20].

Обяснение на това негативно развитие на католическата общност в това македонско градче дава в едно известие от 1671 г. скопският католически свещеник Джовани Кулинович. Според него в Кратово са останали едва 7 къщи на католици с 15 души. "*Имаше и други, но те са ренегати от 1645 г.*", пише Кулинович. Той оценява състоянието на църквата като добро, въпреки че липсват някои необходими църковни вещи. Този свещеник идвал да служи тук два пъти месечно, издържан от вярващите[21].

Военните действия между австрийските и османските войски на територията на Македония в 1688–1689 г. довеждат до още по-голямо влошаване на положението на католиците в Кратово. В заповед от това време до всички кадии, вилаетски аяни и първенци от Кюстендилски санджак, където се намира и Кратово, се подчертава, че раята в този край на империята се бунтува. Вероятно австрийските войски или въстаниците на Карпош през късната есен на 1688 г. са превзели Кратово. В края на ноември на помощ на турците идва татарска войска и австрийците отсъпват. Хиляди жители на Македония и Косово бягат с отстъпващите австрийски войски[22].

В различни доклади на католически свещеници от България се разбира, че след отстъплението на австрийските войски и потушаването на Чипровското въстание католиците в Османската империя са били подложени на гонения. Така например чипровчанина Стефан Кнежевич пише през октомври

---

14 Андреев, Ст., Грозданова, Ел. Из историята на рударството и металургията в българските земи през XV–XIX век. София, 1993, с. 31.

15 Cordignano, F. Geografia ecclesiastica dell'Albania, OC, XXXVI-4, Roma 1934, p. 249; Draganović, K. Izvešće apostolskog vizitatora Petra Masarechija o prilikama katol. naroda u Bugarskoj, Srbiji, Srijemu, Slavoniji i Bosni g. 1623 i 1624, St, 39, 1938, p. 29.

16 Јачов, М. Списи тајног Ватиканског архива XVI-XVIII века. Београд, 1983, с. 51.

17 Јачов, М. Списи Конгрегације за пропаганду вере у Риму о србима 1622–1644, Београд, 1986, т.1, с. 400; Zamputi, I. Relacione mbi gjenden e Shiperisë veriore e te mesme në shekullin XVII. Vell.II (1634–1650), Tiranë, 1965, p. 172–173.

18 Ibidem, p. 264–266; Јачов, М. цит. съч., с. 590.

19 Jačov, M. Le Missioni cattoliche nei Balcani durante guerra di Candia (1645–1669). Vaticano 1992, Vol.I, p. 339–340, 342.

20 Ibidem, Vol. II, p. 205, 207.

21 Македонија во делата на странските патописци, подг. Ал. Матковски, т. 1, Скопје, 1991, с. 596.

22 Вж. Петров, П. Карпошовото въстание. С., 1994.

1688 г. до Рим, че при напредването на християнските войски турците заповядали да бъдат изклани всички християни от римския обред, а църквите и манастирите сринати до основи[23]. Известно е, че част от християните в Кратово го напускат през 1689 г. и заедно с хиляди други семейства на българи и сърби от Северна Македония и Косово търсят убежище на територията на Хабсбургската империя. Такъв бил и Велко Попович "*отчеством от българские земли, от места Кратова*", който преписвал сборници и летописи в Буда. Друг беглец, пребивавал също сред сърбите в Буда, бил йеромонах Григорий. В сръбски девически манастир пребивавала монахиня Ана "*родила ся в Кратово во Болгарии*"[24].

Няколко години след тези събития, в 1692 г. Петър Караджич, свещеник в Трепча и Вучитрън, отбелязва, че в Кратово е имало едва 80 души католици, а техният свещеник бил убит[25]. В 1703 г. католическият архиепископ на Бар Винценц Змайевич открил само две католически къщи, в които мъжете били приели исляма, а жените все още се придържали към католицизма[26].

Криптохристиянството в балканските владения на Османската империя започва да се разпространява през XVII в. и то именно сред албанците в широки части от Северна и някои области на Средна и Южна Албания. Криптохристияни са били част от католиците в Скопска Черна гора чак до XIX в.[27] Вероятно криптохристияни са били и онези ренегати от Кратово, които през 1645 г. приемат исляма.

Въпреки че съвсем намаляла, католическата общност в Кратово се съхранила още няколко десетилетия. Дори в началото на XVIII в. очевидно католическата архиепископия е правила опити да получи разрешение от османските власти да възстанови изгорената църква. В доклад от май 1706 г. споменатият Караджич, вече в качеството му на Скопски архиепископ, пише до Рим, че католическата църква в Кратово е напълно разрушена. В друг доклад от август 1719 г. той отбелязва, че турците не разрешавали разрушената църква да бъде възстановена. Според едно преброяване на католиците в Скопската архиепископия, направено от Караджич в 1726 г., в Кратово католиците били останали само в 3 къщи, общо 22 души. В първите десетилетия на XVIII в. католиците от Скопие, Скопска Черна гора и Кратово били обслужвани от един свещеник[28]. През 1760 г. архиепископът на Бар Матия Мазареки за последен път преброил в Кратово също три къщи на католици с 21 обитатели. Те погребвали мъртъвците си заедно с православните. Три години по-късно същите се оплакали, че православните в града охладнели спрямо тях[29]. Очевидно малката католическа общност в Кратово престанала да съществува през втората половина на XVIII в., като приелите исляма се интегрирали сред турските жители, а малкото останали католици били претопени в православната общност на града.

АЛБАНЦИ В КОПИЛОВЦИ И СЪСЕДНИТЕ КАТОЛИЧЕСКИ СЕЛИЩА

Освен в Кратово в българските земи е имало още една колония на албанци католици. Тя е съществувала в село Копиловци, Северозападна България, от края на XV в. до 1689 г.

Копиловци е част от малка католическа общност, чийто център е далеч по-известното в българската история градче Чипровци. Произходът на католиците в Чипровско и досега не е намерил ясно обяснение в историческата наука. Според една от възможните версии католицизмът се е утвърдил по време на краткото унгарско господство над Видинското българско царство през 60-те години на XIV в. От унгарски извори е известно, че завоевателите с помощта на францискански монаси от Босна предприели широка кампания за католицизирането на многобройните местни богомили и павликяни. След изтеглянето на унгарците през 1369 г. и нашествието на османските турци малка група покатоличени българи се преселва на територията на днешен румънски Банат в селищата Слатина, Карансебеш, Липа и Крашова. Според по-късни данни тези католици идват в Банат през 1393 г. от областта Черна река, разположена в днешна Сърбия, западно от р. Тимок, но във втората половина на XIV в. била в границите на Видинското царство. Към края на XVII в. тези католици, популярни с названието "крашовани", са наброявали всичко 1500 души, докато католиците в Чипровско са били близо три пъти повече.[30]

---

23 Документи за католическата дейност, с. 428.

24 Иванов, Й. Български старини из Македония, с. 152–156.

25 Радонић, Ј. Римска курија у јужнословенске земље од XVI до XIX века. Београд, 1950, с. 422.

26 Quellen und Materialien, p. 129–130.

27 За криптохристиянството сред албанците вж. Skendi, S. Crypto-christianity in the Balkan area, p. 227–257.

28 Јачов, М. Списи тајног, с. 184, 245, 262.

29 Радонић, Ј. Цит. съч., с. 649.

30 Пак там, с. 229.

Друга версия за произход на католиците в Чипровско е целенасоченото им преселване тук от рударските селища на Сърбия и Босна, което е било обичайна практика на османските власти с цел съживяване на изоставени рудни находища[31]. Така например в Закона за рудниците при Запланина и Плана в Сърбия от януари 1499 г., където отбелязахме, че има заселване на рудари албанци, се дава право на султанския пълномощник в мината – "ясаккулу" –да издава разрешение за докарване на квалифицирани лица за работа в мината от други места, "*за да просперират рудниците*"[32].

Съживяването на рудниците в Чипровско е станало повсяка вероятност в последните десетилетия на XV в. В един доклад за мината във Видински санджак (не се казва коя, но вероятно става дума именно за чипровската), съставен от Мехмед, кадия на Берковица, става ясно че тя носи средногодишен доход от около 30 000 акчета, а добитото в нея сребро се носи в монетарницата на Ново бърдо[33]. От доклада може да се извлекат няколко извода. Първо, неспоменатият по име рудник се числял все още към Видинския санджак, но за него отговарял кадията на близкия град Берковица от Софийски санджак. От всички османски документи от XVI в. е видно, че чипровските католически села принадлежат вече административно към Берковска каза на Софийския санджак. При първата позната османска регистрация за северозападна България от 1455 г. Копиловци и Железник (което е общо название на чипровските рудници) се намират все още в пределите на Видинския санджак, т.е. на територията на бившето Видинско царство, завладяно от турците в 1398 г. Копиловци с неговите скромни 6 домакинства и доход от 300 акчета е дял от тимара на Юсуф, син на Хазър, от охраната на крепостта Видин. Железник, наричан още Градище, е вече населена мезра със 7 домакинства и приход от 300 акчета, даден като част от тимара на Хаджи Ибрахим, също жител на Видин[34]. Съседното село Чипровци обаче се е числяло тогава към Софийския санджак и още не е било населено от рудари. Дял от 5 домакинства (т.е. част от приходите от селото) с доход 355 акчета са дадени в 1449 г. като тимар на Илиас, човек от прислугата на султана. През 1455 г. този дял е бил прехвърлен на Алкъчли Али като компенсация за село Свиница, причислено към султанските хасове заради рударството в него[35].

От това става ясно, че в началото на втората половина на XV в. започва формирането на султанските хасове, обхващащи мините и рударските селища в Берковско. В 1455 г. Копиловци, Железник и Чипровци все още не са се числели към тях. Те са били все още малки селца от по няколко къщи. Рудодобивна дейност се е извършвала в изчезналото днес Свиница, вероятно едно от десетината села, формиращи султанския хас в Берковска каза.

Заселването на рударите католици, вероятно докарани от османските власти от други места с цел съживяване на рудниците, е започнало след 1455 г., но преди 80-те години на XV в., когато мините са разработени, а в Чипровци вече е била построена старата католическа църква. През 1526 г. Чипровци вече се споменава в Закона за Софийския санджак. От този документ става ясно, че някои раи от рудниците на Чипровци обработвали със земеделие площи в границите на земи на нетимариоти. Затова те били натоварени да плащат данък в натура на управителя на рудника[36]. Явно по това време чипровските рудници са били напълно възстановени и са функционирали пълноценно. В един османски списък на градове и постъпления от тях, съставен в 1526–1528 г., Чипровци като султански хас присъства в Софийски санджак с доход 47 553 акчета. Той обаче е малък по доход в сравнение с другите султански хасове, съставени от рударски селища. Кратово имало доход от 100 хил. акчета, сръбските рудници Запланина – 204 хил. акчета, Рудник – 214 хил. акчета, Сребърница – 477 хил. акчета и т.н.[37] Освен това данните от 1526–1528 г. не показват значителен ръст на приходите в сравнение с 1485 г., което означава, че след вълната на първите заселници има известен период на нормален прираст. Затова може да се смята, че едва след 20-те години на XVI в. идва нова вълна от заселници, при което Чипровските мини се превръщат в един от водещите балкански рудници на Османската империя.

Подробно описание на жителите на Копиловци и плащаните от тях данъци намираме в един подробен регистър на тимари, зеамети, хасове, мукатаи, чифлици и вакъфи на територията на Софийски санджак за 1544–1545 г. Приходите от селото са 4857 акчета, а населението е от 51

---

31 Подобна теза защитават Марков, Хр., Марков, Н. Предварително проучване на късносредновековно рударско саксонско население по българските земи, ГНПМ, т.17, 1988, с. 59. Според тях рударите били доведени от османски владетел в края на XV–началото на XVI в.

32 Beldiceanu, N. Op. cit., p. 255.

33 Ibidem, p. 217–218.

34 Боянич-Лукач, Д. Видин и Видинският санджак през 15–16 век. София, 1975, с. 74.

35 ТИБИ, II, с. 387.

36 ТИИПБЗ, I, с. 248.

37 Тодоров, Н. Балканският град XV–XIX век. София, 1972, с. 88–89.

пълночленни християнски домакинства, 6 домакинства на вдовици и 5 неженени мъже. В селото са се произвеждали различни зърнени култури като пшеница и ечемик, имало е воденица с 4 камъка[38]. Т.е в средата на XVI в. жителите на Копиловци са били около 270 души, брой, наистина далеч по-голям, от онези 6 домакинства (около 30 жители) век по-рано, но и доста по-малко от 1600-те жители в средата на XVII в. Тези данни идват да подскажат, че масовото установяване на нови заселници в Копиловци е продължило и във втората половина на XVI в. Същият подробен регистър дава имената и презимената на жителите, сред които очевидно преобладават тези от небългарски произход. Срещат се и няколко имена, типични за албанците, като Лека, Гьон, Бека. Двама от неженените мъже, регистрирани в селото, са описани като пришълци. Това показва, че е имало процес на заселване на нови жители от последната данъчна регистрация[39].

КАРТА 2. Рударски центрове в Сърбия, Македония и СЗ България

Два интересни османски документа относно положението на чипровските рудари са запазени от 1585 г. От единия от тях се разбира, че преди време с цел да се съживят рудниците, живеещите в района неверници били заставени да работят денонощно. Рударите обеднели и направо гладували. Бирниците не се съобразявали с техния статут и събирали завишени данъци. Те вземали големи данъци за овцете, които в някои селища били по-малко от регистрираното, а в други изобщо не се отглеждал дребен рогат добитък. Всичко това довело до разпиляване на част от рударското население, съществувала и опасност рудниците да запустеят[40]. Във връзка с отправените молби инспекторът и надзирателят на рудниците пристигнали да проучат положението. От донесението, съставено от тях, се потвърждава, че чипровските рудници носят общото название Железник и са подведомствени на минното надзорничество в Скопие. Чипровци заедно със съседните му села е било султански хас и плащало джизие за 272 ханета. Рударите и останалата рая се оплаквали за следното: "*Селото ни е на каменисто място, всъщност няма орна земя и единствено заради рудниците се е установило тук и работи в рудниците...Старата рая в селото ни е малко. Повечето са дошли отдругаде.*" Жителите заплашили да се разпръснат в случай, че не се отпишат измислените и незаконно регистрирани още 150 ханета. Според записалия това прошение мевляна Абдюлкадир годните да плащат данъци глави на домакинства не били повече от 300 души[41].

Документът е интересен поради два факта, потвърдени от неговото съдържание. Първо, интензифицирането на рудодобива, с което е свързано и увеличеното население на Чипровци, и второ, отбелязаното от самите жители в прошението, че повечето от тях са дошли от друго място именно за да обработват рудника. Едва ли жителите на селото биха твърдели, че "*старата рая е малко*", ако беше

[38] BOA, TD 236, p. 494. Документът не е публикуван досега. Копие от този регистър, съхраняван в Истанбул, има в Ориенталския отдел на НБКМ. Преводът на откъса за Копиловци е извършен от д-р Румен Ковачев, за което му изказвам искрена благодарност. Вж. също Радушев, Евг., Ковачев, Р. Опис на регистри от истанбулския османски архив към Генералната дирекция на държавните архиви на Република Турция. София, 1996, с. 17–18.

[39] BOA, TD 236, p. 494.

[40] Андреев, Ст., Грозданова, Ел. Цит. съч., с. 78.

[41] ТИБИ, VII, с. 144–145. Според една релация до Ватикана от 1577 г. в Чипровско тогава имало 2000 католици. Вж. Dokumente të shekujve XVI-XVII per historinë e Shqiperese. Vell.I, ed. I. Zamputi. Tiranë, 1989, p. 343.

минал век от заселването на пришълците. Това изречение по-скоро потвърждава, че заселването на нови жители в Чипровци и околността е продължавало. Прошението на чипровчани е писано в периода на най-интензивен рудодобив, когато приходът на османската хазна от добиваното сребро е достигнал 1 400 000 акчета. За сравнение към 1525 г. приходът е бил само 47 500 акчета. Вероятно още през следващите години той е нараснал неимоверно, защото в Чипровци вече е имало монетарница за сребърни акчета. Първата позната монета от Чипровци е датирана 1528 г.[42] Ясно е, че в този период от около 60 години е имало интензивно заселване на нови рудари в селищата, които са разработили максимално потенциала на находищата на сребро.

Добив в рудниците Железник най-вероятно е имало още по времето на средновековното българско царство, но те са били изоставени след османското завоевание, когато била разрушена и съседната крепост. Споменатото второ название на Железник в османския регистър от 1455 г. – Градище, е дума, която означава изоставена, срутена крепост. За наличието на крепост Градище става дума и в един по-късен документ. Отнася се прочее за едно удостоверение, съставено в Дубровник през 1686 г., което доказва аристократичния произход на фамилията Пиерици, произхождаща от тази на Соймирович, известна фамилия в Чипровци. Според удостоверението Соймировичи притежавали още преди тиранията на турчина град Чипровци, крепостта Градище със златните и сребърните мини и съседните села Горна Лука и Влашко село (дн. Мартиново). Това е накарало някои историци погрешно да смятат, че става дума за наистина стара българска болярска фамилия. Всъщност Соймирович са известна фамилия от сръбски или дубровнишки произход, живяла в град Ново бърдо и преселила се неизвестно кога в Чипровци. В Чипровско през XVI в. Соймировичи са един от родовете, определящи местните "князе" – функция на общинско самоуправление, запазена главно в района между реките Тимок и Морава след османското завоевание. Друго известно правомощие на "князете" е било да бъдат управители на рудници в средновековна Сърбия. В периода XV – средата на XIX в. "князете" са действали като представител пред османската власт за група от села, често имащи войнушки или мартолоски функции. В случая с Чипровци това се обяснява със султанския хас на рудниците, чийто център е бил Чипровци и е включвал десетина села. В самото удостоверение от 1686 г. и в още едно от 1688 г. е казано, че притежаваните от Соймировичи селища са в кралство Сърбия (nel regno di Servia), което никога не е било исторически факт[43]. Всъщност това твърдение може да се приеме като следствие от спомена за произхода на фамилията от сръбските земи.

Представители на рода Соймирович се споменават още към края на XIV в. Около 1380 г. двама братя Соймирович от Ново Бърдо идват в Дубровник. Дмитар Соймирович е отбелязан към 1440 г. като един от длъжниците в търговската книга на Михаил Лукаревич в Ново Бърдо. Вероятно същият Дмитар търгува в 1474–1475 г. в Ново Бърдо, София и Одрин. Във връзка с Чипровци за пръв път Соймировичи се споменават през втората половина на XVI в. Тогава Димитър Соймирович, княз на Чипровци (di Chiprouaz principale signore di detto luogo), се срещал в София с един дубровнишки търговец и по-късно се задомил за неговата дъщеря. Около 1590 г. той се преселил със семейството си в Дубровник и по всяка вероятност поставил началото на фамилията Пиерици[44]. Т.е. документът, удостоверяващ аристократичния произход на Соймирович от предосманския период, е с фалшиво съдържание и причината за неговото създаване може да бъде или необходимостта за Пиерици да докажат аристократичен произход пред сената на Дубровник, или желание при успешен край на Австро-турската война да получат своите мними владения от новите господари.

Соймировичи са най-вероятно сред първите рударски семейства, които се заселват от Ново бърдо в Чипровци през XVI в. Може да се предполага, че произход от южносръбските рударски центрове са имали и някои от останалите фамилии, имащи статута на "князе". Фамилни имена като Парчевич, Марканич, Пеячевич, Кнежевич са изключителна рядкост в българските земи. Рударите, преселили се в Чипровско от Косово, са пренесли тук и "Закона за рудниците", документ, съставен в Ново бърдо през 1412 г. Препис от закона, направен в Чипровци по заръка на Франческо Марканич през 1638 г., се съхранява днес в библиотеката на хърватския град Сплит[45].

Благодарение на запазените архиви на Ватикана, днес историческата наука разполага с голям брой извори за историята на Чипровския край. Интересно е обаче да се спомене, че в многобройните доклади, писма и други документи, съставени от жители на Чипровци и мисионери през XVII в., никъде не се дава отговор за произхода на католическото население или поне за неговата близка история. Но

---

42 Ихчиев, Д. Материали за монетното дело в Турция, ИИД, 3, 1911, с. 124.

43 Петров, П. Соимировичи - български болярски род от Чипровец, В, I, 1972, 1, с. 16–17.

44 Динић, М. Цит. съч., кн. 1, с. 66; Ћук, Р. Породица Сојмировић из Новог Брда у Дубровнику, ИГ, 1993, 1-2, с. 21-22. Най-известен представител на тази фамилия е роденият в 1614 г. в Чипровци Франческо Соймирович.

45 Йонов, М. История на рударството в Чипровския край (XIII-XVII век), ГНПМ, 17, 1988, с. 50.

описанието на някои стари паметници в района дава индикация за заселването на жителите. В доклад на от 15 ноември 1667 г. чипровчанинът Петър Богдан Бакшич отбелязва, че храмът на "Св. Мария" в Чипровец е много старинен и населението нямало спомен за съзиждането му. Имало рисунки от преди 180 години (т.е. около 1487 г.). Запазен бил и берат на османските власти за поправка на портика на църквата. Бератът се давал именно на сасите (т.е. населението със статут на рудари) на Чипровци, от които през XVII в. нямало и следа, като се изключи названието на една от чипровските махали[46]. Без да има доказателства, Бакшич продължава да размишлява: "*Изглежда храмът е бил построен преди турците да завладеят Българското царство. Никъде в цяла България не се открива от стари времена да е имало католици от римския обред, освен в тези места*"[47].

Според хрониката от Алба Юлия, чиято достоверност за толкова далечни събития е твърде спорна, чипровската католическа църква била издигната в 1371 г.[48] Бакшич нашироко се спира на историята на църквите, манастирите и тяхната утвар, но сам не успява да си отговори на въпроса кога е построена най-старата църква в Чипровци. От неговите доклади става ясно, че най-стари са католическите църкви в Чипровци и Железна, докато тези в Копиловци и Клисура са строени в началото на XVII в.

Опирайки се на досегашния анализ, можем да приемем, че католическата църква в Чипровци е била построена и изписана към 80-те години на XV в., когато в селото за пръв път се усеща икономическият подем от рудодобива, а католическите преселници рудари решават да останат тук. Към началото на XVII в. добивът на руда и особено на сребро и злато запада, а жителите на Чипровци и Копиловци започват да се препитават предимно със занаяти и търговия. Среброто и желязото, които се добивали в местните рудници, в началото на XVII в. били вече на привършване, единствено продължавал добивът на желязо. Въпреки това селищата и техните жители запазвали привилегирования си статут на рудари. Копиловци, Чипровци и съседното Железна се срещат в османски данъчен регистър от 1666 г. В него е отбелязано, че Чипровци има 280 немюсюлмански домакинства, Копиловци – 200, а Железна – 70. В регистъра изрично е казано, че са освободени от плащането на извънредни данъци и държавни повинности[49]. През 1666 г. работили все още 16 самокова за добив и преработка на желязо. Сребро вече почти не се намирало[50]. Поради планинската местност и липсата на достатъчно обработваеми площи земеделието и скотовъдството не са били особено развити. Чипровци се ползвал с голяма известност в Северна България и извън нея с художествената обработка на среброто.

Проникването на католицизма в Чипровския край едва ли може да се търси в краткото управление на Видинското царство от унгарците през 60-те години на XIV в. Католицизмът се затвърждава тук едва в последната четвърт на XV в., когато започват да се заселват рудари от Южна Сърбия. Католическата пропаганда в българските земи е възстановена едва в края на XVI в., когато босненският хърватин Петър Солинат заедно с няколко монаси францисканци се установява в качеството си на апостолически визитатор в Чипровци. Преди това, в 1565 г., архиепископът на Бар Амброзий е назначен за апостолически визитатор на България и пристига в Чипровци. Той заварил тукашния католически свещеник Иван Югович женен. Архиепископът го принудил да се разведе и покае[51]. Успехите на Солинат карат в 1601 г. папа Климент VIII да го назначи за католически епископ на София. Но тъй като тогава в този град католиците били само няколко семейства на търговци от Дубровник, епископът избира за свое седалище Чипровци. Възродената католическа епископия дава силен тласък в културното и религиозно развитие на Чипровци и околните села. Постепенно хърватското духовенство е заменено с местно българско. От Чипровци произхождат почти всички български католически епископи от XVII в., редица културни и политически дейци. Петър Солинат е първият католически мисионер, който споменава село Копиловци. От негов доклад до Съборната конгрегация в Рим от май 1612 г. става ясно,

---

[46] Всички достъпни документи свидетелстват, че към средата на XV в. сасите или са били асимилирани (например срещат се немски имена със славянски наставки), или са се преселили на други места, бягащи от турците. Въпреки това названието "сас" става синоним на квалифициран рудар и така влиза както в речника на българи и сърби, така и в този на османците.

[47] Документи за католическата, с. 276.

[48] Гергова, Ив. Църковна архитектура в Чипровския край до въстанието от 1688 г. В: 300 години Чипровско въстание (Принос към историята на българите през XVII в.). Сборник. София, 1988, с. 67. Унгарското владичество над Видинския край е траело от 1365 до 1369 г. След неговия край дейността на католическите мисионери е била жестоко преследвана. За католическата пропаганда на унгарците във Видинско вж. Gjuzelev, V. Das Papstum und Bulgarien im Mittelalter (9–14. Jh.). BHR, 1977, 1, p. 54–55.

[49] Грозданова, Ел. Българската народност през XVII век. София, 1989, с. 173–178.

[50] Андреев, Ст., Грозданова, Ел. Цит. съч., с. 29.

[51] Fermendzin, E. Acta Bulgariae ecclesiastica ab A. 1565 usque ad A. 1799. Zagrabiae, 1887, p. 1; Дуйчев, Ив. Софийската католишка архиепископия, с. 2. От същата фамилия е и Петър Югович, подписал се през 1617 г. като "кнез Чипровачки, Железна, Копиловац, околовине".

че той освещава построената от самия него и местни жители църква в Копиловци. По негово време (1608 г.) в селото е изграден и францисканският манастир "Св. св. Петър и Павел"[52].

Що се отнася до населението на Копиловци, неговият албански произход се доказва безспорно от известията на католически свещеници и епископи и други документи. Повечето свидетелства отбелязват, че през XVI в. копиловчани продължавали да ползват албанския език наред с български. Пръв архиепископът на Бар Пиетро Мазареки споменава през 1626 г., че част от българските католици са албанци (Albanesi), саксонци и павликяни, т.е. богомили[53]. По-ясни и достоверни сведения ни дава българинът католик от Чипровци Петър Богдан Бакшич. В своя релация до Рим от 1640 г. той пише за Копиловци следното: "*Католици за причастие има 1200 души, деца 360, мога да кажа по народност албанци, защото са дошли отдавна от Албания и дори сега пазят този език*"[54].

ТАБЛИЦА 2. Население на Копиловци и общ брой на католиците в Чипровско

Година/източник	**Копиловци**	**всички католици в Чипровско**
1455 г. (османски данъчен регистър)	6 домакинства	
1544-1545 г. (османски данъчен регистър)	57 домакинства и 5 неженени мъже	
1577 г. (анонимен)		2000 души
1585 г. (донесение на османската власт)		300 домакинства (с православните жители на Чипровци)
1624 г. (Мазареки)	200 семейства	ок. 2600 души
1640 г. (Бакшич)	1560 души	4340 души
1647 г. (Бакшич)	1500 д.	4000 д.
1649 г. (Бакшич)	1500 д.	3800 д.
1653 г. (Бакшич)	1600 д.	3660 д.
1658 г. (Бакшич)	1500 д.	3640 д.
1663 г. (Бакшич)	1650 д.	3790 д.
1666 г. (османски данъчен регистър)	200 домакинства	550 домакинства (с православните жители на Чипровци)
1667 г. (Бакшич)	1600 души	4140 души
1670 г. (Бакшич)	1600 д.	4140 д.
1679 г. (Кнежевич)	1800 д.	4270 д.

Източници: [за 1455 г.] ТИБИ, II, с. 387; [за 1544–1545 г.] BOA, TD 236, p. 494; [за 1578 г.] Dokumente te shekujve XVI–XVII, p. 343; [за 1585 г.] (ТИБИ, VII (XXVI), с. 144–145); [за 1624 г.] Draganovic, K. Izvesce apostolskog vizitatora, p. 21 [за 1640 г.] Димитров, Б. Петър Богдан Бакшев, с.175–178; [за 1647 г.] Документи за католическата дейност в България, с.99-106; [за 1649 г.] Fermendzin, E. op. cit., p. 198–199; [за 1653 г.] ibidem, p. 238–243; [за 1658 г.] Документи за католическата дейност в България, с. 136–140; [за 1663 г.] пак там, с. 192–196; [за 1666 г.] Грозданова, Ел. Българската народност, с. 176 и 178; [за 1667 г.] Документи за католическата дейност в България, с. 274–284; [за 1670 г.] пак там, с. 337–346; [за 1679 г.] пак там, с. 418–423

В друг доклад на Бакшич за състоянието на неговата архиепископия от 17 февруари 1647 г. четем: "*Душите на католиците за причастие в този край на Копиловци (Copilouaz) ще да са повече от 1200 и на децата около 300, по произход албанци от стари времена (ad antiquis della Natione Albanesi) и до днес още знаят албанския език (lingua Albanese), но сега си служат със славянския или илирийския език*". Тогава в селото имало и училище, водено от един монах. След 11 години Бакшич отново се спира на Копиловци: "*Броят на католиците надминава 1500 души от двата пола*

[52] Документи за католическата, с. 15, 21, 138, 195.

[53] Fermendzin, E. Op.cit., p. 30.

[54] Ibidem, p. 92, текстът на италиански има следното съдържание: "Copilovac... Anime delli cattolici per communione sono 1200, delli puti 360, della natione posso dire Albanesi, perche sono venuti ab antiquis d'Albania, et ancor adesso conservano quella lingua, ma sono tutti ancor la lingua slava et l'evangeli e le pistole si dichiariano nella lingua slava, e si predica nalla intessa lingua slava".

и възраст... Всред тях мнозина са по народност албанци или епирци (natione Albanensos, seu Epirotae), в старо време от Епир се приютили в този град, затова запазват остатъци от епирския език, но общо взето говорят и си служат със славянския език с българите"[55]. В релация до Рим на Петър Богдан от 1653 г. се добавя, че почти всички жители на селото са търговци[56].

В някои от докладите си Бакшич отбелязва, че в Копиловци се заселвали и схизматици (т.е. православни), които бързо се покатоличвали, женейки се за католички. В една запазена негова бележка от юли 1644 г. Бакшич пише, че 10 православни приели католичеството, от които 9 българи и един влах на име Йоанашка[57].

В българското католическо село Железна имало също четири къщи на албанци, но тук мъжете били преминали към исляма, докато жените се придържали към католицизма[58]. Вече бе споменато, че криптохристиянство е било доста разпространено сред албанците в Северна Албания, Косово и сред албанската колония в Кратово.

Друг българин, никополският католически епископ Филип Станиславов, през 1660 г. също дава кратко описание на католическите селища от северозападна България, споменавайки и за албанския произход на част от техните жители: "*В Горна Мизия, наречена днес България, има четири големи села на малко разстояние едно от друго, които са Чипровци, Копиловци, Железна и Клисура. Когато турчинът завладя Македония, Морея и Епир, много от албанската народност, по език напълно различаваща се от тази на славяните и българите, избяга от Средиземноморските области и потърси закрилата на планината Хемус, където изгради своите жилища в споменатите четири селища и докара албански свещеници от латинския обряд. Тези [селища] са посещавани няколко пъти от архиепископите на Антивари или от техните викарии по времето, когато няма епископи на Никопол, нито на София. Днес по тези места има жители, наследници на тези албанци, които са запазили албанския език и говорят славяно-български*"[59].

Описанието на Филип Станиславов още веднъж потвърждава, че жителите на четирите села в североизападна България са се преселили там след турското завоевание. Но Станиславов, за разлика от Бакшич, е по произход павликянин и затова е разбираема грешката му, когато определя като албански произхода на всички жители, а не само на тези от Копиловци. Според хрониката на църквата в българското банатско село Бешенов след разгрома на въстанието от 1688 г. част от католиците от Чипровско забегнали в Албания. По-късно някои от тях напуснали Османската империя и се заселили при българите католици в Крайова, Влашко[60]. Този разказ има легендарен характер и по-скоро може да се приеме като реминисценция от историческия спомен за произхода на копиловчани от албанските планини[61].

Всъщност след Чипровското въстание само около 2/3 от българските католици успели да намерят спасение с бягство отвъд р. Дунав. Останалите или загинали, или били продадени като роби от турците. Според българския католически епископ Стефан Кнежевич през есента на 1688 г. във Влашко се намирали 3000 души българи католици[62]. Едно писмо от 1698 г разказва, че избягалите във Влашко семейства се пръснали в Оланещ, Римник, Сутеск, Брънкован, Парени, Крайова, Чутория, Белчин, Албени, Талпачещ, Брадичен, Мадан, Комащени, Аниниза, Чарнац и Рункац[63]. Освен това българи католици имало и в Кълпулунг и Букурещ, където още преди въстанието те пребивавали по търговия.

Сведенията за произхода на жителите на Копиловци се ограничават само с това, че произхождали от Албания. Липсват и достоверни свидетелства за произхода на чипровчани, но потеклото на фамилията Соймирович от Ново бърдо подсказва, че това най-вероятно са рударски селища от Косово. Албанците в Копиловци също трябва да са били първоначално заселници в Косово, откъдето са се преселили по-късно в северозападна България. Може само да се предполага, че тяхното заселване е било част от вълната албанци, напуснали планините на Северна Албания през XV и началото на XVI в. Част от тези албанци се заселили в Косово и Южна Сърбия, а други в град

---

55 Документи за католическата, с. 99, 138.

56 Fermendzin, E. Op.cit., p. 238.

57 Милев, Н. Български лични и семейни имена от XVII век. В: 300 години Чипровско, с. 96.

58 Fermendzin, E. Op. cit., p. 94. Според документ от 1667 г. потомци на пришълци от Албания е имало и в съседното село Клисура. Вж. Списаревска, Й. Цит. съч., с. 37.

59 Jačov, M. Op.cit., II, p. 159.

60 Трайков, В. Съдбата на населението от Чипровския, с. 295.

61 Списаревска, Й. Чипровското въстание и европейският свят, с. 205.

62 Документи за католическата дейност, с. 429.

63 Fermendzin, E. Op.cit., p. 320.

Кратово. За разлика от своите сънародници в Кратово, които постепенно възприели българския език на околното население, но не се претопили, албанските жители на Копиловци почти напълно се интегрирали в българската етническа среда. За този процес свидетелства през 1640 г. Петър Бакшич. Той отбелязва, че албанците в Копиловци се молели на славянски. Явно за асимилацията са способствали общата религия и смесените бракове с българи от съседни селища. В това село не били рядкост и браковете между жени от Копиловци и православни мъже българи, които впоследствие приемали католицизма. Копиловци, за разлика от другите села, нямало обособена православна общност и православна църква.

Споменът за албанския произход, въпреки процеса на културна и езикова асимилация, бил съхранен известно време у копиловчани. В привилегията, дадена на избягалите във Влашко български католици от австрийския император Карл VI, се говори за едно от техните нови поселища в Западна Влахия – Брадичен – като албанско (in oppido Bradizcen sic dicto Albanensi)[64]. Явно е, че на това място са се заселили католици от Копиловци, които сетне се преселили в Банат и отново се смесили с българи павликяни от други селища. В едно свидетелство на български католици за участието на Иван Станиславов във въстанието от 1688 г., написано през януари 1726 г., буквално се казва: "*Българите и албанците в известните селища Чипровци, Копиловци, Железна и Клисура и в други близки и съседни градове грабнаха оръжие" и по-нататък "...българи и албанци били притиснати от приждащата силна турска войска, мнозина били избити, други били отведени в плен*"[65].

Освен в Брадичен жители на Копиловци откриваме и в трансилванското градче Алвинц (дн. Vincu de jos). Подробен опис на заселилите се тук има от 1735 г. Интересно е, че всички, за които е отбелязано, че са родени в Копиловци, са записани като българи (natione bulgarus)[66]. Въпреки това копиловчани отбелязвали своя смесен българо-албански произход в молбите си за нови привилегии, които отправили в 1749 и 1753 г. до императорския двор. Любопитно е също, че фамилните имена на жителите, произхождащи от Копиловци, ни най-малко не демонстрират албански произход. По-известните фамилии са Качамаг, Прентич, Пуенин, Каталенин, Палекаторич, Християн, Херин, Барбирович, Павликянин, Нанчин, Николандин, Койкин[67]. Кратово и Копиловац са единствените досега известни поселения на албанци католици в Македония и България. И двете селища са били рударски, жителите в голямата си част са били преселници, идващи в тях заради привилегирования статут и освобождаването от извънредни данъци и други държавни повинности.

С възхода на Османската империя към края на XIV и през целия XV в. добивът от голям брой стари, но занемарени рудни находища е бил възстановен. Тъй като обаче майсторите рудари са били малко, те били преселвани от един рудник в друг, често отдалечени на стотици километри един от друг. В преходния период на османското завоевание на Балканите рудодобивът е бил най-добре съхранен в земите на Южна Сърбия, където и начините за добив на рудата са били най-напредничави. Освен че са доразвили някои от мините в този район, османците са се възползвали от професионализма на тамошните рудари като са ги преселвали в други балкански региони, за да съживяват изоставени рудници. Очевидно в България и Македония преселниците рудари са произхождали най-често от селищата на Южна Сърбия и Косово. Освен в Чипровско рудари от Косово се преселват и в други центрове на рудодобив. Например в запазените регистри на рудниците около град Самоков се срещат редица имена на рудари, за които изрично е упоменато, че са сърби. В поименния регистър на притежателите на самокови, воденици и пещи за чатал и гвоздеи от Самоковско от 1524–1525 г. се изреждат имената на няколко души: Драгше сърбин, Ягше сърбин, Райко сърбин, Раденко сърбин и Ратоша сърбин. Евлия Челеби твърди през 1662 г., че жителите на Самоков са от "българската и сръбска рая". В мините на Сидерокапса на Халкидическия полуостров през XVI в. работили рудари, които според Пиер Белон говорели склавонски (т.е. сръбски), гръцки, български и албански[68]. Вероятно рудари от Южна Сърбия са били сред тези, които са възстановили рудодобива в Етрополско през XVI в[69].

В молбата си от 1585 г. жителите на хас Чипровци също споменават, че повечето жители са дошли тук от други места. Тези факти показват, че поне до възстановяването на старите рудници османските

---

64 Ibidem, p. 338, на страница 341 в същата "привилегия" католическата община в това селище е назована "брадиченска или албанска" (Bradiczensi vero seu Albanesi).

65 Христоматия по история на България, т. III, съст. Ц. Георгиева, Д. Цанев, т. III, с. 203.

66 Милетич, Л. Заселението на католишките българи в Седмиградско и Банат. В: Л. Милетич, Изследвания за българите в Седмиградско и Банат. София, 1987, с. 395–398.

67 Телбизов, К. Български търговски колонии в Трансилвания през XVIII век. София, 1984, с. 66, 69, 149, 165–166, 169.

68 Андреев, Ст., Грозданова, Ел. Цит. съч., с. 83.

69 Вукановић, Т. Српска рударска колонија у Етропољу у Бугарској. ГМЈС, Скопље, 1940, с. 205–207.

власти не са спирали заселването на население в селищата около тях. Напротив, те са имали интерес в изоставени рудници да бъдат настанени рудари от други краища. Поради особения си данъчен статут селищата около рудниците са били привлекателно място за заселване на жители от други части на империята. В османски документ от 1663 г. се изисква облагането с данък ява-джизие на немюсюлманите бегълци от други места, които дошли на територията на Скопското минно надзорничество (включващо също Кратово и Чипровци).

С оглед на факта, че през първата половина на XIV в. огромното мнозинство от албанците са били скотовъди, изглежда трудно обяснимо как част от тях са преминали към рударския занаят. В Косово, където са били едни от най-големите рудници на Балканите през XIV–XV в., заселването на албанските скотовъдци в типичните за тях катуни е регистрирано в сръбски документи от началото на XIV в. Именно в този период вследствие на заселването на професионалните германски рудари, известни на Балканите като "саси", започва бурното развитие на рудодобива и металопреработва-нето в сръбските земи. Някои от рударските селища се превръщат в градски центрове, привличайки освен саксонски миньори, дубровничани, сърби и албанци от околните краища. Промяната на статута на албанците от скотовъди до рудари и занаятчии намира своето обяснение във факта, че заселвайки се в Косово, те не са получавали обработваема земя и това ги е правило потенциални преселници в новите градове и рударските поселения около тях. Подобно на сърбите, албанците са усвоили рударския занаят от малоброй-ните саси. В 1432–1440 г. албанците вече присъстват като рудари и занаятчии в Ново бърдо. Тогава този сръбски град е в най-големия си разцвет.

В списъка на Михайло Лукаревич, съдържащ 1200 имена на местни жители, се срещат двама, за които изрично е отбелязано, че са албанци (Arbanexo). Не е упомената народността на други 44 души, чиито лични имена като Гин, Гон, Биба, Леш, Тануш, Прогон, Миралия, Зото и други подсказват албанския им произход. В същия списък са отбелязани жители на Ново бърдо и от друго рударско селище – Кратово. Тъй като рударството е твърде специфичен за средновековието занаят, а тези, които работят в него, не са се препитавали от земеделие, обяснимо е придвижването на рударско население от една мина към друга дори и на отдалечени места, каквито са Ново бърдо, Кратово или Чипровци[70]. Присъствието на албанци като рудари и занаятчии се потвърждава и от османски регистър на Ново бърдо от края на XV в. В него се срещат имена като Гьон Златар, Петри Арбанас с двама сина и др.[71]

От доклади на католически визитатори става известно, че през XVI–XVII в. в Косово продължавали да се заселват албанци католици от североалбанските области Дукагин и Дибри. От Дибри, според едно от цитираните свидетелства, произхождали албанците в Кратово. В XVII в. ядрото на католиците в Косово и Македония съставлявали албанците. Затова в 1662 г. Бакшич отбелязва, че тук католическата вяра е назовавана още албанска (la fede albanese)[72]. Пътят на кратовските албанци почти сигурно е минал през Косово, където те може да са работели в някой от рудниците. За произхода на албанците от Копиловци няма конкретни сведения, но и те сигурно са следвали маршрута на албанското преселване, който отвеждал албанците първо в Южна Сърбия. Най-далечните точки на тези преселвания от XV в. са селищата Крушевац в Сърбия и Копиловци в Северозападна България, намиращи се на една географска ширина, на около 150 км едно от друго. Трябва да се отбележи, че католиците албанци на доста места съжителствували с католици сърби и българи. Освен в някои селища на Косово и в района на Чипровци такъв е случаят в малката католическа колония в Скопска Черна гора. Присъствието на католиците тук е регистрирано още през XVI в. В началото на XX в. католиците населявали няколко села, в четири от които се говорело сръбски, а в три албански. Според Урошевич тези села също са възникнали като рударски[73].

След погрома на въстанието от 1689 г. католическите селища в Чипровско остават дълго време необитаеми. За тях османските власти се сещат едва в края на войната с Австрия. В заповед на кадията на Берковица от 1699 г. се казва, че раята на хас Чипровци вследствие на това, че се отклонила от подчинение и вдигнала бунт, била унищожена. В добавка към документа пише, че селата са каменисти и негодни за земеделие. Издава се заповед за настаняването в бившите католически селища на унгарци, противници на Хабсбургите и съюзници на турците. По историческа неволя това са същите унгарци, които участват в потушаването на Чипровското въстание. Унгарските бойци наброявали 712 пехотинци и 526 конници. Те получили опрощение от данъци за период от пет години[74]. Но в илям на русенския кадия от септември 1717 г. се вижда, че същите тези унгарци на генералите Перчини и Мариаш били

---

70 Чирковић, С. Албанци у огледалу јужнословенских извора, В: Илири и албанци. Београд, 1988, с. 334–335.

71 Филиповић, Н. Цит. съч., с. 72–73.

72 Радонић, Ј. Цит. съч., с. 100, 275.

73 Урошевић, Ат. Урошевић, Ан. Католичка Жупа Црна Гора у Јужној Србији. ГСНД, 13, 1934, с. 162–164.

74 Рефик, А. България под турско управление. София, 1938, с. 59–62.

предислоцирани в русенските казарми и били пратени да воюват към Ниш[75]. Изглежда, че тяхното заселване в Чипровци и Копиловци не е имало успех. Така селищата биват населени от православни българи от околните места и с изключение на Клисура са запазени и до днес.

СЕЛИЩА НА ПРАВОСЛАВНИ АЛБАНЦИ В СЕВЕРНА БЪЛГАРИЯ

Малцина исторически съвременници са имали поглед върху народностните отношения в България преди XIX в. Един от тях е дубровничанинът Павел Джорджич, който очевидно е познавал добре и албанските поселения в Северна България. Той е имал възможността да живее в различни градове и да обикаля като търговец страната. По време на Австро-турската война от 1593–1606 г. той се включва в подготовката на въстаническите действия сред християните от Османската империя. В края на едно изключително интересно негово изложение до трансилванския княз от 5 януари 1595 г. присъства следният пасаж: "*Няма да премълча и факта, че в България има много селища, обитавани от албанци, от които могат да се съберат седем хиляди души, храбри и добре въоръжени*"[1].

Под "България" Джорджич разбира днешна Северна България и Добруджа ("от устията на Дунава по полите на планината Хемус"). Затова и известието му за наличието на седем хиляди албанци без да посочва техните селища е подминавано от повечето изследователи. Вече разгледахме историята на албанската колония в Копиловци, където в средата на XVII в. са живеели около 1600 жители от албански произход. В писмо до папа Климент от март 1598 г. дубровчанинът изрично отбелязва, че част от албанците в България са от католическа, част от православна вяра. Вероятно той е знаел за албанците в Копиловци, макар че нито Чипровци, нито Копиловци се срещат като селища някъде сред неговите писма. Джорджич съобщава на папата още, че албанците са способни да съберат 5000 бойци и дава следния пример. В 1595 г. всички албанци от Червена вода (село, на което ще се спрем по-нататък) преминали с децата си във Влашко, следвайки влашкия воевода Михай Витяз[2]. Сред селищата, където Джорджич е очаквал подкрепа за евентуално въстание, присъства и Добрина, Провадийско – друго село населено от албанци. В споменатото изложение от януари 1595 г. Джорджич посочва едно от основните заселища на албанци в Северна България – районът около Велико Търново: "*Близо до Търново могат да са ни от някаква полза селата, обитавани от албанците, които са храбри и при случай могат да съберат до 1500 души, всички на коне и добре въоръжени*"[3].

Интересно е да се отбележи, че албанците от Северна България се споменават от Паисий Хилендарски в неговата "История Славянобългарская". Спирайки се на военните успехи на цар Самуил срещу византийците, той пише: *"...отнел от гърци Солуна, Енишехир, Караферия, сиреч Лариса и Бер и сва Тесалия. И преводил куцовласи и арнауте и гърци от она места и заселил ги покрай Варна и Тръново*"[4]. Очевидно Паисий е търсел обяснение за присъствието на православни албански жители в тези крайща в далечното минало.

СЪЗДАВАНЕ И РАЗВИТИЕ НА СЕЛО АРБАНАСИ, ТЪРНОВСКО

Съобщението на Джорджевич за присъствието на албанци край Велико Търново неминуемо води към Арбанаси – село, чието име съдържа етническото название на албанците. Православни албанци се заселват в редица селища на Северна България, но вероятно първото място, където те се установяват, е именно село Арбанаси край Велико Търново. Богатото на архитектурни паметници село е накарало редица изследователи да търсят неговото минало в последните векове на Второто българско царство. Но и досега тук няма открит паметник от тази епоха. Напротив, най-старите църкви и стенописи в Арбанаси са датирани от XVI в. Досега откритите османски документи, свързани с данъчната регистрация на населението в Търновска каза показват, че селото все още не е било създадено в средата на XV в. То е било основано върху незаселено място, използвано като летовище от турските колонисти номади – юруците. Възможно е на това място или в землището на Арбанаси да е имало

---

75 Силянова, Е. Австро-турските военни стълкновения от 1682 до 1717 г. (документи от Ориенталския архив на НБКМ). В: 300 години Чипровско, с. 64–65.

1 Българската държавност в актове и документи, съст. В. Гюзелев, София, 1981, с. 121.

2 Isopescu, C. Documenti inediti della fine del Cinquecento. In: Memoriile secţiunii istorice. Academia româna. Seria III, t.X, 1929, p. 96.

3 Makuscev, V. Monumenta Historica Slavorum Meridionalium. Vol.II, Belgradi, 1882, II, p. 246; също Българската държавност, с. 118.

4 Райков, Б. Паисиевият ръкопис на "История славянобългарская" 1762. София, 1989, с. 71.

старо, разрушено селище, но такова все още не е открито нито в историческите извори, нито според археологически находки.
Документи, посочващи годината на заселване, географския или дори етническия произход на заселниците, липсват. Затова относно създаването на село Арбанаси, както и на Горна (Средна) Оряховица, Долна Оряховица и Лясковец - други селища от района на град Търново, наричани заедно с Арбанаси в османските документи от XVIII–XIX в. "албанските села" (arnaud kariyeleri), се изтъкват редица хипотези. Според една от последните тези селища са възникнали вследствие на военната кампания на султан Баязид II в Албания през 1492 г.[5] Преки свидетелства за това не са открити, но в османски извор се съобщава, че при похода били отведени множество пленници.
Названието на селата от вакъфа на Рюстем паша като "албански села" вероятно има по-късен произход. Този вакъф обединява посочените селища едва към средата на XVI в., а съществуването на някои от тях е регистрирано още в XV в. В по-старите османски документи названието "албански села" не се среща. Това название е регистрирано в един ферман на султан Махмуд II от юли 1810 г., с който се потвърждават привилегиите на селата от вакъфа. От фермана става известно, че молбата е от страна на мютевелията на вакъфа и раите и е съпроводена с редица документи, на които се позовава и султанският ферман. Завещателят Рюстем паша, по произход ислямизиран хърватин, починал в 1569 г., е определил за мютевелии и войводи на вакъфа своите наследници по мъжка линия. "*Вътрешното управление на тези села и водене административните дела на раята селяни са самостоятелни*." Докато още е бил жив, Рюстем съградил с част от приходите джамия на свое име в Цариград, джамия в Русе, медресета и други "богоугодни заведения". Правата на "арнаутските села" били потвърждавани последователно от султаните Селим II (1566–1574) до Селим III (1789–1807). "*На всеки външен човек, с какъвто и да е чин и положение да е и от каквато категория да се числи, се забранява да влиза в пределите на тия свободни и независими села*", се казва във фермана. Съдебните процеси и спорове се решавали вътре във вакъфа "*съобразно шериата, с обичая на страната, и с правата и привилегиите на раята*".
Подобен обичай е съществувал и във вакъфските села от Южна Албания към началото на XVIII в., което означава и своеобразна форма на общинско самоуправление на християнските им жители и защита от произволите на османските власти в кадийските центрове. От фермана става ясно, че в 1751 г. Арбанаси наброявало 236 домакинства християни и малко мюселеми (привилегирована рая, имаща военна или полувоенна функция), Горна Оряховица с махалите – 164 домакинства само християни, Долна Оряховица – 50 домакинства християни, и Лясковец – 252 домакинства християни[6].
Селата Лясковец и Горна Оряховица са били по-стари от Арбанаси и присъстват в регистър на Никополския санджак от средата на XV в. Тогава Лясковец има 26 пълночленни и 2 вдовишки домакинства и е тимар на Мехмед, син на Мурад. Горна Оряховица е записана като Раховица с 29 домакинства и е била тимар на Хъзър и Мустафа. Другите села от вакъфа Арбанаси и Долна Оряховица са създадени във втората половина на XV в. Освен в Арбанаси заселване на албанци е имало и в другите села на вакъфа, но това са били единични семейства, претопили се в българската среда. Свидетелство за това намираме в кондиката на Гръцката компания от Сибиу от XVII–XVIII в., където се срещат имена на търговци от Горна Оряховица (Раховица). Един от тези търговци е Гюка Арбанасул, чиито родители били от Горна Оряховица, но самият той бил роден в трансилванския град Фогъраш[7].
Като най-вероятен период на заселване на първите албански семейства в Арбанаси може да се приеме края на XV в. Селото липсва в описа на тимари от Никополския санджак, съставен през 80-те години на XV в.[8] В регистъра на хасовете на Сюлейман паша в град Велико Търново, който е от края на XV в., се споменава и жителят на махала "Поп Братан" някой си Никола, син на Арнауд (албанец). Има и други глави на домакинства, отбелязани като пришелци, което свидетелства за приток на заселници в някогашната българска столица[9]. Възможно е част от албанските преселници да са се заселили при идването си не само в Арбанаси, но и в близкия град. Първите познати документи за Арбанаси са обаче от половин век по-късно. Това са описът на мюлковете и вакъфите от Никополски санджак (1541–1544 г.) и подробният регистър на Никополски санджак (1544–1553 г.). От тях става ясно че първоначалното название на селището или на местността, върху която е било основано селото, е било Яйлак (тур. yaylik – лятно пасбище, летовище). Това подсказва, че заселниците от Албания са се установили върху местност, използвана най-вероятно от юруците. Селището е регистрирано с двойното название Яйлак/Арнавуд кьой и в други османски регистри от XVI в.

---

5 Kiel, M. Art and Society of Bulgaria in the Turkish Period. Assen/Maastricht, 1985, p. 114.

6 Ихчиев, Д. Привилегиите на християните в частните султански земи (хасс-муката кариелери). М, I, 1909, кн. 2, с. 144–156.

7 Пак там, с.137; В другото селище на вакъфа – Лясковец – до преди век се е пазело предание, според което в този град се били заселили 10 семейства албанци. Вж. Историята на град, с. 146.

8 Вж. Ковачев, Р. Опис на Никополския санджак от 80-те години на XV в. С., 1997.

9 ТИБИ, II, с. 351.

В средата на XVII в. се среща и още едно паралелно название на Арнавуд кьой/Даръ ова (тур. "тясно поле"). При данъчната регистрация от 1541–1544 г. жителите на Арбанаси наброявали 63 домакинства и поне 72 неженени мъже[10]. Вероятно тогава сред регистрираните жители на мюлка преобладавали все още потомците на преселниците от Албания, защото в средата на XVI в. се наблюдава истински бум на населението[11].

Регистърът на селищата от Никополски санджак е запазен в по-добро състояние и в отделна бележка дава подробни и ценни сведения за историята на селището и неговия статут. Първоначално селото било мюлк на Хилми Челеби. Липсващото мюлкнаме е било издадено вероятно от султан Баязид II в края на XVI в. Дефтердарят Абдусселям бей бил вторият негов собственик, след като го купил от наследниците на Хилми Челеби за сумата от 50 000 акчета. Потвърждение за неговата собственост върху мюлка бил ферман, издаден от султан Селим I (1512–1520). След смъртта на Абдусселям (1531 г.) мюлкът бил получен в наследство от синовете му Пир Ахмед Челеби и Юсуфшах Челеби. Последният продал в 1540 г. своя дял на брат си Пир Ахмед Челеби за 30 000 акчета. След като промяната била отново потвърдена от властите, великият везир Рюстем паша купил мюлка от сина на Абдусселям бей за сумата от 1694 златни монети. Това е станало някъде в края на 40-те години на XVI в. или в периода 1550–1553 г. Веднага след това новият собственик издействал за Арбанаси статута на дервенджийско село, с което жителите били освободени от извънредни държавни повинности. В двата документа се споменава още, че селото не е имало точни граници[12]. Последното може да означава, че не всички жители на селото са принадлежали към мюлка, а някои са били регистрирани в дялове от тимари. Една добавка в края на регистъра дава 2730 акчета като дял за държавата от лицата с непостоянно местожителство в селото[13]. Това свидетелства, че част от населението не се е било установило постоянно тук. Изложените факти дават известно обяснение за рязката промяна в броя на жителите, настъпила в следващите десетилетия.

Последвалата регистрация, направена около шест години след като Рюстем паша купил селото и променил статута му, преброила вече 166 пълночленни домакинства и 59 неженени. Това отговаря на повече от двойно нарастване на жителите в сравнение с 40-те години на XVI в.! В същия регистър след изброяване на жителите османският чиновник е добавил една отделна махала с 55 домакинства и 10 неженени мъже и е записал: "*Преди тя бе регистрирана като мезра. Сега част от неверниците напуснаха споменатия Яйлак (Арбанаси) и се заселиха в казаната махала*". Интересно е, че независимо от промяната броя на населението заплащаните данъци от селото остават същите. В описа на вакъфите от Никополски санджак от 1579–1580 г. в Яйлак/Арбанаси вече са преброени 271 домакинства и 277 неженени мъже, т.е. за по-малко от 40 години броят на данъкоплатците нараства общо повече от 4 пъти[14]. Този необикновен прираст не би могъл да се дължи на нещо друго освен на приток на нови жители отвън. Заселването на пришълци трябва да се свързва на първо място с по-благоприятния данъчен статут на Арбанаси и сигурността, произхождаща от неговия чисто християнски характер.

Данните за населението на Арбанаси в периода XVII–XVIII в. са по-редки. В една молба, подадена до Великото везирство от жителите на В. Търново в 1659–1660 г., става ясно, че "*40 души от раите на град Търново се преместиха и заселиха в намиращото се в околностите ни село Арнауд, от вакъфите на покойния Рюстем паша*". От направената в отговор на молбата справка се оказало, че селата от вакъфа имат следния брой данъкоплатци: Арбанаси 407 ханета, Раховица-и мюслим 222 ханета, Раховица-и гюберан 98 ханета и Лясковец 239 ханета. Общо във вакъфа имало 966 ханета, което според груби сметки отговаря на 5000 души. За сравнение през 1643–1644 г. християнските домакинства във Велико Търново били едва 258[15]. Тоест, както Арбанаси, така и другите села от вакъфа са имали многобройно християнско население и са се радвали на просперитет и през XVII в., което накарало дори жители на Търново да се преселват тук.

Във втората половина на XVII в. населението на Арбанаси нараснало още повече. Според джизие регистър от 1692–1693 г. в селото имало 546 данъкоплатци (мъже в трудоспособна възраст)[16]. Данъчното преброяване разделя данъкоплатците в три категории. Във висшата категория попадат 40

---

[10] ТИБИ, III, с. 456–457. Краят на документа, където е сумиран общият брой на жителите, не е запазен. Разчитат се 59 имена на глави на домакинства и 70 на неженени мъже. Според Цветкова, Б. Турски документи за статута на някои селища във В. Търновски окръг през XVII век, ИОМВТ, 3, 1966, с. 63, те били 69 ханета и 72 неженени.

[11] Kiel, M. Op.cit., p.112; ТИБИ, III, с. 455–457. За датировката на подробния регистър вж. Радушев, Евг., Ковачев, Р. Опис на регистри от истанбулския османски архив към Генералната дирекция на държавните архиви на Република Турция. София, 1996, с. 19.

[12] ТИБИ, XVI, с. 455–457; Kiel, M. Op. cit., p. 112–114.

[13] ТИБИ, XVI, с. 457.

[14] Kiel, M. Op.cit., p. 114–115; Цветкова, Б. Цит.съч., с. 62.

[15] Димитров, Стр. Бунтовни движения в Търновско и Източна България по време на Чипровското въстание, ИПр, 1988, 10, с. 39.

[16] За датировката на регистъра вж. Ковачев, Р. Населението на Габрово от средата на XV до края на XVII в. Демографски аспекти и именна система, ИПр, 1991, 9, с. 59.

данъкоплатци (7% от населението), в средната 110 (20%), а в нисшата най-много – 396 (73%). Същият регистър, обхващащ Търновската каза, позволява да се направят и някои сравнения с близки села. Така например е видно, че по брой на християнското население Арбанаси отстъпва в казата единствено на Габрово, имащо 613 данъкоплатци християни. Но съдейки по имуществената диференциация, имотното състояние на арбанасчени е по-ниско от това на жителите на други села в казата[17].

ТАБЛИЦА 3. Население на Арбанаси XVI–XVIII в. според османските данъчни регистри

Година на регистрация	Пълночленни домакинства	Неженени мъже	Приблизителен брой жители
1540–44 г.	63	77	390
1555–60 г.	166+55 в отделна махала (общо 221)	59+10 в отделна махала (общо 69)	1170
1579–80 г.	271	277	1630
1642–43 г.	557		2800
1659–60 г.	407		2030
1692–93 г.	546 (данъкоплатци)		2500
1751 г.	236 (данъкоплатци)		1200

ГРАФИКА 1

Населението на Арбанаси от средата на XVI до края на XVII в. е било доста многобройно за едно село в тогавашните провинции на Османската империя. По брой на жителите християни то превъзхожда в този период старата българска столица и седалище на митрополията Велико Търново. Прави впечатление, че в XVI в. особено многобройна е категорията на неженените мъже. Това може да означава две неща. Първо, временно заселване на занаятчии и търговци от други краища на империята. Второ, липса на земя за оземляване както на синовете на местните жители така и на новозаселилите се. През XVI в. категорията на неженените заема значителен дял от данъкоплатците в повечето османски регистри. Тя отразява бързото нарастване на населението в редица селища и по-бавното увеличаване на обработваемата земя. Неженените мъже са били най-често източник на миграции (сезонни и трайни) и често са попълвали османската армия. Те били в основата на придвижването на албанци и гърци от Южна Албания и Епир към отдалечени крайща като Източна Тракия и Мала Азия.

[17] Димитров, Стр., Стойков, Р. Социалната диференциация сред селячеството в Търновско към края на XVII и началото на XVIII век. ИИИ, 14–15, 1964, с. 184, 185, 188; Не е известно дали подобно преброяване е обхващало намиращите се в чужбина търговци, които вероятно са били и най-богатите жители на селото. Известно е, че само в 1689 г. това са били 52 души. Вж. Димитров, Стр. Цит. съч., с. 41.

Както се вижда, притегателната сила на Арбанаси не идва нито от географското му положение, нито от наличието на земя, а от привилегирования му статут в продължение на векове. Новообразуваното село е добило първоначално статута на "мюлк", а от средата на XVI в. неговите жители получили друг специфичен режим – този на дервенджиите. Това ги задължавало да пазят и поддържат пътя към Търново, срещу което получавали редица данъчни облекчения. Впоследствие мюлкът Арбанаси заедно с други мюлкови владения на Рюстем паша от околността на Търново бил превърнат във вакъф, което, от своя страна, е ограничавало възможностите на администрацията да се намесва в работите на селата.

Според османското поземлено право, мюлкът е една от малкото форми на частно земевладение. По принцип мюлкът можел да бъде наследяван от една фамилия, но подобни случаи са рядкост в продължение на поколения. През XV–XVI в. мюлковете са често обект на покупко-продажба, какъвто е и случаят с Арбанаси. Единствената сигурна гаранция за собственика на мюлка или неговите наследници против конфискация и за по-нататъшно наследяване било вакъфирането му. Вакъфът премахвал и необходимостта от делба между наследниците. Главната цел на вакъфа била благотворителността, но има примери на регистрирани вакъфи, които не са били благотворителни. Всеки вакъф имал свой управител – мютевелия, длъжност, която често се предавала по наследство в рамките на феодалната фамилия. Именно на своите наследници по мъжка линия предал управлението на вакъфа и Рюстем паша. Вакъфите с наследствено управление създавали благоприятна среда за съществуването на потомствена частновла-делска аристокрация. Посредством ненакърнимата си собственост тази аристокрация отстоявала обществено си и икономическо влияние. Общо до 1/3 от поземлената собственост в Османската империя била вакъфирана.

Финансовият имунитет и правата на управителите на вакъфи били не само от тяхна полза, но и от такава за обикновените жители. В много от вакъфите раята била освобождавана от извънредни държавни събирания, което означавало и по-леко данъчно бреме. Освен това вакъф-сахибите имали право да заселват във вакъфите си т.нар. "хайманета" – ничии, забегнали или скитащи селяни. Последните имали полза от това при възможност да напуснат селищата си, които били тимари или хасове и имали друг данъчен режим. Регистри за различни балкански провинции на империята показват, че именно вакъфските села са най-големи и стоят стопански по-добре от другите селища. Преселване на раята от едно владение в друго по принцип е било забранено в османското право, но е било нарушавано, което проличава от редица молби за принудително връщане на забегнало население. Друг начин за събиране на производително население във вакъфските селища е довличането и заселването на военнопленници, дори на мирно население от новозавзети земи, все още необхванати от османската данъчна регистрация[18].

Заселването на първите жители на Арбанаси към края на XV в. вследствие на похода на Баязид в Албания е една от най-вероятните хипотези за създаване на селото. Според холандския османист М. Кил първият собственик на мюлка Хилми Челеби, който трябва да е бил активен по време на управлението на Баязид II, е заселил тук малка група албанци. Сведенията на османските хронисти за кампанията на Баязид в Албания наистина говорят за отвеждане на множество жители в плен[19]. В османската хроника на Оруч походът на Баязид II в Южна Албания през 1492 г. е доста подробно описан. Според Оруч, след като османците превзели крепостта Тепеделен, войските започнали да грабят селищата в равнините и планините. Те "*хващали всички мъже и жени, палели техните села и къщи, унищожавали ги и ги изравнявали с земята*"[20].

В един летопис на Осоговския (Сарандопорския) манастир, разположен край Крива река в Северна Македония, се казва, че през 1492 г. султан Баязид тръгнал от София и опленил арбанасите, наречени круелеши[21]. Названието "круелеши" се свързва с южноалбанската планинска верига Курвелеш, чието население наистина било подчинено на османската власт едва след похода на Баязид II през 1492 г. Планината Курвелеш е разположена на север от град Гирокастра, при вливането на р. Дрино в р. Вьоса. Курвелеш се среща в първото османско преброяване на Арванид от 1431–1432 г. като Кирелаш. В данъчните регистри се появява отново едва в началото на XVI в.[22] Тоест от средата на XV в. до 1492 г. тази област е била отново свободна, за да бъде подчинена с жестокост от Баязид II. В чест на неговия победен поход в Южна Албания през 1492 г. в Берат е издигната джамия.

---

18 Вж. Радушев, Е. Аграрните институции в Османската империя през XVII-XVIII век, София, 1995, с. 173, 176, 180, 194–195.

19 Kiel, M. Op.cit., p. 114.

20 Der Fromme Sultan Bayezid. Die Geschichte seiner Herrschaft (1481–1512) nach den altosmanischen Chroniken des Oruç und des Anonymus Hanivaldanus, Graz, 1978, p. 58–59. Баязид е бил в Албания през юни 1492 г.

21 Нешев, Г. Български довъзрожденски културно-народностни средища, София, 1977, с. 153.

22 Pulaha, S. Pronesia feudale në tokat Shqiptare (shek. XV-XVI). Tiranë, 1988, p. 403.

Затова най-приемливо изглежда обяснението, че първите жители на Арбанаси – стотина-двеста души – са били албанци, докарани тук в края на XV в., и по тази причина названието на селото се променило от Яйлак на Арнауткьой/Арбанаси /Арванитохори. Още в средата на XIX в. французинът Лежан приема, че арбанасчени са дошли тук от Епир. Той пише следното: „*... изключителното село Арнауткьой или Арванитихориа, един любопитен образец на колонизаторската способност на албанците от Епир*“[23]. Към споменатите свидетелства може да се добави и това, че една от известните арбанашки фамилии, търгуваща във Влашко и Трансилвания през XVII в., носи името Поличани. Същото название има едно селище в Южна Албания, разположено източно от Гирокастра. Село Поличани (гр. Politzai) се споменава още в Янинската хроника във връзка със завоеванията на османския военачалник Шахин паша. В това село пашата обкръжил албанските племена Мазараки и Зенебиси. В първия османски регистър за Албания от 1431 г. селото е записано като Болиджани[24]. Поради своята уникалност фамилното име Поличани може да се свърже с това голямо село. Албанският произход на част от жителите на Арбанаси проличава и от именната система в селото[25]. Във вече цитирания османски регистър от средата на XVI в. се срещат имена като Лека, Андрие, Гьон, Деде и др. Двама са отбелязани като синове на власи. Все пак преобладават гръко-православните и славянски имена. В ктиторските надписи в арбанаските църкви се срещат имена, които най-вероятно са от албански произход: Мучот, Смучот, Скутара и др.[26]

Имената на жителите на Арбанаси са изследвани и от българския албанолог Тома Кацори, според когото част от тях са несъмнено от албански произход[27]. Въпреки че силното гръцко влияние е изместило албанските и местните български имена, редица от тях са се съхранили в продължение на поколения. Такива са например Зота и Поло (от XVII в.). В именната система на Арбанаси са зарегистрирани и множество български имена. Българите, заселващи се тук от околността и от град Велико Търново, също били погърчени, както албанците и малкото власи. Известно е например, че през 60-те години на XVII в. там се установили 40 домакинства от град Търново[28]. Въпреки асимилацията дълго време битуват български имена като Вельо, Петко, Пейо, Стоян, Иван[29].

Непубликуван в цялост остава цитираният по-горе подробен регистър на данъкоплатците от 1692–1693 г. Според В. Мутафов в него са запазени описания за 497 пълнолетни мъже, съдържащи данни за ръста, цвета на косата, мустаците, брадите, народностната принадлежност и в отделни случаи професията на всеки от тях. Народността им е отбелязана в 222 случая. Според османския преброител гърци от тях били 197 души, власи 14, сърби 4, албанци 4, българи 3 и 1 руснак. От запазените в регистъра 806 лични и фамилни имена 164 са от славянски произход. Преобладават православните, срещат се и много от гръцки народен произход. Има и редица албански имена като Зоту, Гьока, Агура, Дедо, Багуле, Гьон, Чоко, Пема, Мати и др. Интерес представляват и отбелязаните професии. В селото е имало 11 свещеници. Записаните като ратаи са 28. Трима са овчари, един говедар и един рибар. Останалите могат да се причислят към различните занаяти: четирима шивачи, трима мутафчии, по двама казанджии, бояджии, ковачи, семерджии, по един касапин, дюлгерин, кожухар, тенекеджия, обущар, чехлар, сапунджия, писар, златар, рогозкаджия, грънчар, бъчвар, дръндар, бозаджия[30]. В списък от 1689 г. се вижда, че в селото е имало още поне трима бакали, даскал и един кожар[31]. Разнообразието от занаяти съответства повече на средноголям османски град, отколкото на село. Нито един не е записан като търговец, което, както е известно, пък е основната професия на жителите на Арбанаси.

Още в първата половина на XVI в. мюлкът Арбанаси се развил като богато селище на скотовъдци, занаятчии и търговци. Построени били и изографисани множество църкви, уникални по своята архитектура и украса за тази част от България. Арбанашките къщи също нямат аналог в България. Тукашните търговци са обменяли стоки в почти всички крайща на Балканския полуостров, но особено много във Влашко и Трансилвания.

Надделяването на гръцкия елемент над албанци и българи се дължало до голяма степен на факта, че селото се превърнало в своеобразен център на Цариградската патриаршия за Северна България, на

---

23 Михов, Н. Населението на Турция и България през XVIII и XIX в., т. III, София, 1929, с. 271.

24 Soustal, P. Nikopolis und Kephalenia. Wien, 1981, p.240.

25 ТИБИ, III, с. 456–457.

26 Вж. Папазов, Д. Село Арбанаси, с. 30.

27 Вж. Kacori, T. Liaisons onomastiques albano-bulgares en Arbanasi. БЕ, 1977, 1–2, p. 161–165.

28 Цветкова, Б. Цит.съч., с. 62.

29 Димитров, Стр. Цит.съч., с. 40.

30 Мутафов, В. За етническия, социалния и стопански облик на с. Арбанаси през XVII в. ГМСБ, V, 1979, с. 85, 86, 89.

31 Димитров, Стр. Цит. съч., с. 40.

търговски възел в обмена между южните и северните Балкани и на гръцкоезичната култура. Тук освен гръцкият търновски митрополит, епископите от Северна България и други гърци от Цариградската и Иерусалимската патриаршия са пребивавали често монаси и попове от Атон, Синайските манастири и други места. Не случайно османският преброител е открил 11 попове.

Рязкото увеличаване на населението към средата на XVI в. е свързано с нова, по-голяма преселническа вълна. За произхода на тези заселници и техния брой липсват данни, но е ясно, че те са превъзхождали по брой старите жители. Вероятно именно тези преселници докарват в Арбанаси гръцката култура и език, затова може да се смята, че те са били главно гърци, но вероятно са включвали и други народности като куцовласи например. Въпреки различието в езика, гърците са идвали от същия географски регион на Южна Албания или Епир, имали са сходни занятия и обичаи с албанците. С помощта на Търновската митрополия гръцката просвета и религиозна дейност се утвърдила бързо, с което процесът на асимилация на старите жители албанци и приижащите от Велико Търново и околните села българи е протекъл твърде бързо. В описанието на българския католически епископ Петър Богдан Бакшич от 1640 г. се отбелязва, че гърцизмът пуснал силни корени дори в самия град Търново. За Арбанаси Бакшич пише следното: "*Над града [Търново], горе в планината има едно село, откъдето се вижда цяло Търново, там има около 1000 къщи, също и те говорят гръцки, а другите околни села не знаят нито една дума*"[32].

Въпреки че Арбанаси се превръща в огнище на гръцката култура в Северна България, потискащо останалите народностни елементи, има редица свидетелства за албанския произход на част от жителите. В османските регистри и други документи това проличава от споменатите по-горе имена на жители от албански произход. На етническия състав на Арбанаси се спира и друг българин католик. В един доклад на Никополския католически епископ Антон Стефанов от 1685 г. се казва дословно следното: *"В същия град Търново (може би по Божие провидение, понеже беше митрополия, тетрархия, свободна и царска) се намират много почтени търговци – гърци и арменци, още повече, че на почти две мили от този град има едно голямо и благородно селище от гърци и албанци (или гръко-албанци, б.а.) с име на различни езици Арбанаси, Арнаутkьой, Андрохория. То държи първо място в Дакия, като има гръцки търговци в Италия, Унгария, Полша и най-вече в Московия"*[33].

Антон Стефанов е първият, който макар и да бърка гръцкото название, отбелязва тройното наименование на селището на български, турски и гръцки, запазило се и до края на XIX в. От неговите думи може да се направи заключение, че той е бил наясно със смесения етнически характер на населението и че въпреки процесите на асимилация споменът за албанския произход на първите заселници е бил още жив. Ако се върнем на случая с албанците католици в Копиловци, ще видим, че във втората половина на XVII в. те били до голяма степен българизирани, но са пазели спомен за своя албански корен, а някои все още са употребявали албански език. В Копиловци части от църковната служба са били на български, на български се е преподавало в местното училище. В Арбанаси службата се е водела на гръцки, имало е гръцко училище, а основното занятие на арбанасчени – търговията, е изисквало също добро познаване на гръцкия език.

През XVII в. редица търговци от Арбанаси пренасят своята дейност в други части на България и Османската империя, в Дунавските княжества, Трансилвания, Русия и Полша. Най-силните притегателни центрове за арбанашките търговци са трансилван-ските градове, сред които на първо място е Сибиу. Населението на селото започва да намалява вследствие на изселване на търговци и други жители още към края на XVII в.

Честите войни между османци и австрийци водели до терор над местното население, което поради търговските си контакти със Запада било възприемано от турците като враждебно. През 1689 г. селото едва не било подложено на разорение поради разкрита от османските власти подготовка за бунт. През 1717 г. сред османските документи е регистрирана молбата на някой си Сюлейман от Арбанаси, който наскоро приел исляма и пожелал да бъде приет в някой от военните корпуси[34]. От бележки върху арбанашки книги е известно, че през 1737 г. селото е било тероризирано от еничари, вероятно отново във връзка с войната с Австрия. Упадъкът продължава през целия XVIII в., въпреки че дори тогава селото се радва на подкрепата на влашките воеводи, произхождащи от гръцки фанариотски фамилии.

---

32 Димитров, Б. Цит.съч., с. 164.

33 Документи за католическата дейност в България през XVII век. София 1993, с. 506, 511–512. Това по-ново издание на текста на доклада има доста различия с това публикувано преди век от Ферменджин. Освен, че в текста на Ферменджин липсват цели пасажи, в цитирания по-горе откъс между Greci, Albanesi липсва запетая, което променя смисъла. Също Arnautchioe е транскрибирано като Arnauthi. Вж. Fermendzin, E. Op.cit., p. 299.

34 Османски извори за ислямизационните процеси на Балканите (XVI–XIX в.). Серия извори - 2. София, 1990, с. 166.

Поради търговията с Влашко и гърцизирането на тамошната княжеска аристокрация през XVIII в. Арбанаси се превръща в пресечна точка между Цариград и Букурещ. През почти целия XVIII в. гръцкото училище в Арбанаси е издържано от влашките воеводи[35]. Не случайно именно тук се заселва временно група от прогонени влашки боляри и техни придворни – повечето от гръцки произход. Изгонени от княза Николае Маврогени (1786–1790), през септември 1788 г. семействата на боляра Манолаки Бранковяну заедно с това на личния му лекар Йоргаки получават разрешение от османските власти да се установят в Арбанаси. От ферман на султан Селим III с дата 22/31 август 1790 г. се разбира, че в с. Арнабуд на Търновска каза вече живеят със семействата си и децата 17 влашки боляри[36]. В 1794 г. тук е интерниран и влашкият велможа Ян Вакареску[37]. Явно Арбанаси се превръща в място, където влашките воеводи с разрешението на османските власти интернират своите противници. Някои от интернираните дори си закупили или построили къщи в селото, които са известни с имената на бившите си влашки собственици и до днес (Бранковяну, Кантакузин, Филипеску).

След разоряването на Арбанаси през 1798 г. голяма част от населението му го напуснало окончателно. Мнозинството от преселниците се заселили в Букурещ. Някои семейства се установили в крайдунавския град Свищов, където създали "Гръцката махала". Тя просъществувала до 1810 г., когато нейните обитатели също избягали във Влашко[38].

Една от другите възможни линии за търсене произхода на арбанасчени е в изследването на местните паметници, каквито са по-старите църкви и стенописите в тях, къщите и писмените паметници. Последните са почти само на гръцки и не дават никаква индикация за етническия произход на населението. Но нетипичните за България с архитектурния си стил арбанашки къщи определено водят към Южна Албания. Съпоставката на планови схеми на каменни ядра от арбанашки къщи с къщи кули от т.нар. тип "Гирокастрит", запазени в земите на днешна Южна Албания – в района на Гирокастра и Берат, показва композиционно и обемно пространствено единство и аналогично функционално предназначение на помещенията[39]. Към сходството в архитектурните черти би трябвало да се добави и заключението на албански учени, че първите стенописи на местната църква "Св. Георги" са изрисувани през 1561 г. от майстор Никола, син на вече споменатия по-горе майстор Онуфрий от Елбасан. Името на Никола и неговия помощник Йоан, е отбелязано върху стенописи в арбанашки църкви. Всички други известни стенописи на Никола и Йоан са от Южна Албания в селата Курян, край Фиер и Дерми, по
крайбрежието на Адриатическо море, както и в град Берат[40].

Идването на Никола в толкова отдалечено място показва, че във втората половина на XVI в. връзките между Арбанаси и Южна Албания са били интензивни. Това от, една страна, се дължи на притока на ново население от тези земи. От друга, жителите на селата от Албания са били в голямата си част занаятчии и търговци, изминаващи всяка година дълги разстояния в осигуряване на препитанието си. Те са пренесли архитектурния и художествен стил на своите крайща не само в Арбанаси, но и в редица други части на Османската империя. В повечето случаи те сами са били строители не само на къщи и църкви, но и на османски религиозни сгради, мостове, ханове на Балканите и в Мала Азия.

АЛБАНСКАТА КОЛОНИЯ В ЧЕРВЕНА ВОДА, РУСЕНСКО

Второто известно поселище на православни албанци в Северна България се е намирало в село Червена вода, разположено на десетина километра югоизточно от Русе. По стечение на историческите обстоятелства, то е просъществувало през същия период както и това в Арбанаси. Местоположението на сегашното село Червена вода не съвпада с това на разрушеното и напуснато от обитателите му по време на Руско-турските войни от края на XVIII и началото на XIX в. На два

---

35 Poporul român şi lupta de eliberale a popoarelor din Balcani. Bucureşti, 1986, doc. 72. В грамота на Александър Ипсиланти от 1779 г. се дават 1250 талера като годишна заплата за учителя в "градчето Арванитохори". Ипсиланти се позовава на предишна грамота, издадена от воеводата Константин Николае през 1732 г. За пръв път учител в Арбанаси се споменава в османски документ от 1689 г. (даскал Яко). Вж. Димитров, Стр. цит. съч., с. 40; В средата на XVIII в. като учители се споменават последователно Коста и Киряк Орманчо. Вж. Снегаров, Ив. Три гръцки поменици от с.Арбанаси (Търновско), ГСУ-БФ, т. 20, 1942–43, с.13.

36 Documente turceşti privind istoria României. Vol. I (1455–1774) , inc. M.Mehmed, Bucureşti, 1976, p. 310, 313.

37 Иречек, К. Пътувания по България, София, 1974, с. 306.

38 Пак там, с. 306.

39 Харбова, М. Датиране на селището Арбанаси чрез архитектурно-градоустрой-ствен анализ, ГСУ-НЦСВПИД, т.I, 1987, с. 176.

40 Kiel, M. Op. cit., p. 116; Доскоро се смяташе, че стенописите в тази църква са дело на българите Христо и Стою от 1710 г. Всъщност те са изографисали само наоса. Вж. Dhamo, D. Peintres albanais aux XVIe-XVIIIe siècles en Albanie et dans d'autres régions balkaniques, BA, XX, 1989, p. 50.

километра в землището на съседното с. Долно Абланово, което по време на турското владичество е било чифлик, се намират редица останки, наричани от местните жители "гръцки". В местността Куруджа личат зидове, споявани с хоросан. Руините са известни на местните българи като "гръцко селище". Има също "гръцки" гробища и "гръцка" (вехтата) църква[41].

В споменатия по-горе доклад на Джорджич от януари 1595 г. се изреждат няколко краища и селища в България, които биха подпомогнали едно въстание. В Делиорман наред с Разград се споменава и Cirvenigi, следвано от Rusti[42]. За последното няма съмнение, че е Русе, а това, което е разчетено в ръкописа от Макушев като "Червениджи", е или Червен, или Червена вода. На друго място Джорджич споменава за изселването на жителите на Червена вода във Влашко в писмо до папата от март 1598 г[43].

Село Червена вода има твърде интересна съдба през вековете на османското владичество. Най-вече поради географското си положение то нерядко се споменава в историческите извори и пътеписи. От друга страна налице са и редица запазени османски документи от русенския кадилък, в които селището или негови жители не са пропуснати. Червена вода присъства и в други интересни свидетелства като грамота на влашкия княз Симеон Могила, писмата на унгарския изгнаник Микеш Келемен и др. Всичко това позволява неговата история да бъде до голяма степен възстановена.

Името на Червена вода се чете в османските регистри през 80-те години на XV в. най-напред като мезра (необитаема, но годна за обработване земя). Трябва да се отбележи, че в някои османски документи особено след XVI в. названието на селото е изписвано и като Чернови, идентично на турското название на средновековния град Червен и център на едноименната каза, простираща се от Разград до Русе, докъм XVII в. От друга страна главно в унгарските и западните извори от XVII–XVIII в. най-често селото е назовавано Черна вода, от което следва объркване с едноимения крайдунавски град в Северна Добруджа.

За пръв път Червена вода се среща в османски регистър от 1479 г. на хасове, зиамети и тимари в Никополски санджак. Землището тогава е било ненаселено и изглежда за пръв път се вписвало в дефтера. Затова е съпътствано от специална бележка, която обеснява защо и на кого било вписано. Десетина години по-късно статутът на Червена вода не се променил, но селото имало нов собственик, отново спахия. Ето и текста на двете бележки:

1479 г.	**1486–88 г.**
"*Мезра Червено вода. Понеже не фигурира в регистъра, ...[не се чете] кадията на Червен, мевляна...[не се чете] се задължи да я оживи и да представи един въоръжен боец. По причина на това, че друг не се яви, мезрата се вписа на него. По-нататък се предоставя на височайше разпореждане.*"[44]	"*Мезра Черо вода. Тъй като не била включена в стария регистър и преди време кадията на Чернови Мухаммед, син на...се задължи да я оживи и да изпраща един джебелия, му е била записана [в стария дефтер]. По причина, че споменатият кадийски син понастоящем станал служител и я овакантил, на прага на щастието било дадено тезкере за лицето на име Юнус, син на Умур Хазър, уволнен боец от крепостта. Като се яви не беше наредено вписване. Накрая заповедта принадлежи на височайшия двор.*"[45]

41 Ковачев, Н., Минева-Ковачева, Н. Названия на селищата в Русенско. ИИБЕ, кн. 18, 1969, с. 222.

42 Makuscev, V. Op. cit., II, p. 244.

43 Isopescu, C. Op.cit., p. 96.

44 ТИБИ, II, с. 192–193.

45 Kovačev, R. Ein neuentdecktes Timar-Register über Nordbulgarien aus dem späten 15 Jh., SOF, 50, 1991, S. 238; Ковачев, Р. Цит. съч., с. 152.

Фактът, че синът на кадията е поискал невписана в регистрите мезра, заради което е поел задължението да я оживи и въоръжи с приходите от нея един боец, показва, че тя е имала в границите си достатъчно обработваема земя, за да бъде доходоносна. Както в много от случаите, тази мезра може да е била старо, напуснато селище по време на османското нашествие или по-късно. Масово бягство на българско население от Русенско е известно например от лятото на 1445 г., когато флотата на бургундеца Валеран дьо Ваврен атакува Русе. Отстъпвайки, турците подпалили крепостта и тогавашното село на Дунав. Християните от околността, като научили това, натоварили имуществото си на каруци и се отправили към Русе. С помощта на влашкия воевода 11–12 хиляди българи се преселили тогава във Влашко[46].

Както става известно от регистрите, нито един от първите собственици на мезрата не успял да я съживи. Друг, неизвестен за нас собственик на селото, е довел първите негови нови жители. Вероятно този собственик е дъщерята на султан Сюлейман II Законодател Михримах, съпруга на споменатия във връзка с Арбанаси Рюстем паша. Известно е, че през XVI в. Червена вода е вече част от нейния вакъф в Никополския санджак. Как именно тя е придобила селището и го е вакъфирала, не е известно.

Изключително интересни данни за историята на селото, неговия статут, население и икономика предоставя непубликуваният подробен (муфассал) регистър на Никополски санджак от 1555–1556 г.[47] Описът на Червена вода започва с кратко въведение за статута на селото, в което четем следното: "*Споменатото [село] било разположено на едно опасно и страховито място, безпокойно и неудобно, на което постоянно се случвало по всяко време да бъде убит човек, и за да не остане празно, необходимо е и трябва да се вземе решение споменатото село да бъде определено за дербенд. Необходимо е (жителите) да бъдат освободени от всички авариз-и дивание и текялиф-и йорфие, срещу което споменатите да изпълняват службата по опазване и охрана на всички минаващи и преминаващи (лица) през опасните места. По причина и срещу службата (им) по охрана на преминаващите трябва да се донесе до височайшия трон, за да се издаде височайше решение за освобождаване на споменатите [жители] от данък нузул, [служба] кюрекчии, както и от всички авариз-и дивание и текялиф-и йорфие. А испенче в размер на 25 акчета (на глава), както и всички останали данъци следва да се издължават напълно. По причина на това, че не е издаден височайши ферман, на основание на това донесение така и се записа в новия регистър*"[48].

Приходите от селото в размер на 11 940 акчета са определени за вакъфа на свещената джамия в Юскюдар (дн. азиатска част на Истанбул). От разпределението на данъчните тежести става ясно, че в селото се произвеждали зърнени култури (пшеница, ечемик, овес), леща, грах, грозде, вино, мед, лен. Отглеждали са се овце и свине. Регистраторът е преброил 28 домакинства на мюсюлмани. От тях 15 били раи на Мека и Медина и един спахия пенсионер, и 10 неженени мъже мюсюлмани. Християните наброявали 168 пълночленни домакинства и 69 неженени мъже[49].

Описът на населението условно е разделен в три групи. В първата са жителите мюсюлмани. Във втората – част от жителите християни. Третата група са християните от махала Ерма колу (възможни са и други четения на името). Именно в тази махала са живеели заселниците албанци, което ясно проличава от имената на нейните обитатели. Срещат се почти изключително албански имена като Гьорг, Гьон, Летризи, Гин, Беко, Джоре, Мекиш, Гьока, Деде, Лека, Бика и др. В тази махала живеели мнозинството от жителите - 100 домакинства и 40 неженени мъже. Албанци сигурно е имало и в другата християнска махала, където няколко глави на домакинства са записани като пришелци. Жителите на тази махала обаче в огромното си мнозинство носят славянски имена.

Интересно е също, че цитираният текст, даващ на Червена вода статут на дервенджийско селище, е напълно идентичен с текста от същия регистър, предоставящ този статут на Арбанаси, Търновско[50]. И двете села обаче не са планински и в случая става дума за охрана на участък от път. Фактът, че и двете села получават тази привилегия, както и албанският произход на част от населението им може да се обясни с личността на бившия, но още жив тогава велик везир Рюстем паша. Промяната в статута явно е извършена под негово давление. Арбанаси по време на тази регистрация от 1555–1556 г. е било все още негово мюлково владение, докато Червена вода, вече вакъф на съпругата му Михримах. Рюстем паша притежавал и мюлкове в Разградско. Така например през 1553 г. той придобил ненаселеното място Хърсово пънаръ (дн. Хърсово) с обещанието да го съживи. За тази цел

---

46 Френски пътеписи за Балканите XV-XVIII в., съст. Б. Цветкова, София, 1975, с. 68–69.

47 Радушев, Евг., Ковачев, Р. Цит. съч., с. 19–20.

48 BOA. TD 382, p. 817-820. Микрофилмирано копие от регистъра се съхранява в НБКМ. Превод на д-р Румен Ковачев.

49 Пак там, p. 820.

50 BOA. TD 382, p. 772; факсимиле на документа и превод на английски у M. Kiel, Op. cit., p. 112–113.

според един документ той преселил там 60 домакинства от Арбанаси[51]. В Хърсово обаче няма свидетелства за присъствието на каквото и да е било чуждо население. За сметка на това албанци се появяват в Червена вода, Русенско. Не трябва да се изключва възможността албанците тук да са дошли от Арбанаси или да имат общ произход.

По всичко изглежда, че в Червена вода през първата половина на XVI в. има доста интензивен процес на заселване на нови жители, малка част от които са мюсюлмани (сред които и новоислямизирани). Десетина години по-късно мюсюлманите от селото вече са отделени в друга поселищна единица – Червена вода – и кючук (Малка Червена вода). Тук те има джемаат (общност) на доганджии, състояща се от двама души. Това са Вели, син на Алагъоз, и Беки, син на Алагъоз[52].

Червена вода присъства и в друг регистър, съставен през 1614/15 г., за събиране на данъка зияде-и джизие (добавка към поголовния данък). В този регистър приходите са определени за вакъфа на султана Михримах. Според него в селото е имало вече 397 пълночленни домакинства на християни[53]. Както се вижда, населението на селото продължава да нараства и ако приемем формулата за състава на едно домакинство от пет члена, неговите жители към 1614 г. почти достигат цифрата 2000 души. Това увеличение на населението е твърде интересно и с оглед на факта, че в ранната 1595 г. всички християнски жители на Червена вода, на брой около 1500 души, бягат във Влашко и остават там в продължение на поне 8 години.

В началото на XVIII в. селото, изглежда, е продължавало да бъде част от вакъфа на Михримах. Това проличава от ферман на русенския кадия, от който става ясно, че забитът на вакъфа заставял жителите на селата да пренасят десятъка до хамбара му, искал им произволни такси в натура, взимал им безплатно фураж и т.н. [55] Скоро обаче настъпва нова промяна в статута на селището. В османски документ от май 1738 г. става ясно, че хасовете в Червена вода са представлявали част от хасовете на Али паша, валия на Румелия. Те са обхващали няколко села, защото в документа се съобщава, че само тези в Червена вода и Татаркьой били дадени на закупчика от Оряхово Али ага с право да събира данъците. Воевода на тези хасове бил Али[56].

В документите на русенския кадилък Червена вода също се споменава няколко пъти като Чернови (Червена вода). В една молба до Русенския кадия, отправена от мюсюлманските първенци на град Русе през март 1657 г., те се оплакват, че понастоящем в Чернови започнало да става два пъти седмично пазар, което предизвикало глад в града. Първенците молели този пазар да бъде забранен. Селският пазар е лишавал града не само от приток на стоки, но и от заплащаните пазарни такси[57].

Имуществените взаимоотношения в селото често намират място в русенските съдебни протоколи. През март 1738 г. Стефан, син на Янаки, жител на махала Поп Янаки в с. Чернови, се явил в съда и в присъствието на немюсюлманина Пело, син на Васо, съпруг на дъщеря му Кираца й дарил имот, който се състоял от едноетажно жилище. Един съдебен опис на наследство от 1738–1739 г., направен след смъртта на земеделеца Недялко, син на Богдан от Червена вода, установява като негови наследници съпругата му Зафира, дъщеря на поп Мано, и малолетната дъщеря на сина му поп Никола – също Зафира, както и малолетният Петко, син на брат му Димитър. В наследството фигурират предметите, оставени от починалия, заедно с пазарните им цени. Сред тях има юргани, ленен и друг плат, килим, сапун, сребърни кухненски прибори, кантар, 4 ибрици за кафе, казани, 4 бъчви, ракия и др. на стойност 16 473 пари. Сред оставените предмети има дори пушка и сабя. Видно е, че имуществено състояние на този жител не е било
малко за селянин християнин в Османската империя[58].

Интересни данни са запазени за развитието на чифликчий-ството в селото. Към 1656–1657 г. в Червена вода се намирал един от 11 чифлици, съществуващи тогава в Русенска каза. Той принадлежал на Мехмед бей, мирилива на Видин, и е бил разположен около една от селските мелници. В цитирания в горната таблица регистър от същата година е описана раята, живееща в махалите извън селото. "*...Раята, живееща в петте мелници в землището на Червена вода и живееща в чифлиците,*

---

51 Цветкова, Б. За поселищните и демографски отношения в някои североизточни райони на България през XV-XVII век, ИНМК, 3, 1965, с. 45.

52 Цветкова, Б. Нови документи за българската история от чужди архиви, ИНБКМ, XVI (XXII), 1981, с.728. Въпросната регистрация на ястребари и соколари е от 1564-1565 г.

53 BOA, Mevkufat Kalemi No 2591. Справка на д-р Р. Ковачев по микрофилмирано копие, съхранявано в НБКМ. Вж. също Радушев, Евг., Ковачев, Р. Цит. съч., с. 33–37.

55 Цветкова, Б. Хайдутството в българските земи през 15/18 век. т.1, София, 1971, с. 35.

56 ТИИБПБЗ, т.II, с. 172.

57 Пак там, с. 125, 135.

58 Пак там, с.172, 177–178.

която е записана като рая на споменатото село – 50 къщи; Разпръсната рая на село Червена вода – 15 къщи".

От тези документи се вижда, че в Червена вода мелничарството е било силно развито. Около мелниците се формирали и чифлиците на османските управници, които присвоявали обикновено земя от мерата на селото и заселвали там безимотни селяни. Към края на XVII в. чифлиците в Русенско надминали цифрата 30, а много от тях просъществували до началото на XIX в.[59]

За Червена вода и за неговите жители има доста оставени свидетелства от търговци, дипломати и други чужденци, пътуващи откъм Русе за Цариград. През селото докъм XVIII в. минава основният път от Русе на юг към старопланинските проходи, както и пътят Русе–Варна. Първият известен пътепис, в който се споменава Червена вода, е този на французина Жак Бонгарс. Той преминава през селото в 1585 г. След Русе Бонгарс описва пътя си съвсем накратко: "*Преспахме в Червена вода (Cerno Waivoda), градче в приятна долина. Красиви хълмове. На 4-и вечеряхме и спахме наблизо, след като преминахме висока планина, която, види се, някога е била цялата скалиста. По селата се говори български*"[60].

Кратката бележка на Бонгарс е първото свидетелство за местонахождението на селото на главния път от Влашко през Русе към Цариград с отклонение към Варна. От други пътеписи и свидетелства става ясно, че в селото е имало пътна станция. Жителите са предоставяли подслон на пътниците в своите къщи, а през XVIII в. е отбелязано наличието на хан. Червена вода е имала редица характерни черти на селище от градски тип, които не убягват от погледа на пътниците. Многобройни и добре построени къщи, доста църкви, селски пазар, паралелен на русенския през средата на XVII в., а век по-късно вече има и часовникова кула – типичен елемент от градската култура.

След като бягат във Влашко през 1595 г. и престояват там поне до първите години на XVII в., повечето албански жители отново се завръщат в Червена вода. В 1613 г., след като пресича Дунав при Русе, през селото минава транзит унгарецът Михай Толдалаги[61]. За албанци в Червена вода пише през 1672 г. австриецът Йохан фон Киндсперг, който поради дъжда пропътувал 15-километровото разстояние от Русе до Червена вода за цели четири часа. Според неговите думи в Червена вода пребивавали "*повече албански търговци*"[62]. Явно при краткия си престой Киндсперг се заблудил, смятайки, че албанските търговци не са местни жители. Както и Бонгарс, той използвал селото като спирка в двудневния преход от Русе до Разград. Унгарският емигрант Янош Комароми, прекосявайки в 1697 г. Северна България, дори пренощувал в "*едно гръцко село на име Червена вода (Csarnavoda)*". Под "гърци" в тогавашна Унгария се разбирали православните жители на Османската империя. Описвайки района около Русе, той споменава качествените лозя и твърде хубавата земя, засята с пшеница[63].

След подписването на Карловацкия мирен договор (1699 г.) от хабсбургската столица Виена към Цариград потеглила делегация, чиято цел била неговото ратифициране. Водач на внушителната група, наброяваща 270 души, сред които и редица благородници, бил граф Волфганг фон Етинген. Пътуването на делегацията е описано подробно от австриеца Симперт Нигел. Свитата на графа била посрещната най-официално на 4 януари 1700 г. от бея и други видни турци недалеч от Русе. След кратък престой в града, където тукашният православен епископ го дарил с плодове и птици, австрийците се отправили към Цариград. "*След като изминахме няколко часа по лош път, пристигнахме към 1 ч в Чернова, едно добре застроено, многолюдно и обитавано повече от гърци селище. Там пред самото селище сред градините православният архиепископ, възседнал хубав кон, с неколцина от своите духовници, които носеха напред педум пасторале, или архиепископския жезъл, яздейки, посрещнаха Негова светлост [граф Волфганг фон Етинген, водач на австрийската делегация] и го поздравиха. Гръкоправославните в това селище (които са поданици на влашкия княз) имат 7 черкви, а турците само една джамия. Тук се настанихме в хубави квартири, каквито не бяхме получавали през целия път*"[64].

---

59 Димитров, Стр. Към историята на чифликчийството в Русенско, ИПр, 1958, 4, с. 88–90.

60 Френски пътеписи, т. 1, с. 175; Hurmuzaki, E. de Documente privitoare Istoria Românilor. Bucureşti, XI, p. 192.

61 Călători străini despre Ţările române, ed. M. Holban. Bucureşti, 1972, IV, p. 369.

62 Немски и австрийски пътеписи за Балканите XVII - средата на XVIII век, изд. М. Йонов. София, 1986, с. 143.

63 Маджарски пътеписи за Балканите XVI–XIX век. съст. П. Миятев. София, 1976, с. 40–41; Hopp, L. Voyageurs hongrois en terre bulgare, SB, 10, 1975, p. 228.

64 Маджарски пътеписи, с. 40–41; Немски и австрийски пътеписи, с. 199. Симперт Нигел е наричал "гърци" всички православни жители на Османската империя. В първия превод на пътеписа на Нигел Червена вода е наречена "голям град". Вж. Кесяков, Хр. Стари пътувания през България. Граф Волфганг Еттингенски. ПСп, кн. 68, 1899, с. 633.

Това описание е най-подробното от познатите досега. То хвърля светлина върху няколко факта от историята на селото. Отбелязаните 7 църкви, дори и преувеличени като брой, не бива да учудват. Нека припомним, че и в Арбанаси броят на църквите по това време не е бил по-малък. Присъствието на православния епископ заедно с други йереи е също интересно и то се свързва с преместването седалището на Червенския епископ от Русе в Червена вода, на което ще се спрем по-нататък. Бележката, че местните християни са поданици на влашкия княз, не може да се приеме за вярна. От османските документи ясно се вижда, че по това време Червена вода е част от вакъфа на Михримах.

В доклад на Никополския католически епископ Марко Андрияши от 1721 г. се казва, че край Русе има две селища, населени от албанци. Едното се наричало Чарна вода (Червена вода), а другото Арнауткьой (Пороище). Техните жители наброявали общо 800 домакинства. Епископът дори твърди, че в миналото тези албанци били католици по вероизповедание[65].

Един от интересните епизоди от историята на Червена вода е пребиваването в селото през 1738 и 1739 г. на унгарския емигрант Микеш Келемен, един от привържениците на трансилванския войвода Ференц Ракоци, прогонени от Хабсбургите и установили се в Османската империя през 1717 г. Тези унгарци били дислоцирани по време на военните действия с Австрия през 1738 г. по българското дунавско крайбрежие. Разказът на Микеш за престоя му в Османската империя представлява дневник под формата на писма, "изпращани" до негова въображаема леля. В Червена вода са писани 7 от писмата на Микеш, но данните за селото, в което бил настанен не без помощта на официалните османски власти, са доста оскъдни. Ето текста на първото негово описание на селото с дата 19 февруари 1738 г.: "*Черна вода* [така авторът нарича Червена вода] *е твърде грозно място, но е голямо село (и) в него има хубави къщи. Обитават го наполовина власи, наполовина българи, турци малко. Но тук има богати търговци. Всички те търгуват най-вече в Трансилвания. Къщите на всички са строени по един образец. Бих писал повече, ако има какво*" [66]. От друго писмо от ноември 1738 г. става ясно, че в селото върлува чума. Потвърждение за чумната епидемия, върлувала по българските земи през цялата 1738 г., намираме и в една приписка в "Шестоднев" от манастира "Св. Прохор Пчински", разположен на границата между Сърбия и Македония[67].

По време на тази чумна епидемия, но от малария, на 9 ноември 1738 г. в Червена вода умира Йожеф Ракоци, син на Ференц Ракоци II и водач на унгарските емигранти на османска служба. Високата порта не разрешила той да бъде погребан при баща си в Цариград, бавейки окончателния отговор половин година. Тогава унгарците го погребали една вече*р "в една гръцка (т.е. православна) църква*" в самото село. По това време в Червена вода се случва и следната интересна история. Петима немски мускетари бегълци от свитата на унгарците останали без пари и за да си набавят вино, отишли пред дома на един гръцки (т.е. православен) свещеник и започнали да изхвърлят пръстта, сякаш копаят гроб. Свещеникът ги попитал какво искат, немците му отговорили, че искат да погребат един от своите, умрял от чума. Станал пазарлък и накрая попът склонил да им даде пет ведра вино, за да го погребат другаде. Какво било учудването му, когато мъртвеца станал и пръв отпил от виното[68].

Разказът на Микеш е напълно достоверен, защото се преплита с този на един друг посетител на Османската империя – на австриеца, известен като капитан Шад. Той бил съпровождан в своята мисия от силезиеца Мартин Линк, включил се, за да търси жена си, продадена в робство по време на войната. При пребиваването си във Видин той споделя следното: "*Бяхме чули, че Ракоци, след като я купил [жената на Линк], наредил да я дадат на един от своите унгарски капитани*". Впоследствие става ясно, че жената и унгарецът, който я получил, починали по време на същата жестока чумна епидемия шест дни преди Коледа на 1738 г. и били погребани от отец Фердинанд Малкия в Червена вода. Наистина през пролетта на 1738 г. унгарците пребивават във Видин, където Келемен Микеш отбелязва, че се продавали много роби. В своя път по-късно капитан Шад спира в Русе и дори пренощува на открито при Червена вода (назовава го също Черна вода), "голямо село, където е погребана жената, за която говорих по-горе във връзка с Видин"[69]. Интересно е и неговото описание на района от Русе до селото, което той нарича обширна градина. "Тук всичко е покрито с лозя, овощни градини, жита." Освен това пътниците срещнали много коли, каращи в града дърва за продан.

---

65 Милетич, Л. Нови документи за миналото на нашите павликяни, СбНУНК, XXI, 1905, с. 12, 74.

66 Маджарски пътеписи, с. 56.

67 Писахме да се знае. Приписки и летописи. София, 1984, с. 97.

68 Маджарски пътеписи, с. 63–64. Историята на Йожеф Ракоци не свършила тук. В 1906 г. останките на Ференц Ракоци (дотогава в Родосто) и на Имре Тьокьоли били пренесени с държавни почести на унгарска земя. За голямо съжаление тези на Йожеф Ракоци не били открити, защото и до днес унгарските учени търсят мястото на кончината му в град Черна вода, Румъния.

69 Немски и австрийски пътеписи, с. 352, 362.

Написаното в дневника на Келемен Микеш намира потвърждение в още един документ, този път от османски произход. Микеш пише в едно от писмата си с дата 15 декември 1738 г., че по заповед на Портата турските чиновници описали и запечатали всичко, което оставил починалият Ракоци. Дори Микеш бил принуден да смени дома си[70]. Интересно е, че днес този османски документ, представляващ опис на вещите и добитъка, собственост на Ракоци, е запазен в България. В него Ракоци е наречен "кралски син", а датата на описа е 5 декември 1738 г. Съставен е в присъствието на аташирания към Ракоци Хаджи Ахмед ага – един от дворцовите капуджибашии, и Мустафа Ефенди – пълномощник на дефтердаря. Описаните вещи, са общо взето, семейни реликви от сребро и вещи за обща употреба. Има оръжия, саби, сервизи, 33 подвързани "френски" книги и много други вещи (списъкът е твърде дълъг). Освен това след смъртта си Ракоци оставя 15 жребеца за езда, 21 впрегатни коня и 2 лодки в Русе[71].

Червена вода прави впечатление и на датския инженер и офицер Карстен Нибур, който минава през България през 1767 г. Прекосявайки Разград, той отбелязва, че видял в града часовникова кула "каквато има и в Чернавада (Червена вода)". По-късно той пише за същото село, че тук живеят много българи, власи и гърци, които ги нагостили добре. Освен това датчанинът не пропуска да забележи, че тук има един голям хан. Повечето пътници обаче се настанявали по селските къщи. Нибур потърсил спокойствие в една от местните кръчми, където се събирали християни и мохамедани, и дори еничари. Датчанинът споделя още: "*Виното по тая местност е много евтино, но лошо. Затова рядко е да намериш по тоя път село без кръчма, както по пощенски път в Немско – бирария; и не само възрастни християни пият както трябва, но още пият и децата им, които едвам що са проходили*"[72].

Големите масиви от лозя край селото не пропуска да забележи и анонимен руски пътешественик през 1793 г. Той добре се разбирал с местен стар българин на руски, който го информирал, че в Чорновода (Червена вода) живеят 800 българи и около 300 турци. Първите имали четири гръцки (т.е. православни) църкви, а вторите две джамии[73]. Явно е, че към края на XVIII в. християнското население е вече силно намаляло, но броят на църквите оставал голям.

Като стратегическо място Червена вода влиза в едно описание на пътя от Русе до Цариград, направено от генерал Михаил Кутузов през 1793 г. Според него селото е било крайна точка на еднодневен преход от Русе на разстояние 15 версти. Т.е. в плановете на руската армия се предвиждало създаването на лагер край него. Кутузов също отбелязва, че 2/3 от населението на региона са българи, без да дава други подробности. В неговото описание Червена вода носи названието "Черновод"[74]. Една бележка от Обретеновия сборник, описващ изселването на жителите на Червена вода в 1773 г., пише, че на 15 октомври 1794 г. хората от съседните села отишли в "Червена ода" да взимат брашно с торби[75]. Тоест в селото е имало работещи мелници и е продължило да бъде населено.

Според свидетелствата на пътешествениците в Червена вода е имало голям брой църкви. Симперт Нигел определя техния брой на седем и отбелязва в описанието си, че делегацията е посрещната тук, както в съседно Русе от владика. Според описание от 1793 г. църквите в селото били четири. Известно е, че през 1725 г. тук е било седалището на червенския епископ Серафим[76]. Червена вода се е намирала в Червенската епископия, както и градовете Русе и Разград. Седалището на епископа се е намирало през средно-вековието в град Червен. Данните за тази българска крепост от втората половина на XV в. свидетелстват за упадък на християнското население, въпреки че укрепленията продължават да се поддържат от османците. Към 1479 г. българите в Червен наброявали едва 107 пълночленни домакинства и 4 вдовишки. По същото време като най-голямо християнско селище в района вече се утвърждава Русе с 239 домакинства на християни[77]. Русе продължава да се развива като търговски и занаятчийски център през XVI в., докато Червен съвсем запада, а крепостта бива разрушена.

В 1659 г. никополският католически епископ Филип Станиславов направил описание на по-важните селища в Северна България и за Червен записал следното: *"Епископски е. Има епископ схизматик, по*

---

70 Пълният текст на писмото в: Mikes, K. Briefe aus der Türkei. Wien 1978, p. 194-195.

71 ТИИПБЗ, т. II, с. 174–175.

72 Иширков, А. Бележки за пътя Русе-Варна в XVIII век и за главните селища край него, ГСУ, III–IV (1906–1907), с. 135–136; Попов, Л. Пътуване от Цариград през България в 18 век. ПСп, LXIX, 1908, с. 289.

73 Михов, Н. Населението на Турция и България, т. IV, 1935, с. 476–477.

74 Руски пътеписи за българските земи XVII–XIX век. Съст. М. Кожухарова. София, 1986, с. 58.

75 Стоянов, М., Кодов, Хр. Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека. т. III, София, 1964, с. 376.

76 Иречек, К. Цит. съч., с. 324, бел. 16; Ковачев, Н. Цит. съч., с. 240.

77 ТИБИ, II, с. 187, 193.

гръцкия (православен, б.а.) обряд. Къщи на българи схизматици 30 и 250 души. Подчинен е на търновския архиепископ. Има две църкви от същия обряд"[78]. Всъщност по това време православният епископ на Червен вече е имал за седалище град Русе. Друг българин католик Франческо Соймирович идва през 1666 г. в Русе и пише в доклада си до Рим следното: "*Хубав град на много народности, има свой епископ от гръцкия (православен) обряд*"[79]. Станиславов правилно отбелязва, че Червен е епископски град, но не отчита, че епископът вече не стои там. Епископът трудно би се задържал в селище, в което православните християни са само 30 семейства.

Още към края на XVI в. катедрата на Червенския епископ е била в Русе. В няколко писма относно плановете за въстание в Северна България Павел Джорджич пише, че в подготовката се включил и Русенският епископ Йеремия. В едно писмо до папата от март 1598 г. той е по-точен: "*Йеремия, седалището на който е в Русе*"[80]. Това идва да покаже, че седалището на Червенския епископ към края на XVI в., а вероятно и по-рано е било вече в Русе. По същото време Преславският епископ Спиридон е резидирал в град Шумен, предпочитайки го пред тогавашния Ески Стамбул. Като една от причините за пренасяне на седалището в Русе може да се приеме и преместването на кадийския център от Червен в Русе, което също става през XVI в.

Седалището на Червенския епископ в началото на XVIII в. е продължавало да бъде в Русе, но вече се е подготвяла почвата за преместването му в Червена вода. Неслучайно Червенският епископ посреща австрийската делегация през 1700 г. първо в Русе, а по-късно още по-тържествено – в Червена вода. Не е изключено на второто посрещане да е присъствал дори и търновският митрополит. През април 1703 г. владиката продължавал да се намира в Русе, което личи от обръщението в едно писмо на Йерусалимския патриарх Доситей II (1669–1707) до епископ Дионисий, йереите, старейшините, търговците и "*останали православни, които се намирате в Русчук*". От писмото става ясно, че кутията за помощи за Божи гроб, намираща се в града, била махната, за да се сложи такава за някой манастир (вероятно Зографския, който в своите поменици има голям брой дарители от Русе и околността през XVIII в.)[81] Такава кутия имало и в Червена вода.

Червена вода било честа спирка в обиколките на Йерусалимските патриарси по Балканите през XVII–XVIII в. В дневника на споменатия патриарх Доситей са отбелязани посещения в Червена вода през септември 1664 г., януари 1670 г., на 4 юли 1678 г., 27 април 1687 г. и март 1698 г. Тук Доситей най-често се отбивал на път за Влашко и Молдова, където отсядал най-продължително време. За последен път той прекосил Северна България през 1704 и 1705 г., без да е известно, дали е спирал в Червена вода[82]. Други селища в Северна България, посещавани от Йерусалимския патриарх, са Русе, Пороище (Алванитохори), Разград, Шумен, Добрина, Варна, Арбанаси (Алванитохорион), Велико Търново, Лясковец, Горна Оряховица, Силистра. Във всяко от тях вероятно той е оставял кутия за помощи за Божи гроб. В друго недатирано писмо от същия период Доситей се обръща към православните от няколко селища на Северна България, сред които изрежда Търново, Арбанаси, Никопол, Свищов, Ловеч, Плевен, Русе, Арбанаси, Разград и Червена вода[83].

Следващият Йерусалимски патриарх Хрисант Нотара (1707–1731) идвал в България още през 1684 и 1687 г. В Червенската епископия пребивавал в 1708 г. по време на първата си обиколка като патриарх. Под негово давление и благодарение на авторитета му жителите на селото се съгласили да отстъпят една къща за жилище на Червенския епископ. Това става ясно от едно синодално писмо на Цариградската патриаршия от август 1708 г. В него се казва, че йереите, старейшините, търговците и останалите християни от Червенската епископия не понасяли да гледат толкова дълго време епископията си да бъде щастлива с архиерей и легитимен епископ, а да няма собствена сграда, поради което епископът не се задържал в епископията, а обикалял от място на място. Освен това те били подтикнати и от намиращия се там Йерусалимски патриарх Хрисант да осигурят къща. Така те отчуждили в полза на епископията къщата на починалия местен жител Андрей Клад[84]. В писмото никъде не се отбелязва в кое селище се е намирала тази къща, но свързвайки писмото с други факти, може да се твърди, че това е именно Червена вода. Интересно свидетелство, свързано с времето на

---

78 Fermendzin, E. Op.cit., p. 263.

79 Jačov, M. Op. cit., II, p. 598.

80 Isopescu, C. Op. cit. III, X, p. 93.

81 Тютюнджиев, Ив. Търновската митрополия през 17. и първата половина на 18. век. В. Търново, 1996, с .40.

82 Hurmuzaki, E. Op. cit., XIV, p. 199–200.

83 Тютюнджиев, Ив. Цит. съч., с. 39, 67.

84 Пак там, с. 28–31; 112–115. Хрисант е поддържал приятелски отношения и с отделни жители на селото. Така например е запазена книга, върху която има посвещение от него до Паскал Сава Велчо от "Черна вода в България", който вероятно е пребивавал като търговец в Сибиу. Вж Панова, Сн. Български търговски компании на австрийския пазар през XVIII в. София, 1996, с. 105.

получаване на епископската къща, е една молба от жителите на Червена вода отправена до русенския кадия. През ноември 1708 г. те искат разрешение да поправят разрушилата се църква "Св. Иван", която им била останала от деня на завоеванието от османците[85].

Молби с подобен текст се срещат и за други църкви в българските земи. Тъй като властите трудно разрешавали строежа на нови църкви, християните били принудени да поддържат старите. За всеки случай в молбите се споменавало, че църквата е от времето на българското царство. В случая с Червена вода трябва да припомним, че селото за дълъг период от XV в. е било изоставено (мезра). Възможно е тук наистина да е имало възстановена средновековна българска църква, но по-вероятно е църквата "Св. Иван" да е била построена както първите църкви в Арбанаси през XVI в. По-важно в случая е това, че с постоянното установяване на епископа в селището след април 1708 г. са взети мерки и за преустрояването на една от селските църкви в епископска.

Според досега известните сведения са познати имената на няколко Червенски епископи, пребивавали в Червена вода. Това са Козма, споменаван през август 1708 и август 1710 г., и Серафим (от август 1710 поне до 1725 г.)[86]. От друг османски документ, датиран декември 1738 г., се разбира, че Високата порта е утвърдила нов червенски епископ. Въз основа на молба до султанския диван, идваща по всяка вероятност от Патриаршията, се моли да бъде издадена заповед монахът поп Милич (?), епископ на село Черна вода (Червена вода), Русенска каза, да управлява епископията. В документа се описва подробно какви приходи може да получава епископът, в полза на Патриаршията и изрично се отбелязва, че тези налози важат и за тези, които са ратаи в чифлиците. На епископа освен това се разрешава да язди кон до отвъдния дунавски бряг и да употребява оръжие. Не се допуска вмешателство на длъжностно лице, когато епископът пътува със специално определения за него жезъл (който не убегнал от вниманието и на австриеца Симперт Нигел в 1700 г.)[87].

Различните документи, произхождащи от канцеларите на цариградската и иерусалимската патриаршии, показват, че те са имали самостоятелни контакти с червенските епископи без посредничеството на търновския митрополит. По всичко изглежда, че в този период епископите на Червен са били назначавани директно от Патриаршията в Цариград, без да бъдат утвърждавани от Търновската митрополия. Такива са горният случай и назначаването на Серафим през август 1710 г. През януари 1772 г. за червенски епископ е назначен архимандритът на Търновската митрополия Неофит, защото предишният епископ също Неофит бил избягал в чужбина[88]. Това бягство е свързано по всяка вероятност с бягството на жителите на селото, което е станало по време на Руско-турската война (1768–1774 г.). Новият епископ Неофит отново го виждаме като Червенски епископ в 1808 г. Но седалището на епископията му вече е в Русе[89].

Взимайки предвид изброените факти, може да се направи заключението, че епископите на Червен са имали за седалище село Червена вода в периода 1708–1772 г. Още в края на XVII в. епископите на Червен са пребивавали освен в Русе, и в Червена вода, но епископът не е имал своя къща тук и вероятно по-често е бил в Русе, в митрополията в Търново или в Арбанаси. Някъде след смутните 1772–1773 г. епископското седалище отново се връща в Русе. Въпреки че червенският епископ се премества в дунавския град, споменът за Червена вода като седалище на епископията се запазва още известно време. Като Червеноводска епархия Червенската епископия се споменава във връзка с дарения, направени за манастира "Зограф" в Света гора. Данните са от периода 1773–1814 г., но тъй като става дума за препис на поменик, може да се смята, че има дарения и от по-ранен период. Даренията са почти изключително на българи от Русе, но има и такива от Русенските села Щръклево, Тетово, Басарбово и др. От Червена вода има регистрирани дарители само веднъж през 1803 г. Те носят славянски имена[90]. Още към началото на XVIII в. зографските монаси таксидиоти са започнали да посещават района на Русе и да оставят кутии за помощи. Както отбелязахме, конкуренцията на "калугери" срещнали в началото на XVIII в. иерусалимските патриарси, които първи оставяли кутии за помощи в някои от църквите.

Със село Червена вода е свързан, макар и след кончината му, един от новите български светии – преподобний Димитър Бесарбовски. Според Паисий Хилендарски Димитър живял просто при една река и възвишение, и имал няколко овце. Насадил си малко лозе, изкопал колиба в това възвишение и прекарал целия си живот там. На същото място починал в 1685 г. и бил погребан. По-късно хората

---

85 Документи за българската история. изд. П. Дорев, София, 1940, III, с. 35.

86 Тютюнджиев, Ив. Цит. съч., с. 67.

87 ТИИПБЗ, т. II, 1971, с.175–177.

88 Снегаров, Ив. Исторически вести за Търновската митрополия, ГСУ-БФ, т. 20, 1942–43 г., с. 24–25.

89 Пак там, с. 30.

90 Ковачев, М. Зограф. ч. I, София, 1942, с. 35–45, 89–108.

пренесли мощите му в с. Басарбово, край Русе. Тук те давали голямо изцеление[91]. Според други данни Димитър бил от самото Басарбово. След смъртта на жена си постъпил в скалния манастир (някоя от множеството скални обители по течението на р.Русенски Лом). След кончината му бил погребан в селската църква на Басарбово. Две боголюбиви сестри от близкото село Червена вода благоговейно почитали преподобния и пожелали с частица от неговите мощи да бъде осветен новият храм, който те построили. Обаче не могли да си вземат частица явно, затова си я откраднали. Колата им не могла да тръгне, докато не се разкаяли и върнали откраднатата частица. През 1774 г. по време на Руско-турската война мощите били пренесени от руския генерал Салтиков в митрополитската църква "Св. Константин и Елена" в Букурещ, където се съхраняват и до днес[92].

Споменаването в житието на двете монахини от Червена вода и построената от тях църква навежда на мисълта, че в края на XVII или началото на XVIII в. в селото или другаде в околностите на Русе е бил изграден девически манастир. Това се потвърждава и от поменика на манастира Зограф в Света гора. В него като дарител е отбелязана монахиня Магдалина от Червена вода. На същия лист са записани няколко молдовски воеводи, а името на монахинята се намира в списъка непосредствено след дарители от Русе. Тъй като достъпът на жени в Света гора е забранен, явно дарението е получено в Червена вода или Русе през XVII или началото на XVIII в. от зографски монаси таксидиоти, които са търсели помощи в Дунавските княжества и на път за там са минали през Червена вода и Русе[93].

Село Басараба също свързва съдбата си с Влашко. Самото му име произхожда от първата и най-популярна княжеска фамилия във Влашко – Басараб. Влашките князе от XV в. вероятно са подпомагали неизвестен по име манастир по поречието на р. Русенски Лом. Подобен е случаят с асеновградското село Мулдава, чието име произхожда от близкия манастир, подпомаган в XVII в. от молдавските князе. След средата на XV в. Басарбовският манастир заедно с близкото село е регистриран като "Тимар на влашкия войвода. Манастир Басараба, домакинства 14...". Басараба (дн. Басарбово) се е превърнало по-късно в едно от големите села на Русенски вилает (каза). В периода 1656 до 1670 г., когато е живял и Димитър Басарбовски, селото има 110 християнски домакинства, които са се ползвали с привилегирования статут на мартолоси на р. Дунав[94].

Освен това влашките войводи имали в средата на XVI в. при град Русе близо до реката (не се уточнява точно къде) нещо като резиденция. В документ от 1559 г. войводата си издействал чрез русенския кадия неговите слуги на това място да могат да пресичат реката до влашкия бряг и обратно[95]. Това известие би могло да се свърже с един друг османски документ от ноември 1583 г. От него става известно, че Деспина, майка на бившия влашки воевода Петре, продава къща и други имоти в Русе[96]. Споменатият влашки воевода без съмнение е Петре Млади (1559–1568), син на Мирчо Чобан, управлявал с две прекъсвания между 1545 и 1559 г. Възможно е и молбата до османските власти, отправена в 1559 г., да е от него. В случая е ясно, че влашкият воевода е имал законен свой имот до град Русе, който не е бил получен от наследилите го на престола воеводи и е бил продаден след смъртта му от неговата майка. Тези документи, както и други, споменаващи за тимар на влашките воеводи в Басараб и чифлик на Василе Лупу в Разградско, показват, че влашките и молдовски воеводи са имали някои от правата на османските висши сановници в земите на юг от р. Дунав. Правата те са използвали в тясна зависимост с местното християнско население, като са подкрепяли неговите религиозни и културни институции.

Очевидно през XVI–XVIII в. в Червена вода е имало пътна станция (мензил). През XVIII в. пътеписци отбелязват наличието и на хан в селото. Мензилите били твърде важни пунктове, които разполагали със значителен брой коне при нужда и за минаващите куриери. По време на война те били преходни пунктове на армията. Поддръжката на мензилите падала обикновено върху населението от съответното селище или на други съседни села. Раята, натоварена с поддържането на мензили, е наричана в османските документи "мензилкеш"[97]. От някои от пътеписите на чужденци става ясно, че пътниците са преспивали и по квартири, предоставяни от жителите на селото срещу заплащане.

---

91 Паисий Хилендарски, История славянобългарская, София, 1972, с. 123.

92 Левкийски епископ Партений, Жития на български светци, т. II, София, 1979, с. 121–122.

93 Иванов, Й. Български старини из Македония, София, 1931, с. 523.

94 Грозданова, Ел. Цит. съч., с. 218.

95 Грозданова, Ел., Андреев, Ст. Българите през XVI в., с. 149–150.

96 Дорев, П. Цит.съч., т. III, с. 15–16.

97 Цветкова, Б. Извънредни данъци и държавни повинности в българските земи под турска власт. София, 1958, с. 53–58.

Двойното название на селото в изворите през XII– XVIII в. – Червена вода или Черна вода – е видно не само в османските документи, европейските пътеписи и българските извори, но и в географските карти. Така например в три еднотипни карти от 1726, 1730 и 1739 г. са посочени изрично и двете названия (Czerno woda и Zargliena woda). В немска карта на Г. Лоттер от 1718–35 г. е отбелязано като Черна вода (Czernawoda). Към средата на XVIII в. в западноевропейските карти започват да се появяват и селищата Девня (Devina), Арбанаси (Arnautcoi) и Пороище (Arnautchoi)[98].

Населението на Червена вода бягало масово отвъд Дунав на три пъти. След бягството от 1595 г. повечето жители се завърнали. След повторното бягство към 1771–1773 г. християните в селото останали 800 души. Особено негативно на неговото икономическо и демографско развитие се отразили Руско-турските войни. По време на поредната война от 1806–1812 г. Червена вода била напълно разрушена и изоставена. Това става ясно от едно немско географско описание на Европейска Турция, публикувано през 1828 г., но по всяка вероятност съдържащо данни, с поне няколко години по-стари. В него се казва, че на 4 юли 1811 г. при Русе е имало голямо сражение на руските войски, командвани от генерал Кутузов, и османската армия на великия везир Ахмед паша. Тогава целият град бил в пожар вследствие от взривяването на крепостта. По-нататък следва следният пасаж: *"В близост до града, на р. Кара Лом, се виждат развалините на Чернов, или Чернаводо, чиито жители се бяха преселили в Русе, и където днес стоят само няколко колиби"*[99].

Интересно е, че Кара Лом, или Черни Лом е река, която не минава през село Червена вода, а през средновековния Червен, където тогава също са се виждали руини. Но грешката в случая е изключена. От други документи е известно, че при опожаряването на Русе през 1811 г. над 4000 жители на града и региона се изтеглят с отстъпващите руски войски във Влашко. Те биват последвани и от жителите на Червена вода. Настъпващите османски части опожаряват изоставеното село до основи[100]. Едва след поредната Руско-турска война от 1828–1829 г. българи от Балкана се заселват тук. През втората половина на XIX в. селото има българско училище и революционен комитет.

Червена вода никога не е била чисто албанско село, макар че албанският елемент е преобладавал в периода XVI–XVIII в. Първото известно османско данъчно преброяване от 1555–1556 г. показва, че още тогава част от жителите са мюсюлмани, част българи. Пътешествениците на няколко пъти след XVI в. отбелязват, че в селото има също българи и власи. Вероятно заселването на власите тук е станало след обезлюдяването на селото в 1595 г. и завръщането на албанците от Влашко в началото на XVII в. Демографското развитие на Червена вода бележи възход през XVI–XVII в. През 1585 г. Бунгарс го определя като "градче". Броят на домакинствата според османския регистър от 1555–1556 г. показва, че жителите на Червена вода са били около 900 християни и 150 мюсюлмани.

През 1614 г. данъкоплатците християни са вече 397, което съответства на около 1600 души. Селото е продължило да се развива през целия XVII в. За това свидетелства нарастването на броя на домакинствата, заселващи се в чифлиците около селото. Само между средата на XVII в. и 1663–1670 г. те се увеличават от 26 на 77 (около 390 души). Симперт Нигел нарича през 1700 г. Червена вода "едно добре застроено, многолюдно селище". Унгарецът Келемен Микеш, живял месеци наред тук, описва в 1738 г. Червена вода като "голямо село". Същото повтаря и миналият след него оттук австриец капитан Шад. Следи от западане не забелязва през 1767 г. и Карстен Нибур. Упадъкът настъпва, изглежда, по време на Руско-турската война от 1768–1774 г., когато преминаването на руските войски на юг от Дунав кара жителите на редица русенски и силистренски села да търсят спасение във Влашко. Това преселване от Русенско е продължило до 1778 г., както се разбира от османски документ от този период[101]. С намаляло по брой население Червена вода е разорено и напълно разрушено в 1811 г. Вероятно освен във Влашко част от жителите се заселват в Русе. В списъци на русенската църковна община от периода 1805–1828 г. се срещат имена на русенци от албански произход като Коцо, Коци, Беко и др.[102]

АЛБАНЦИТЕ В ПОРОИЩЕ (АРНАУТКЬОЙ), РАЗГРАДСКО

На около пет километра югоизточно от старите граници на Разград, вероятно в началото на XVI в., възниква друго селище на албански преселници – Пороище (дн. квартал на Разград). Селото е

98 Йовков, М. Картографски извори за павликянските селища в Северна България, ИНБКМ, т. 16 (22), 1981, с. 666, 669; Лаков, Л. Учебен факсимиле-атлас. София, 1984.

99 Михов, Н. Принос към история на търговията на Турция и България, т. VI, София, 1970, с. 141.

100 Златев, Л. Димитров, И. Етнодемографско развитие на Русе и Русенско през Османското иго (XV–XIX в.). ИПр, 1986, 10, с. 65.

101 Цветкова, Б. Из историята на съпротивителното движение в Русенския и Силистренския край през XV–XVIII в. В: ГМСБ, 1, 1975, с. 53.

102 Сиромахова, Ж. Махали и социален състав на българското население в Русе през XV–XIX в. В: ГМСБ, 1, 1975, с. 61.

разположено в началото на местността Боаза, през която протича малка рекичка – ляв приток на р. Бели Лом. Пороище (Арнауткьой) е създадено подобно на Арбанаси и Червена вода като ново селище върху запустяло място. Както споменахме, мерата на Арбанаси е била Яйлак (лятно пасище на юруците), а Червена вода изоставено населено място (мезра). Днешното Пороище се появява като отделна махала в мерата на ненаселено място.

КАРТА 3. Старият път Русе–Разград със селищата Червена вода и Пороище

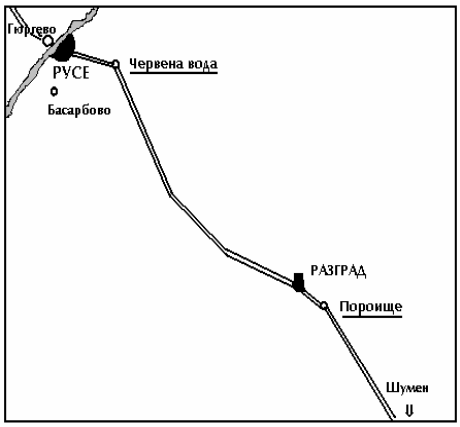

За пръв път Пороище се споменава в средата на XVI в. в един подробен регистър на мюлкове и вакъфи (датиран между 1544 и 1555 г.). Жителите са регистрирани към село Доймушлар, но се уточнява, че живеят при устието на р.Бин Пънаръ (Хиляда извора, Хиляда потока), вероятно рекичката, която преминава през селото и се влива в р. Бели Лом. В селището тогава са били регистрирани като данъкоплатци 42 домакинства и 7 неженени мъже (около 210 жители). Имената на записаните са най-често източноправославни, но се срещат и типично албански като Андрие, Гин, Лека и др. Жителите на Доймушлар заедно с тези на Разград, Доброва (днес не съществува) и Хасанлар (дн. Гецово) били освободени от плащането на извънредни данъци, защото принадлежали към вакъфите на великия везир Ибрахим паша. Четирите селища били вакъфирани към новопостроената джамия в Разград скоро преди тази регистрация[103]. Към регистрацията е добавен и следният текст: "*Споменатите четири села преди време са били заменени срещу села мюлк [на Ибрахим паша] близо до Истанбул. След като били издадени султански заповеди като дар на престолния град, били вакъфирани за джамията, построена в самия Разград".* Тоест първоначално селата са били (както и Арбанаси) мюлк, а вероятно след насилствената смърт на везира е бил учреден вакъфът.

Населението на Разград в средата на XVI в. е било съставено от 124 домакинства на мюсюлмани и 224 на християни. Сред жителите мюсюлмани известен брой вече са били свързани с обслужването на новоучредените религиозни институции – имами, хафъзи, мюезини, учители в мектебхането. Добра вода (Доброва) е имала 140 домакинства и 140 незадомени християни, и 15 домакинства мюсюлмани. Гецово е имало 23 мюсюлмански домакинства най-вероятно юруци, защото се казва, че тук били настанени три бюлюка[104]. Че махалата, основана в землището на Доймушлар, е именно Пороище, се разбира от регистъра на джелепкешаните, съставен в 1573 г. В него вече фигурира новото име на селото – Арнавуд, като е пояснено "с друго име Бин Пънаръ"[105].

Доймушлар е било името на близко, вероятно изоставено село или място, където са пребивавали юруци, в чиято мера се заселват албанците. Обикновено имена като Доймушлар, Хасанлар и др., срещащи се често в Лудогорието и Добруджа, свидетелстват за заселване на юрушки оджаци. За идентификация на нововъзник-налото вакъфско село регистраторът първоначално е използвал потока Бин Пънаръ, минаващ край него. След няколко десетилетия вече се утвърждава и новото име на селото – Арнауткьой, произхождащо от националността на неговите нови жители. Впрочем подобен е

103 ТИБИ, III, с. 441–449.

104 Цветкова, Б. За поселищните и демографски отношения, с. 44–45.

105 Стойков, Р. Селища и демографски облик на Североизточна България и Южна Добруджа през втората половина на XVI век. ИВАД, 15, 1964, с. 103.

и случаят с търновското Арбанаси, където първоначалното название, оставено от юруците – Яйлак, бива изместено от етническото Арнаут.
Такива случаи в османските регистри се срещат често при поява на чужд етнос в хомогенна етническа среда. Тези названия произлизат най-вече от околното българско население. Например селищата с название Арбанас в Кюстендилско, Радомирско и Софийско, регистрирани в XV–XVII в., асеновградските Горно и Долно Арбанас и др. Известно е също, че българското население от Разградско е наричало към края на XIX в. Пороище Големи Арбанаси, или Бейарнаут(106). Друг случай на именоване на селище с етническо название е, когато то е тимар, зиамет, а в по-късно време и чифлик на албанец мюсюлманин. За тези селища обаче не е характерно двойното (на български Арбанас, на турски Арнаут) название. Те имат само турско название от корена "Арнаут".
Учредителят на вакъфа, към който принадлежи Пороище от създаването си до своето разорение – Ибрахим паша, е велик везир от 1523 до убийството му по заповед на султана в 1536 г. Той е смятан за един от най-големите османски държавници от епохата на Сюлейман Законодател. Произходът на Ибрахим паша е от епирското селище Парга, намиращо се на днешното йонийско крайбрежие на Гърция в близост до албанската граница. В края на XIV в. Парга е била част от владенията на Гин Буа Спата, албански владетел на Арта(107). Там се е простирала населената от XIV до XX в. основно с албанци област Чамерия. Етническият произход на Ибрахим паша е най-вероятно албански, макар че в същата област е имало и гърци. Интересното в случая е фактът, че той произхожда от същият географски ареал, откъдето идват православните албански преселници в Северна България и гърците от Арбанаси.
Въз основа на запазените документи и факта, че самият Ибрахим паша е от Епир, може да се предположи, че населението на Пороище е доведено насила от Южна Албания или е привлечено от висшия османски сановник с обещанието за данъчни привилегии. Според местното предание, което е записано за пръв път в 1864 г. (когато албанските жители са били вече твърде малко), основателите на селото били албанци, повикани тук, за да построят голямата джамия в Разград. Както обаче е известно, голямата джамия е завършена чак в 1614 г., а Ибрахим Паша е получил селата някъде в началото на 30-те години на XVI в. Тогава в мерата на изоставеното село Доймушлар, край р. Бин Пънаръ, възниква новото християнско селище. Преданието правилно свързва джамията на Ибрахим паша със селото, което е вакъфирано към нея, но всъщност не с голямата джамия, запазена и до днес, а с по-малка джамия със същото название. Затова не трябва да се изключва вероятността доведените от Епир албанци да са участвали и в нейното построяване.
Преминавайки през Разград, споменатият вече по-горе австрийски императорски резидент при Високата порта Йохан Христоф фон Киндсперг пише, че в града има две джамии, *"...построени от един бивш велик везир на Сюлейман. За издръжката им везирът е определил 10 села, а управлението им е оставил на наследниците си по мъжка линия"*. Киндсперг се учудил, че макар Ибрахим да бил удушен по заповед на султана, управлението на вакъфа било запазено за неговите потомци. Тогавашният администратор – мютевелия на вакъфа – го посетил, и му казал, че той е от единадесетото поколение на везира(108). Вероятно едната от джамиите, за които говори Киндсперг, е по-старата, построена наистина по времето на Ибрахим паша, а новата, която Симперт Нигел нарича през 1700 г. "величествен храм, изграден само от дялани камъни"(109), е завършената в 1614 г. Именно тя е запазена и до днес.
Споменатият по-горе джелепкешански регистър от 1573 г. е вторият по давност запазен източник за историята на Пороище. В него са записани трима жители на селото като доставчици на овце – попът Коча, неговият зет Гюка и Гюко Мано се задължавали годишно да предават 210 овце(110). Имената на тези жители са несъмнено от албански произход. Джелеплъкът и свързаните с него производства от животинска продукция са основен поминък на селото през XVI–XVIII в. Освен със скотовъдство жителите на Арнауткьой се занимавали с градинарство, лозарство и са отглеждали пшеница, както проличава от подробния данъчен регистър на селото от средата на XVI в.
Сред основните поминъци на албанците от Пороище била обработката и търговията с кожи, добивани от многобройните скотобойни в селото. Най-често купувачи на продукцията били търговците от Дубровник. Името на селото не се среща в дубровнишки документи, но причина за това трябва да се търси във факта, че търговският обмен се е осъществявал на пазара в Разград. Албанци, по всяка

106 Милетич, Л. "Арнаутите" в Силистренско и следи от носовки в техния език, ПСп, 1901, 61, с. 1.
107 Soustal, P. Op. cit., p. 226.
108 Немски и австрийски пътеписи, с. 143.
109 Пак там, с. 199.
110 Стойков, Р. Цит. съч., с. 103.

вероятност от Пороище, се появяват в Разград още през 1567 г. Тогава дубровничаните Лукарич се сдружават с Гьока Лека и Янко, зет на Караджиус. През 1579 г. Леонардо ди Георги, дубровничанин, живеещ в Провадия, закупил говежди и кравешки кожи от Джока (Гьока) Пекуста също от Разград. Именно като албанци по народност са определени в дубровнишките документи няколко търговци на кожи от Разград през 1582 г. Това са Дедо Кузма, Яни Михали и Лека Гини. Дубровничани купували кожи в този град и от Стока Гьоков (Stocha Giocov)[111]. Албанци продавали към края на XVI в. в Разград кожи и на Бенедето Рести. Търговията на дубровничани в Разград е продължила да бъде интензивна и през XVII в.[112] Не трябва да се изключва възможността албанци да са живеели и в самия Разград, но там християнското население е било малобройно.

Пороище се появява в османските документи отново през втората половина на XVII в. В османски регистър от 1676 г., съставен с цел да определи реквизициите на ечемик за османската армия, село Арнавуд-и вакъф (Пороище) е обложено с 18 авариз ханета. Това е данък, плащан от селото като цяло, а не разхвърлян между отделните данъкоплатци. Според някои тълкувания едно "авариз хане" в този период е съставлявало между 5 и 15 къщи в зависимост от имотното състояние на жителите. Тоест по това време Пороище, което е било несъмнено богато село, е трябвало да има около 200–250 къщи. От регистъра прави впечатление, че Пороище е най-тежко обложеното селище в казата, надвишаващо дори кадийския център Разград[113].

Вакъфският статут и успешната стопанска дейност превърнали Арнауткьой през втората половина на XVII в. в едно от най-многолюдните християнски села в Разградска каза. Османски данъчен регистър от 1692–1693 г. преброява в селото 320 данъкоплатци, от които 14 са били записани като новодошли. Това съответства на около 1000 жители. Тоест за век и половина населението нараства три пъти. От регистъра разбираме, че към края на XVII в. Пороище е било второ по големина християнско село в Разградска каза. Най-голямо по население е било също вакъфираното Хърсово с 583 регистрирани данъкоплатци[114].

Албанският етнически елемент в Пороище не убягва от погледа на мнозина пътеписци. През ноември 1674 г., идвайки от Хаджиоглу Пазаржик (дн. Добрич) и движейки се към Провадия, в селото попада споменатият Киндсперг: "*На 14-и пристигнахме след 9 часа път в едно хубаво село, разположено на едно възвишение сред много лозя, населено само с албанци и заради това наречено Арнауткьой*"[115].

През Пороище минали в XVIII в. редица пътешественици, пътуващи от Русе или Добруджа към Тракия. В 1702 г. селото прекосява британският посланик в Османската империя Уилям Паджет. В своя пътепис той нарича Арнауткьой "*голямо християнско село*"[116]. Заедно с Паджет пътувал и свещеникът Едмънд Чишъл. Той пише в своя дневник следното: "*Арнауткьой, село, чиито жители са от гръцката общност, въпреки че според името му би трябвало да са от албански произход*"[117].

В цитирания по-горе доклад на никополския католически епископ Марио Андрияши от 1721 г. Пороище (Arnautchioi) се споменава като албанско селище наред с Червена вода[118]. Оттук минавал пътят и на капитан Шад. В 1740 г. на път от Разград за Шумен той прекосил осем големи села, първото от които е Арнауткьой[119]. Италианецът Сестини преминал в 1780 г. оттук, идвайки от Дунавското крайбрежие през Разград за Шумен. Според него името на селото било Арнауткьой "поради арнаутите, които го населяват"[120].

Изглежда, италианците са били по-наблюдателни от други западноевропейци, посетили българските земи. Англичанинът Джон Джексън минава през Пороище в 1797 г. Той отбелязва, че Арнауткьой

---

111 Вечева, Ек. Дубровнишки търговски колонии в Североизточна България, В: Из историята на търговията в българските земи през XV-XIX век, София, 1978, с. 74–75; Spisarevska, I. Sur la probleme de la place et du role reserves aux Bulgares dans le commerce Ragusain (XVe-XVIe s., EH, VIII, 1978, p. 147, 149.

112 Вж. Сакъзов, Ив. цит. съч., с. 93–94; Вечева, Ек. цит. съч., с. 143–146, 206. Според едно предание, запазено в Разград, в Арнауткьой е имало множество богати търговци, които търгували в Разград с коприна, лой и кожи, но всяка вечер трябвало да се завръщат на село. Край Арнауткьой имало 12 салханета (скотобойни). Вж. Явашов, А. Разград. Неговото археологическо и историческо минало, т. I. Разград, 1930, с. 109.

113 Стойков, Р. Селища в Силистренския санджак през 70-те години на XVII век, ИНМВ, 7(22), 1971, с. 174.

114 Първева, Ст. Поселищна мрежа и гъстота на населението в части на Северна България и Подбалканските полета в края на XVII и началото на XVIII век, ИПр, 1992, 8–9, с. 32–51; Вж. също Parveva, S. Migrations a l'interieur du pays de la population bulgare a partir de la fin du XVIIe jusqu'au milieu du XVIIIe s. In: BHR, 1991, 3.

115 Немски и австрийски пътеписи, с. 154.

116 Cernovodeanu, P. Le journal inedit du voyage de Lord William Paget d'Adrianople a Vienne (1702). RRH, 1986, 1–2, p. 92.

117 Английски пътеписи, с. 279.

118 Милетич, Л. Цит. съч., с. 74.

119 Немски и австрийски пътеписи, с. 367.

120 Иширков, Ан. Цит. съч., с. 149.

(Arnootka) бил "*голям град*", разположен в долина на един час път от Разград[121]. В гръцки пътеписи от края на XVIII в. също се отбелязва, че освен Арванитохори (Арбанаси) край Търново има и едно друго село със същото име "*в което говорят албански*"[122].

Подобно на Копиловци, Арбанаси и Червена вода, албан-ското население на Пороище също имало нерадостна съдба. Преминаването на руските войски на юг от р. Дунав по време на Руско-турската война от 1806–1812 г. породило сред християнското население около Разград надеждата за освобождение. В началото на май 1810 г. жителите на селото въстанали срещу османския поробител и се присъединили към достигналите Разград руски войски. Те били последвани и от други съседни български села. Османските източници определят броя на въстаниците на 2000 души, а руският генерал Каменски отбелязва в писмо до Софроний Врачански, че броят им е бил 4000 души[123]. В хода на бойните действия Пороище е изгорено, а населението бяга с отстъпващите руснаци отвъд р.Дунав. След края на войната и амнистията за бегълците от 1813 г. в селото предпочели да се завърнат едва около 30 семейства. Тогава тук се заселили и българи от околните села и други краища[124]. В 1827 г. англичанинът Робърт Уолш преминал през Пороище (Arnaut Kui) и оставил едно доста интересно описание в своята книга.

"*След още четири часа пристигнахме в село Арнауткьой, или град на арнаутите, наречен така по същата причина, както и този на Босфора – тъй като първоначално в него са се заселили арнаутски гърци. Тук спряхме. Седнах пред дюкяна на един търговец, откъдето ми донесоха малко хляб, печени наденици и горещо мляко. Разглеждайки съдържанието на дюкяна по-късно, видях няколко книжки – за пръв път откак бях напуснал Константинопол. Те бяха "Псалмите на Давид" на съвременен гръцки език, отпечатани във Виена; а след като попитах, научих, че в селото имали училище, църква и свещеник. Преди няколко години Арнауткьой е бил голям град, състоящ се от хиляда и петстотин къщи; но когато руснаците стигнали до Шумен, за нещастие на града три от битките се водели в непосредствена близост до него; градът бил изцяло разрушен от руснаците и все още си остава в руини, чиито размери свидетелстват за предишната му големина. Сега броят на заселените къщи възлиза едва на сто и петдесет*"[125].

Година след посещението на Уолш следва поредното разорение и изселване на селото. В разградския сборник на Христофор Никович е отбелязано, че на 15 юли 1828 г. се вдигнали гьочовете (преселниците) от Разград и Арнавут кювю (Пороище) и други християнски села. Аянинът Али бей заклал трима арнауткьойци. Бежанците стигнали до Нови пазар, където се срещнали с бягащи българи от Шуменско. Първоначално преселниците се установяват в Бабадаг и околните села на Северна Добруджа, а през октомври 1830 г. отишли в Силистренско, където някои останали да живеят. Други се връщат в Разградско[126]. Постепенно малцината завърнали се в селото жители от албански произход били претопени в българското мнозинство. Към 1900 г. само някои много стари селяни знаели още тоския албански диалект[127].

Направените археологически разкопки в селото също доказват, че Пороище е бил значителен производствен и търговски център. Открити са значително количество монети с произход от Османската империя, Дубровник, Западна Европа, Русия, Молдова. Находките показват, че населението е търгувало активно с чужбина, отличавало се е с градски бит и богата материална култура. В началото на XIX в. селото е имало четири църкви ("Св. Димитър", "Св. Богородица", "Св. Никола", "Св. Атанас"), а както англичанинът Уолш споменава – училище и гръцки книги. Според Ара Маргос в находките и надгробните плочи се съзира влияние на влашките градски центрове. Това свидетелства за интензивни контакти с Влашко и Молдова през целия период на XVII–XIX в.

Сред по-интересните паметници в Пороище е разрушената църква "Св. Димитър". По нейните останки е видно, че е била дълга около 25 метра – еднокорабна, едноабсидна. Изградена е била изцяло от обработени каменни блокове. И двете й отделения са били изографисани, имало е гръцки надписи. В наоса има каменна плоча, на която очевидно се е намирал владишкият трон. Планът на църквата

---

121 Английски пътиписи, с. 378.

122 Philippidēs, D., Konstantas, G. Geographia neoterikē. Athēna, 1988, p. 268.

123 История на България, т.V, София, 1985, с. 180–181; Накратко отбелязва бягството на албанци от Северна България в Румъния и Barbalov, G. Albanezii emigrati in România prin Bulgaria in secolul trecut. In: Anuar albanezul 400. Bucureşti, 1995, p. 33–36.

124 Милетич, Л. Цит. съч., с. 8.

125 Английски пътеписи, с.645-646. Дословно същото описание на някой си Роули е публикувано в една книга за пътувания по Европейска Турция през 1830 г. в Дъблин. В него се споменава също, че край селото се водили три сражения между руските и турските войски. Вж. Михов, Н. Населението на Турция и България, IV, с. 452.

126 Стоянов, М., Кодов, Хр. Цит. съч., т. III, с. 414–416.

127 Милетич, Л. Цит. съч., с. 8.

съвпада с този на други български църкви и най-вече с този на арбанашките църкви "Рождество Христово", "Св. Димитър" и "Св. Георги", строени през XVI–XVII в. Построяването на църквата се датира от началото на XVII в. За това спомагат и намерените в осемте гроба около църквата монети, най-ранните от които са от управлението на султан Ахмед I (1603–1617). Църквата е изгоряла напълно в 1810 г., но липсата на църковен инвентар при разкопките показва, че той предварително е бил изнесен от бягащите жители. На надгробна плоча е запазено името на Стати Атанас (1686 г.), а на намерен пръстен – това на Зано Яни (1767 г.).

Другата църква "Св. Никола" е също еднокорабна, едно-абсидна и с дължина 24,8 м. Планът е идентичен с този на "Св. Димитър". Тя може би има и сходна датировка или дори е построена по-рано. Най-старите монети, намерени около нея, са от времето на султан Мехмед III (1595–1603). Църквата е изгоряла в 1810 г. и не е възстановявана. Намерените мраморни надгробни плочи имат елементи на украса, които сочат отново влашки влияния. Вероятно някои от тях са били изработени в Русе. Личните имена, срещани върху плочите, са на Георги Стамати (починал 1730 г.), Хриса, брат й Тето, син на хаджи Георги, жена му Руса, Хрисо, Архонто (1738 г.); Русо Куно (1772 г.); Гьоко (1792 г.); Неда, съпруга на хаджи Михали Девнели, и Маринчо, син на Никола (1794 г.); Йоанис, син на Стати (1796 г.); Улия Никола (1796 г.); Занке Згори, Занке Димо и Занке Кубри (1797 г.); Руса, дъщеря на Михали Янчи, и Янка (1797 г.); Мичю, син на Станю и племенник на Гьоко (1798 г.); Димо (1803 г.); Йоано Митро, Нико, Георги, Димчо, Ерино, Юлко, Рачи, Русо, Добро, Яни, Малино, Лекучи (1809 г.); Марко (1809 г.); Дани (1824 г.); Николау, Кера, Хинчо, презвитера Тодора, Труфа (без дата). Има и един надпис с кирилски букви, чийто смисъл е неясен. В края се чете само годината "лет 1772"[128].

Сходството в архитектурния план на църквите от Арбанаси и Пороище показва, че те или са били строени от едни и същи майстори, или тези майстори са произхождали от общ географски регион, с типична архитектурно-строителна школа. Сходните дялани камъни в градежа на църквата "Св. Димитър" и джамията "Ибрахим паша" в Разград навеждат на мисълта, че строителите на джамията, произхождащи от Пороище, са били и строители на църквата в началото на XVII в.

От известните досега документи става ясно, че Пороище е основано по-късно от Арбанаси и Червена вода. Албанските жители са заселени в разградския мюлк на Ибрахим паша най-рано в края на 20-те години на XVI в. и най-късно в 1536 г. Стопанското развитие на Пороище е свързано преди всичко с отглеждането и продажбата на добитък, производството на животински продукти и кожи. Подобно на Арбанаси и Червена вода, Пороище се развива бързо икономически и демографски благодарение на два основни факта – вакъфският статут на селото и близостта му до пазарен град, какъвто в случая се явява Разград. Населението на Пороище се увеличава бързо и в края на XVII в. достига около 1500 души. Вероятно след 1689 г. част от жителите са го напуснали във връзка с натиска на османските власти след неуспешен опит за бунт. Всички пътешественици отбелязват през XVIII в. Пороище като голямо село или дори град. По всичко изглежда, че селото е разорено през 1810 г. по време на своя най-голям разцвет. Въпреки че след 1813 г. то отново е възстановено, едва 150 къщи остават обитаеми. Жителите бягат отново в 1828 г., за да останат малцина албански семейства, претопени до началото на XX в. от новозаселилите се българи.

АЛБАНЦИТЕ ОТ ДОБРИНА, ПРОВАДИЙСКО, И ДЕВНЯ, ВАРНЕНСКО

Единствените албанци от Северна България, чиито следи в емиграция не се губят след XIX в. и чийто диалект е запазен и до днес, са тези от няколко села между Провадия и Варна, сред които Добрина, Староселец и Девня. Тези албанци също напускат България в началото на XIX в., но за разлика от своите съотечественици се отправят освен към Влашко, и към Южна Русия. Там са оземлени първоначално в Бесарабия и създават етнически чистото албанско село Каракурт (дн. Жовтневое). По-късно част от неговите жители се преселват в Запорожка Украйна, но и те запазват албанския си език и култура. Днес езикът на украинските албанци е единственото живо свидетелство за говора на албанците от Северна България. Това е тоски говор, който се говори в Южна Албания.

Всъщност нито един документ от периода XVI–XVIII в. не свидетелства за албански характер на села между Провадия и Варна. Техните следи се откриват благодарение на консервирания албански говор на преселниците в Русия и запазени спомени на българи. Следите на албанските поселения в района между

[128] Маргос, А. Късносредновековните църкви "Св. Димитър" и "Св. Никола" в с. Пороище, Разградско, ИНМВ, 22 (37), 1985, с. 125–130.

Провадия и Варна пръв открива към края на XX в. чехът Константин Иречек. Според него албанци живеели в близките едно до друго села Добрина, Ески Арнаутлар (наричано в миналото от местното българско население Арбанаси, а днес Староселец), Девня и Дерекьой (назовавано някога Петрина река, дн. Петровдол)[129].

Историците и езиковедите определят произхода на преселените в Бесарабия албанци от Девня. Причина за това е фактът, че те така са били записани от руските миграционни власти, което е предадено от историка на заселването на Южна Бесарабия Кьопен в средата на XIX в. Всъщност старото албанско селище в Девня е било твърде малко, за да даде толкова много преселници (над 500 души). Заселилите се след изселването на албанците българи заварили останките само на 50–60 къщи, гробище и една църква. Те построили своето село Девня на друго място в близост до останките на изгореното село на албанците.

В миналото старото албанско Девня имало обща мера със съседното Ески Арнаутлар (Староселец), което говори, че жителите им са били от един произход и в много близки отношения[130]. Вече споменахме, че на надгробен камък от 1794 г. край една от църквите в Пороище е отбелязано името на хаджи Михали Девнели (Девненеца)[130a]. Тоест албанците от Девня са поддържали бракове и роднински връзки дори с по-отдалеченото Пороище. Освен това преди разорението на селото в него са живели освен албанци, и българи. За това свидетелства при пътуването си в българските земи от 1805–1806 г. англичанинът Адам Нийл. По пътя от Варна към Русе той пренощувал в Дафне (Девня). "*Настанихме се в къщата на един български селянин...Диалектът им е славянски*", записал в своя дневник Нийл[131].

Албанските жители на Девня и Староселец обаче не са заселени тук направо от Албания, а са по всяка вероятност преселници от други албански селища на Северна България, сред които на първо място е провадийското село Добрина.

КАРТА 4. Регионът между Варна и Провадия и селата, населявани някога от албанци

Девня е известна като българска крепост още от 1279 г. под названието Девина. Първото споменаване на селището през османския период е от ръката на дубровничанина Павел Джорджич, който в 1595 г. го нарича Девино. Под същото име се среща и при Пиетро Лукари в 1605 г. В османски източници от 1573 и 1604 г. се среща под формата Девне. Турският историк Рашид Ефенди го споменава като Девние във връзка с похода на Мохамед IV към Полша в 1672 г.[132] По-ранните свидетелства на пътешественици или хроникьори през XVI в. споменават само р. Девня, която често назовават поток, може би заради бързото й течение. Оттук минава и лагерува армията на Сюлейман Законодател в посока Молдова през 1538 г.[133] В своето описание на България Петър Богдан Бакшич споменава р. Девина (Девня), на която имало 25 воденици, които давали големи приходи[134]. За тези девненски

129 Иречек, К. Цит. съч., с. 917.

130 Маринов, В. Миналото на с.Девня, Провадийско, с оглед на "арнаутите" в Североизточна България, В: Езиковедско-етнографски изследвания в памет на академик Стоян Романски, София, 1960, с. 594–595. Новодошлите българи знаели, че преди тях тук живеели албанци християни. Някогашното село се намирало в местността Червената пръст.

130a Маргос, А. Цит. съч., с. 127.

131 Английски пътеписи, с. 455.

132 Margos, A. Au sujet de la localisation de la fortresse medievale Diabaina - Девина. In: Recherches de geographie historique (Studia balcanica 1), p. 107.

133 Yerasimos, S. Les voyageuers dans l'Empire Ottoman (XIVe-XVIe siecles). Ankara, 1991, p. 195–196.

134 Fermendzin, E. Op.cit., p. 77.

воденици през 1652 г. пише и Евлия Челеби. "*Те са 40 до 50 големи воденици ... всички добруджанци мелят храните си тук*". Според Евлия всички вилаетски аяни, както и синовете на Назиф паша, имали тук воденици[135].

Като селище Девня се е развила именно около тези воденици, където собствениците на чифлици заселвали безимотни селяни. До освобождението на България девненските воденици са се запазили като владение на турски бейове или на вакъфи на джамии във Варна, Провадия, Шумен, с. Козлуджа и др. Поречието на Девня без съмнение дълго време е било един от основните мелничарски центрове в българските земи под османска власт. Тук е ставала и оживена търговия с жито. В 1774 г. девненските воденици били завзети от руските войски[136].

Заселването на албанците в Девня е станало най-вероятно след частично обезлюдяване на Варненската каза, някъде в последните десетилетия на XVII в. По неизвестни причини във втората половина на XVII в. настъпва рязък спад на населението на Варненска каза. В поименен османски регистър от 1685 г. Девня изобщо не фигурира, а данъкоплатците християни в казата намаляват спрямо предишната данъчна регистрация от 1295 на 703 джизие ханета. Регистраторът отбелязва, че "раята се разпръсна и разпиля". Жителите на казата неколкократно се оплаквали от вършените произволи[137].

Произходът на албанците в Девня, както и в някои други села на Варненска каза е най-вероятно от голямото провадийско село Добрина. Първият известен документ за Добрина е подробен регистър на вакъфи по територията на еялета Силистра, съставен в периода 1566–1575 г. Според регистъра Добрина с друго име Диздар се намира в Провадийска каза и принадлежи към вакъфа на покойния султан Селим I. Селото тогава имало 238 пълночленни домакинства на християни, 88 неженени мъже, двама болни и стари и едно циганско семейство[138]. Тези данни отговарят на около 1300 жители, значителна сума за християнско село в българските земи от това време. В споменатия вече джелепкешански регистър от 1573 г. в Диздар (Добрина) са регистрирани учудващо голям брой джелепкешани – 37 души, всички християни, което е най-голямият брой за селище в каза Провадия. В същия регистър са записани и джелепкешани от Староселец и Девня, но само мюсюлмани[139]. Последното свидетелства, че през XVI в. тези села са били мюсюлмански. Запазените османски регистри от първата половина на XVII в. дават интересни данни за броя на християнските домакинства[140].

ТАБЛИЦА 4. Християнското население на Добрина, Девня и Петровдол през XVII в.

Година	Диздар (Добрина)	Девине (Девня)	Дерекьой (Петровдол)
1566–1575 г.	238 домакинства, 88 неженени	-	-
1630 г.	(няма данни)	(няма данни)	60 домакинства
1635 г.	460 домакинства	13 (извън регистъра)	55 домакинства

От регистъра става известно, че Девня и Добрина заедно с много други села от Варненска и Провадийска каза принадлежат към вакъфа на султан Селим I (1512–1520). Този вакъф е бил учреден най-вероятно в първата половина на XVI в. Както проличава от регистрацията от 1635 г., със своите 460 домакинства Добрина за времето си е било значително по големина християнско село с около 2300 жители. За сравнение православните християнски домакинства в близкия град Провадия са били

135 Гаджанов, Д. Пътуване на Евлия Челеби из българските земи през средата на XVII век. ПСп, XXI, 70, 1909, с. 671, 719.

136 Маргос, А. Топонимичен материал от квартал Изворите на град Девня, ИНМВ, т. 20 (35), с. 108.

137 Грозданова, Ел., Андреев, Ст. Поименен регистър на населението на Варна и Варненска каза от 1685 г. ИНМВ, 10(25), 1974, с. 228.

138 BOA. TD 542, p. 239. Справка на д-р Р. Ковачев. Копие от този регистър се съхранява в Ориенталския отдел на НБКМ. Вж. също Радушев, Евг., Ковачев, Р. Цит. съч., с. 24–27.

139 Стойков, Р. Цит. съч., с. 107–108.

140 ТИБИ, VII, с. 340, 377, 379–380.

в същия период само 15–18. Явно удвояването на населението за по-малко от век и липсата на поминък в селото са накарали част от жителите да се преселят в близки обезлюдени села и чифлици.
Едно от тези села е Петровдол. Освен в джизие регистрите то присъства под названието Дере и в османски регистър от 1676 г. за разхвърляне на извънредни данъци, свързани с продоволственото осигуряване на военните походи. Данъчната тежест на селото е определена на 6 авариз ханета. Тоест Петров дол е имал тогава между 50 и 80 къщи, което означава, че броят на населението спрямо регистрираните през 1635 г. 55 данъкоплатци се запазва или леко нараства[141]. Данни за Староселец липсват, но от един османски документ от пролетта на 1689 г. става ясно, че жителите на Арнаутлар (Староселец) наред с тези от Диздаркьой (Добрина) и други села, имащи население с общ корен, подготвяли бунт. На този въстанически опит ще се спрем по-нататък. В случая обаче е важно, че в Староселец вече са живеели албански жители, намиращи се в контакт с останалите техни съотечественици от Североизточна България[142].
Джелепкешанският регистър от 1573 г., регистриращ 37 джелепкешани в Добрина, показва, че още във втората половина на XVI в. скотовъдството и търговията с добитък са били основни поминъци на неговите обитатели. Развитието на селището е било в значителна степен благоприятствано от вакъфския статут, отреждащ редица данъчни привилегии на жителите и местоположението му в близост до Провадия – важен център за търговията с добитък и кожи. Според Страшимир Димитров не само Добрина и Девня, а вероятно и Староселец са принадлежали към вакъфите на Селим I. В него влизала и голяма част от град Варна. През XVIII и началото на XIX в. Добрина и Староселец западат икономически и се трансформират в села със смесено, християнско и мюсюлманско население[143].
Добрина се споменава от чужденците за пръв път в цитирания доклад на П. Джорджич от януари 1595 г., където се изреждат християнски селища, готови да въстанат срещу турците. В пътеписа на едно полско посланичество, изпратено от Ян Собиески през 1677 г. до Високата порта, селото е споменато отново. Поляците забелязали над Провадия високи скали, на които се намира стар замък: *"На втората планина, по-високо от замъка, се намира с вид на малко градче, заселено с гърци и наречено Джиздаркьой. Там има различни занаятчии, фонтани и извори, въпреки че е на такава планина*"[144].

УЧАСТИЕ НА АЛБАНЦИТЕ В БОРБАТА СРЕЩУ ОСМАНСКОТО ВЛАДИЧЕСТВО В БЪЛГАРИЯ

Австро-турската война от 1593–1606 г. предизвиква сериозно раздвижване сред християнските народи в Османската империя. В хода на тази продължителна война, свързана и с период на икономически упадък на Османската империя, са направени няколко сериозни опита за организиране на въстания на християните, съчетани с помощ от Западна Европа. Особено място в това движение заема Дунавска България заедно с района между София и Ниш, в които неколкократно проникват войските или хайдушките дружини на влашкия воевода Михай Витяз (Храбри).
В нашата историческата литература се отдава значение на създаването на съзаклятнически въстанически център във Велико Търново и Никопол към 1596 г. Според мемоар на дубровничанина Павел Джорджич до австрийския херцог Максимилиан от 22 февруари 1597 г. в организацията на въстанието били привлечени уважаваният българин от Никопол Тодор Балина, търновският архиепископ Дионисий Рали, тримата епископи на Търновската митрополия – ловешкият Теофан, червенският Йеремия и преславският Спиридон. На специалната среща участвали още 12 свещеници от Търново и 18 миряни от първенците (старейшините) и видните хора на града. Тодор Балина обиколил множество села, особено тези в подножието на Стара планина, и заклел свещениците и първенците. В Никопол той убедил за делото още 23 свещеници и 40 първенци. Според утвърдено в българската историография становище т.нар. "Търновско въстание" е избухнало в 1598 г. и било смазано, без да постигне някакъв успех и се разшири към други земи[1].

---

141 Стойков, Р. Цит. съч., с. 175.

142 Попов, Н., Възвъзова-Каратеодорова, К. Неизвестен опит за въстание през 1689 г. на българите от Североизточна България според неиздаден турски документ, ИНБКМ, XII (XVIII), 1972, с. 85–87.

143 Димитров, Стр. Бунтовни движения, с. 44.

144 Първев, Г. Полски пътепис за българските земи от 1677 г., ИБИД, т. XXVIII, 1972, с. 355–356. Описанието, което К. Иречек ни дава за Добрина е следното: "Добрина лежи на 162 метра над Провадия...Старият калдъръм по улиците, две големи чешми и житниците, направени от елегантни четвъртити камъни, на пръв поглед показват, че тук някога е било прекрасно градче." Иречек открива тук две стари църкви "Св. Тодор" и "Пресвета Богородица" (отчасти разрушена). Според местни предания градецът бил унищожен в две войни в 1829 г. и преди това. Страдал също от кърджалиите. Според същите предания тук живеели богати търговци арнаути, които се преселили в Бесарабия. Вж. Иречек, К. Цит. съч., с. 925.

1 Българската държавност в актове и документи, София, 1981, с. 121–122; Цветкова, Б. Съпротивителни и освободителни борби на българския народ през XV–XVIII в., ВИС, 1981, 4, с. 92–93. И досега не е открит османски документ, потвърждаващ този бунт.

БУНТ НА ПРАВОСЛАВНИ АЛБАНЦИ ОТ СЕВЕРНА БЪЛГАРИЯ В 1895 И УЧАСТИЕТО ИМ ВЪВ ВОЙСКАТА НА МИХАЙ ВИТЯЗ

Още преди търновското съзаклятие във военните действия срещу османските турци активно се включили албанците от Северна България. Документирано е участието на тези от Червена вода, Русенско, но по всяка вероятност са участвали и албанци от Пороище и други селища. Двете села принадлежали тогава към Червенската епископия, а както пише Джорджич, нейният епископ Йеремия бил участник в съзаклятието на търновския архиепископ Дионисий Рали. Албанците от Северна България били готови за въстание и подкрепа на християнските войски още през 1594 г., за което твърди Павел Джорджич в неколкократно споменатото изложение до трансилванския княз Сигизмунд Батори с дата 10 януари 1595 г. Той пише, че близо до Търново има села, населени с албанци, които са смели и в случай на нужда могат да съберат 1500 въоръжени мъже, всички на коне. Тук безспорно става дума за жителите на Арбанаси, а вероятно и за останалите села от вакъфа на Рюстем паша. Към края на същото писмо Джорджич говори за много селища в Северна България, обитавани от албанци, от които могат да се съберат около 7 хиляди души, "храбри и добре въоръжени". Той добавя и следното: *"Преди три месеца 600 от тях бяха предложили своите услуги на Ваше величество [Сигизмунд Батори] при условие, че Вашите хора биха преминали в страната на турците. И ако тогава бяха толкова добре разположени към Вас, още по-добре ще бъдат сега, като оттам ще минат казаците"*[2].

Тази информация, предоставена от Джорджич на трансилван-ския княз, е събирана от него при многобройните му пътувания в България, последните от които са били през 1594 г. Според изложеното от дубровничанина още през октомври 1594 г. албанците от Северна България са били готови да предоставят на разположение 600 въоръжени мъже, с които да участват в евентуалните бойни действия. Тези планове и участието на Джорджич в тях могат да се свържат със съюза, сключен между Сигизмунд и Михай Витяз срещу турците през лятото на 1594 г. През есента на същата година Михай Витяз вече нападнал османските войски. На 13 ноември 1594 г. армията на влашкия воевода изклала двехилядна турска войска и всички турски пратеници в Букурещ. На 15 ноември той атакувал османската крепост Гюргево на северния бряг на р. Дунав. След това преминал реката и на 30 декември изгорил Свищов, а по-късно нападнал крайдунавските градове Оряхово, Никопол, Силистра и Хърсово[3].

Самото участие на албанците в походите на влашкия воевода Михай както и в хайдушките дружини, идващи също отвъд Дунав, може да се проследи в редица документи от периода 1595–1602 г. Един от първите, предоставящи интересни сведения за това, е друг дубровничанин, пратеникът на австрийския император Рудолф II във Влашко – Джовани де Марини Поли. В едно писмо до канцлера на австрийската империя Пецен, датирано от 24 март 1595 г., той отделя няколко изречения за албанците от Червена вода: „*Албанците от Червена вода и другите околни села на същите албанци отправиха искане към воеводата да им разреши да се заселят с техните семейства и имущество във Влашко като изоставят техните селища в земята на турците. Войводата веднага им даде разрешение и оттогава малко по малко започнаха да идват и да преминават Дунав около ...[не се чете] души, сред които жените и децата с всичките си имущества и животни, за да живеят в тази Влахия. От тях бяха подбрани 1500 (или 500) за войската на Влахия и Унгария, които преминаха Дунав срещу същото село Червена вода, тяхно селище, на три левги отдалечено от Русе и Дунав, повече към сушата. Както е практиката в тези земи, проникват чак до Разград, запалвайки градовете с големи загуби за турците, ограбват тяхното имуществото от селата и се завръщат с плячката във Влахия. Турците се организират и тръгват към тези албанци и нашите с намерение да ги пресрещнат и да им вземат плячката. Но те заедно с нашите се обръщат срещу тях, разбиват ги и ги преследват чак до планините*“[4].

Преминаването на северния бряг на Дунав от жителите на Червена вода е станало в края на януари – началото на февруари 1595 г., като по всяка вероятност е използвана ледената покривка на реката. През втората половина на януари 1595 г. Михай Витяз преминал Дунав източно от Русе (вероятно именно срещу Червена вода), нападнал града, където в решително сражение на 25 януари разбил

---

[2] Българската държавност, с. 118, 121.

[3] Poporul român şi lupta de eliberale a popoarelor din Balcani. Bucureşti, 1986, p. 160–161.

[4] Ibidem, p. 159–160

османците. Двама паши загинали, а Русе бил изгорен. След тази победа войската на воеводата се разделила, като част се отправили към Никопол, други към Силистра, а трети заедно с присъединилите се към неговите отряди албанци от Червена вода към Разград.
Пробивът на отряда от войници на Михай и албанци до подножието на Стара планина се потвърждава и от писмо на дубровничанина Марко де Марин с дата 28 април 1595 г.(5) В доклад, изпратен до Сигизмунд, съставен вероятно през пролетта на същата година, се казва че войската на княза се състояла от 20 хиляди унгарци, 12 хиляди славяни *и „две хиляди албанци от Червена вода, които били подчинени на турчина и минали в тази страна [Влашко] с жените и целите си семейства“*[6]. Според доклад на венецианския посланик в Цариград Марко Виниер, образуваната от албанците войска била дори по-голяма – 2500 души(7). В отговор на този набег през май 1595 г. към р. Дунав се отправил Хасан паша, който разположил своя лагер от 4 хиляди палатки именно в Червена вода – мястото, откъдето минали войските на Михай Витяз, а албанските жители на селото се присъединили към него, бягайки отвъд реката(8).
Албанците от Северна България продължават въстаническите си действия срещу турците и през 1596 г. Вероятно част от тях се оттеглили в Стара планина, където образували хайдушки дружини и престояли в продължение на година. В доклад на италианеца Антонио Карнараши до дука на Парма от 19 септември 1596 г. се казва, че хайдутите с някои албанци от онези, които се намират в планината Хемус и се разбунтували, изпроводили пратеник до княза да изпрати две хиляди души да помогнат на въстаналия народ. Същите тези ограбили едно село, „наречено Джипровац (Giprovatz)“ с 1500 домакинства, и взели голяма плячка. Този пратеник вече изпълнил тяхната поръчка и в скоро време се очаквало да се почувства някакъв успех(9). Друг източник потвърждава почти същата информация, изпратена от Карнараши до австрийците със същата дата 19 септември 1596 г. Според него информацията за нападението над Чипровци била донесена от някакъв дубровничанин, който разказва, че 100 хайдути минали Дунав, нападнали Gibrowatz и ограбили 1500 къщи като запалили селището, след което се върнали с богата плячка. Дубровничанинът съобщил също, че много албанци заедно с други се били оттеглили в Стара планина и чакат помощта, която князът им обещал, за да въстанат след това заедно с българите(10). Според друго съобщение от 14 ноември 1596 г. хайдутинът Барбел Янош разбил 7000 турци край р. Дунав и се съединил с българите и албанците(11).
В случая не може да има съмнение, че нападнатото и ограбено през 1596 г. селище е Чипровци. Интересно е, че това нападение е документирано и в местни източници, каквито са познатите доклади на Петър Богдан Бакшич. Той не е бил свидетел на нападението, но просто отбелязва, че църквите в Чипровци и Железна били ограбени по времето на влашкия княз Михай, от което се разбира, че е пострадало и второ католическо селище в района(12). Както е известно, след няколко десетилетия Чипровци е описвано в релации до Рим като процъфтяващо селище с около 2000 жители католици и немалък брой православни. По всяка вероятност въстаниците и хайдутите на Михай са били привлечени от богатите сребърни мини и монетарницата, но не са се посвенили да ограбят католическите църкви и самите жители християни.
През 1596 г. Михай Витяз и неговата армия от наемници и хайдути водели военни действия на широк фронт в Северна България. Тогава набезите на неговите дружини от наемници придобили почти разбойнически характер. Ограбването на Чипровско трябва да се свързва с похода на хайдутите, предвождани от Баба Новак през 1596 г. Същият издебнал Хасан паша, когато се отправял през старопланинските проходи към София, нанесъл му поражение и пленил целия обоз. Интересно е, че воеводата Михай е имал точна информация както за движението на султанската армия към Унгария, така и за пътуването на Хасан паша. Затова той изпраща Баба Новак към Западна Стара планина. Тази точна информация вероятно е получена от въстаническите чети от албанци и българи в планината. Според унгарската хроника на Самьоскьози хайдутите на Баба Новак опожарили Враца, след което тръгнали към планината Барканча (вероятно Берковица). В същия район са разположени и

5 Hurmuzaki, E. de Documente privitoare Istoria Românilor, III, partea III, p.101

6 Ibidem, XII p. 26.

7 Велики, К. Походите на Михай Витязул на юг от Дунав, ИПр, 29, 1973, 1, с. 65.

8 Hurmuzaki, E. Documente, XII, p. 51.

9 Ibidem, XII, p. 277, n.1.

10 Ibidem, III, partea I, p. 270.

11 Ibidem, p. 271.

12 Дуйчев, Ив. Софийската католишка архиепископия през XVII век. Изучаване и документи. София, 1939, с.62; Fermendzin, E. Acta Bulgariae ecclesiastica ab A. 1565 usque ad A. 1799. Zagrabiae, 1887, p. 90, 94.

католическите селища. Хайдутите на Баба Новак достигнали дори до София. През август 1596 г. самият Михай преминал с армията си Дунав. Най-вероятно тогава бил превзет и Плевен[13].

Албанците от Северна България са обещавали подкрепата си за Михай и през 1598 г. Тогава той водел преговори за финансова помощ с комисарите, изпратени от император Рудолф II. Според техния доклад Михай заявил, че е сигурен, ако мине Дунав, 10–20 хиляди души от всички народности, живеещи до Цариград, т.е. българи, сърби, албанци и други, разярени от турското робство, ще унищожат всякакъв турчин, намиращ се между тях[14]. В действителност Михай не срещнал голяма подкрепа сред християните от Дунавска България, защото войските му, съставени от разнородни наемници, били лишени от дисциплина и плячкосвали не само турците, но и християните, какъвто е случаят с Чипровци, Железна, Враца, Плевен и други селища, населявани от българи. Само в похода от 1598 г., според признание на самия Михай Витяз, той унищожил в Северна България 2000 села, а жителите им християни и българи на брой 16 000 преселил с имуществото им във Влашко.

Бунтът срещу османската власт на албанци от Северна България и значителното им присъствие във войската на Михай Витяз представляват интересен, но и твърде озадачаващ момент в историята на освободителните борби в българските земи под османско владичество. Логично е да си зададем въпроса, защо при подготовката на въстаническите действия през 1594 г. и действията на Павел Джорджич – един от основните съзалятници, албанците се открояват като основен елемент в подготовката на населението за бунт преди идването на войските на Михай Витяз?

Възможните отговори са няколко. Първо, албанците от Северна България са били свързани в търговията както с дубровничаните (като Джорджич например), така и с Влашко, Молдова и Трансилвания. Намирайки се в постоянен контакт с посредниците дубровничани и представителите на княжеския двор във Влашко, те са можели първи да реагират позитивно на плановете за освобождение на България. Второ, както е известно, в подготовката за въстанието активно участие взема висшият клир от Търновската митрополия. Големите села като Арбанаси, Червена вода, Пороище и Добрина са представлявали духовни средища на християнството в Северна България и важен приходоизточник за епископиите. Трето, албанците от Северна България са били добре въоръжени, а някои са имали необходимата военна подготовка. Жителите на Арбанаси и Червена вода от средата на XVI в. са се ползвали със статута на дервенджии, което им е давало възможност свободно да притежават всякакви оръжия.

Пряко свидетелство за военните умения на албанците от Северна България е фактът, че няколко техни представители се добират в края на XVI и началото на XVII в. до важни постове в армиите на влашките и молдовските воеводи. Това става възможно и поради промяната на набирането на тяхната войска, в която наемните войници започват да заемат все по-видно място. Наемниците, наричани още с османското название „сеймени“, започват да се появяват в дунавските княжества през XVI в., като произходът им е главно от балканските християнски народи. Това са професионални войници, получаващи заплата и боравещи с огнестрелни оръжия и артилерия[15]. Те са сходни на сражаващите се в османската армия сеймени и левенди, много от които също били от албански произход. Редица наемници се издигнали до висши постове, а някои успели да влезнат и сред влашката и молдовската поземлена аристокрация.

По време на походите на Михай Витяз албанците присъстват както в хайдушките дружини така и в основната му армия. По време на войната тази войска е издържана главно със средствата на Хабсбургската империя и затова неколкократно Михай се изправя пред проблема да не може да плати на своите войници. Както вече споменахме по-горе, според различните оценки на свидетели на събитията през 1595 г. Михай е имал в редиците на своята войска от 500 до 2500 албанци от Червена вода и „околните албански селища“. В хода на войната албанците продължават да присъстват масово сред наемниците на влашкия княз.

През септември 1596 г. Гуидо Авелана пише, че 400 албанци дошли при Михай от другата страна на Дунав. Ерих Ласота споменава през ноември 1597 г., че армията на воеводата е съставена от сърби, рашани, албанци и казаци[16]. В доклад на Георг Сирмаи до австрийския ерцхерцог Максимилиан от октомври 1598 г. се казва, че Михай Витяз разбил турците със своите власи, унгарци, казаци и албанци[17]. Проблемите със заплащането на пъстрата наемна армия започват да се появяват по-силно към края на 1597 г. Споменатият Ласота пише на 15 ноември 1597 г. до император Рудолф II, че

13 Велики, К. Цит. съч., с. 66–67.

14 Пак там, с. 70.

15 Zach, C. R. Staat und Staatsträger in der Walachei und Moldau im 17. Jh. München, 1992, S. 106–107.

16 Călători străini despre Ţările române, 1972, 4, p. 12, 76.

17 Hurmuzaki, E. op. cit., XII, p.406

липсват пари да се плати на войниците, сред които и албанци[18]. Проблемите с финансирането се изострят към края на 1599 г. На заседание на военния съвет във Виена от 30 ноември се обсъжда, дали е целесъобразно да се плащат заплати на войниците на Михай, които били от различни нации: поляци, казаци, албанци, сърби, унгарци, молдавци, българи, немци и татари[19]. Вероятно не всички албански войници са произхождали от Северна България, но определено са били мнозинството от тях, за което свидетелстват повечето източници. След края на войната мнозина останали на служба във Влашко и Молдова.

АЛБАНЦИТЕ ОТ СЕВЕРНА БЪЛГАРИЯ В БУНТОВНИТЕ ДВИЖЕНИЯ 1688 – 1689 г.

В продължение на близо век липсват сведения за значителни въстанически движения в българските земи. Едва войната на Османската империя в Свещената лига (Австрия, Венеция, Полша, Папството и Русия) от 1683–1699 г. създава предпоставки за надигане на балканските християни срещу поробителя. През 1688 г. австрийските войски навлизат в територията на днешна Сърбия. Тогава избухва известното Чипровско въстание, в което участват и католиците албанци от Копиловци. Без да се спираме подробно на хода на въстанието, само ще обърнем внимание на факта, че според унгарски източници част от албанците от Копиловци се присъединили към австрийската армия. Четирима „арнаути от Копиловац", водачи на въстаниците, отишли при генерал Ветерани[20]. Вероятно жители на Копиловци били сред българските католици, които останали в австрийската армия до края на войната в 1699 г. Това били общо неколкостотин души, които по-късно били заселени по военната граница в Славония и най-вече в Осиек[21].

Друг въстанически опит от пролетта на 1689 г. е свързан пък изцяло с албанските православни жители на Северна България. За този бунт данни има само в османските документи и не е известно за е свързан с напредването на австрийската армия на Балканите. Според султански ферман от 1 юни на 1689 г. жителите на селата Диздар (Добрина) и Арнаутлар (Староселец), Провадийска каза, както и Арнауткьой (Пороище) и Черневи (Червена вода), Разградска каза, в сговор помежду си събрали муниции и оръжие и започнали въстанически действия[22]. В отговор на това османските власти взели крути мерки. Едва ли би имало и друго логично обяснение как села, отдалечени на значително разстояние (100–150 км) едно от друго, биха си взаимодействали, за да съберат оръжие и да въстанат, освен ако не се намират в някаква общност помежду си. Освен това към изброените села, както става ясно от друг документ, се е присъединило и търновското Арбанаси. Обяснението на това странно взаимодействие може да се търси единствено в общия корен на техните жители, водещ към Албания. Православните албанци в Северна България запазват връзките помежду си дори два века след заселването си в тези краища.

Султанският ферман изисквал в отговор на тяхната дързост селата да бъдат нападнати, къщите и църквите да бъдат запечатани, а след това да бъдат отваряни една по една. Намерените оръжия и муниции да бъдат събирани на сигурно място. От всяко село да бъдат задържани и изпратени в лагера на султана по десет души измежду главните участници, където да бъдат съдени. Къщите на същите се запечатват, а имуществото и припасите им се конфискуват. Мерките, които според фермана трябвало да вземат кадиите на Провадия, Разград, Русе и Търново, са тежки. Те, изглежда, имат по-скоро превантивен характер и целят разоръжаване на населението и наказване на неговите водачи, отколкото разоряване на бунтовните селища.

Страшимир Димитров откри по-късно още документи, с което допълни картината за подготвяните бунтовни действия в Северна България през 1689 г. Според едно изложение на търновския кадия от 29 май 1689 г. 46 поименно изброени християнски жители на село Арбанаси, сред които петима попове и един даскал, се явили пред шериатския съд във Велико Търново, за да измолят спирането на височайши ферман за изземването на имота на 52 християни от селото, намиращи се по търговия в полските и унгарските земи, и други 9 души, които е трябвало да бъдат арестувани и представени пред султанския диван. Пратениците на селото дори заплашват, че ако тази заповед бъде изпълнена,

---

[18] Veress, A. Documente privitoare Ardealului, Moldovei şi Ţării-Româneşti, Bucureşti, 1933, V, p. 114.

[19] Hurmuzaki, E. ibidem, p. 523.

[20] Benkő, J. Transsilvania sive magnus Transsilvaniae principatus, t.1. Claudiopoli, 1834, p. 498.

[21] Телбизов, К. Разселване на чипровчани след въстанието от 1688 г. В: Чипровци 1688–1968. София, 1981, с. 68.

[22] Попов, Н., Възвъзова-Каратеодорова, К. Неизвестен опит за въстание през 1689 г. на българите от Североизточна България според неиздаден турски документ, ИНБКМ, XII (XVIII), 1972, с. 85–87; На това въстание след критичен поглед на публикувания документ се спира и Маргос, А. Бунтовнически действия срещу турската феодална власт в Провадийско и Разградско през втората половина на XVII век, ИНМВ, 10 (25), 1974, с. 326–332. Той обаче неправилно отъждествява Арнауткьой с Девня.

останалите жители няма да могат да плащат налозите и са решили всички "да се разпръснем и разбягаме". За да спрат изпълнението на заповедта, арбанасчени дават 20 хиляди гроша откуп на султанската хазна. Интересно е, че в Арбанаси освен заповедта е пратен и нарочен следовател офицер от еничарите бостанджии от личната охрана на султана, на която се възлагали най-отговорни военно-полицейски задачи на империята[23].

За виновници в подготвяния и разкрит по неизвестен начин бунт в Арбанаси властите определили търговците, намиращи се по това време в страните от антиосманската коалиция в започналата през 1683 г. война[24]. На 21 май властите съставили опис на намереното в Арбанаси оръжие, който на 4 юни 1689 г. бил отново актуализиран. В крайна сметка били конфискувани 71 пушки, 61 саби от черно желязо, 20 железни къси копия. Известно е, че селото имало дервенджийски статут и е трябвало да поддържа няколко стражеви поста по пътя към Велико Търново и други селища. Всеки пост в дервенджийската служба е наброявал 30 души. На пътуващите надалеч търговци също е било разрешено да носят оръжие, за да се отбраняват срещу разбойници[25].

Като отзвук от репресиите след краха на бунта може да се приеме една молба от март 1690 г. на жителите на Пороище, Разградско. Тя е отправена до великото везирство и в нея жителите на селото искат освобождаване от плащане на данъка джизие за изселилите се техни съселяни[26]. Намаляването на населението вследствие на изселване и то по-малко от година след неуспешния опит за въстание означава, че организаторите на бунта или други жители на селото, притеснени от преследване, са го напуснали.

В заключение може да се каже, че въстаническият опит на албанците от Северна България от 1689 г. наподобява подготвяните с помощта на Павел Джорджич и Търновската митрополия бунтовни действия през 1594–1596 г. Тогава те със сигурност са обхващали Арбанаси, Червена вода и Добрина. Албанците от Червена вода изцяло се присъединили към антиосманската коалиция, въстанали и тези в Стара планина (вероятно се имат предвид тези в Добрина). Близо век по-късно православните албанци в Северна България влезли във връзка помежду си, очаквайки идването на християнските войски. Този път обаче те били вероятно предадени. Неуспехът на тяхното съзаклятие спасил техните села от пълно унищожение, което се случило с въстаналото Копиловци, чието население никога не се върнало повече в България.

УЧАСТИЕ НА АЛБАНЦИТЕ ОТ ПОРОИЩЕ В РУСКО-ТУРСКАТА ВОЙНА 1806 – 1812 г.

Последният въстанически опит на албанци от Северна България е свързан с Руско-турската война от 1806–1812 г. Преминаването на р. Дунав от страна на руските войски породило сред християните в Североизточна България надеждата за скорошно освобождение. В началото на май 1810 г. жителите на Пороище въстанали срещу османския поробител, надявайки се на успеха на руската армия. Те били последвани и от други съседни български села. Според официални турски източници въстаниците наброявали общо около 2000 души. Главнокомандващият руската Дунавска армия генерал Каменски отбелязва в писмо до Софроний Врачански, че броят им е 4000 души. Той дори се обърнал със следното послание към въстаналите жители на Пороище:

„Жители на Арнауткьой, вие искате да отхвърлите игото на измъчващите ви тирани; въодушевени от любов към родината и вашата религия, вие отново искате да извоювате свободата си... Помощта на Русия, за която вие молите, ви се предоставя отсега нататък... Нападайте и унищожавайте врага, който така дълго ви оскърбяваше“.

След като част от намаления турски гарнизон на Разград се отправил към въстаналото село, в града също избухнал бунт и населението разграбило турските оръжейни складове[27]. В хода на военните действия обаче Пороище било запалено и разрушено, а населението принудено да търси спасение отвъд р. Дунав.

---

[23] Димитров, Стр. Бунтовни движения в Търновско и Източна България по време на Чипровското въстание, ИПр, 1988, 10, с. 40–41.

[24] Пак там. Подобен случай има и от юли 1737 г. Тогава еничарите въпреки вакъфския статут на Арбанаси дошли и заловили Янаки Мариин, и след като го разпитвали какво правят австрийците, го обезглавили. Янаки вероятно е търгувал на територията на Хабсбургската империя и е бил убит, защото бил заподозрян в шпионаж. В: Писахме да се знае. Приписки и летописи. София, 1984, с. 96.

[25] Димитров, Стр. цит. съч., с. 44–45.

[26] Маргос, А. Маргос, А. Късносредновековните църкви "Св. Димитър" и "Св. Никола" в с.Пороище, Разградско, ИНМВ, 22(37), 1985, с. 108 (бел.18).

[27] История на България, т.V, с. 180–181.

ТЪРГОВЦИ ОТ АЛБАНСКИТЕ СЕЛИЩА В СЕВЕРНА БЪЛГАРИЯ

Освен че били албанци по произход, жителите на изследваните села от Северна България имали и друга обща черта – един от основните им поминъци била търговията. Успехът им в търговията е сред основните причини за техния икономически, демографски и религиозен просперитет през вековете на османското владичество. Свободата да пътуват им позволявала да общуват както помежду си, така и да се срещат често с чужденци. Търговията накарала мнозина от албанците от Северна България да се преселят и установят в други държави още преди унищожаването на техните селища. Някои от тези преселници дори успели да получат привилегирован статут в страните, където се установили. Такива случаи има с търговци от Червена вода и Пороище във Влашко и Молдова и на търговци от Копиловци в Хабсбургската империя.

Създаването и развитието на прослойката на балканските търговци в периода на османското владичество на Балканите има своите общи черти и специфични особености. Според едно от най-добрите изследвания на този аспект от стопанската история на Балканския п-ов, публикувано от Траян Стоянович през 1960 г., възникването на новата търговска прослойка се свързва с развитието на печалбарството. Печалбарите били млади мъже, които от XV в. насетне напускали родните си селища, за да работят в близки или отдалечени краища на Османската империя. Това са били най-често жители на бързо развиващи се планински села в Южна Албания, Епир, Тесалия и Македония. Тези селища се характеризират също с добре развито скотовъдство и занаяти, които в много от случаите са били упражнявани от жените в отсъствието на техните мъже печалбари. Редица от тези планински селища са се радвали и на привилегирован данъчен статут – някои са принадлежали към вакъфи, други са били дервенджии и са имали правото да носят оръжие.

Производствените излишъци и то най-вече тези на скотовъдството и занаятчийското производство са задоволявали потребностите на големите градове. Самите градове са се явявали, от своя страна, притегателен център за заселници от планинските села. Така нарастващото производство, познаването на пътищата и нравите в различните региони на Балканите и установяването в градовете спомогнали за създаването на новата търговска прослойка. В това отношение особено важен е почти целият XVI в., когато производството на средното селско домакинство все още надвишава неговите собствени нужди, а разрастването на градовете и занаятчийското производство поражда необходимостта от приток на селскостопански стоки. Търговията се е зараждала не само от продажбата на излишъци в аграрното производство, но и от развитието на занаятите. Според турския историк Халил Иналджък в османската стопанска система единствено търговията давала възможност за инвестиране на капитал(1).

Типичните търговски колонии на Балканите се образуват в планинските селища на Македония, Южна Албания, Тесалия и Епир – Блаце, Кожани, Клисура, Тепелена, Селеница, Аргиро-кастро, Керасово, Мецево, Мавроxори, Шиписка, Самарина, Гревена, Търново, Богацко, Негуш, Сервия, Селища, Острово, Сятища, Катраница, градовете Янина, Костур, Мосхополис, Лариса, Амбелакия, Битоля, Воден, Бер, Сяр, Мелник, Разлог и др. Този регион, разположен между Бяло и Адриатическо море, е дал повече търговци, отколкото който и да е друг на Балканите. Мнозинството от тези търговци са били от куцовлашки произход, следвани от гърците и по-слабо от българи и албанци. Те се преселват из различни крайща на Европа и през XVIII в. вече се подвизават в Холандия, Германия, Австрия, но най-вече в градовете на днешна Унгария. Освен това, след XVII в. те контролират търговията във Влашко и Молдова, застъпени са сериозно в Трансилвания. Траян Стоянович правилно отбелязва, че тази по-висока прослойка от балканското население, макар в мнозинството си да е от негръцки произход, е относително обединена около православната религия и своята професия, нарича себе си "гърци" и така е известна за останалите(2).

Един любопитен позив за погърчване на балканските народи характеризира стремежа към елинизация на тази висша християнска прослойка в Османската империя. Той произлиза от ръката на поп Данаил от куцовлашкото градче Мосхополис в Южна Албания. Поместен е в началото на неговата книга, съдържаща четириезичния речник (гръцки–куцовлашки–български–албански), която е публикувана за пръв път около 1760–1770 г. Този речник, както и други подобни на него, е жив пример за многоезичието на района Епир–Тесалия–Южна Македония. Позивът започва по следния начин:

---

1 İnalcık, H. The Ottoman Decline and Its Effects upon the Reaya. In: Aspects of the Balkans, ed. by H. Birnbaum & S. Vryonis. Hague-Paris, 1972, p. 348–352.

2 Stoianovich, T. The Conquering Balkan Orthodox Merchant, JEH, XX, 1960, 2, p. 277–79, 311.

„Албанци, власи, българи, чуждоезичници възрадвайте се
И се пригответе всички вие гърци (ромеи) да станете.
Отхвърлете варварския си език и нрави,
Та след време те на вашето поколение да се струват като басни.
Рода си да цените заедно с отечеството,
Като го направите от албано-българско на елинско.
Не е вече мъчно да учите гръцки.
Та варварски да не приказвате само с 15 думи гръцки“[3].

Балканският търговец християнин е бил дълго време обществен символ на преуспял човек. Не случайно в обръщенията на патриарсите, митрополитите и епископите към населението на първо място се изтъкват духовните лица, старейшините и търговците. Последните вземат участие в епархиални църковни събори и приемането на важни решения на епархиите. Много от християните търговци натрупвали състояние и се превръщали в лихвари. Албанските търговци от Северна България се отличават със своите широки контакти с чуждите търговци (главно дубровничани) в Османската империя през XVI в. Те са сред основните доставчици на различни видове кожи. През XVII в. тези търговци заемат отчасти мястото на дубровничаните и започват активна търговска дейност извън границите на империята.
В историческите извори са запазени редица свидетелства за търговията в българските земи. Досегашните проучвания обаче се концентрират около градските центрове София и Пловдив в Южна България, Видин, Никопол, Свищов, В. Търново, Русе, Разград, Силистра, Провадия и Варна в Северна България. Тук ще се спрем на развитието на селата от Северна България, населени с албанци.

ТЪРГОВЦИ ОТ КОПИЛОВЦИ

Историческите извори не дават категоричен отговор нито на въпроса за географския произход на албанците в Северна България нито за основното занимание на преселниците преди идването им в новите селища. Единствено сравнителният анализ за развитието на регионите, откъдето произхождат, би могъл да хвърли светлина върху този проблем. Случаят с католическо Копиловци е малко по-особен, доколкото това е единственото селище на рудари, което се е различавало и по статут, бидейки султански хас.
Развитието на търговията като поминък на католическите жители на Чипровския край е свързано с два фактора. Първият се отнася до запазените контакти с дубровнишките колонии в българските земи, които се явяват посредници между тях и католическата църква. Вторият е необходимостта от реализация на различни произведения от желязо и сребро, които са произвеждани от занаятчиите в този край. Развитието на търговията се свързва и с резкия упадък на рударството към края на XVI в. и липсата на друг поминък в района.
Следвайки примера и организацията на дубровничаните, чипровчани, копиловчани и железничани успяват да заемат своя ниша в търговията между балканските провинции на Османската империя, от една страна, и Влашко, Трансилвания и Унгария – от друга. Първите свидетелства за търговци от Чипровско са от началото на XVII в. Още през 20-те години на XVII в. български католици се установяват като търговци във Влашко, където в 1654 г. придобиват първата си привилегия от влашкия войвода. Според доклад на Петър Богдан Бакшич от 1667 г. католическите търговци във Влашко нямали място на постоянно пребиваване, а бързали със стоките си към градовете, където имало пазар, и щом ги продавали, веднага се връщали вкъщи[4].
Сред католическите селища особено се открояват търговците от Копиловци. Според известната релация до Рим на епископ Петър Богдан Бакшич от 1640 г. почти всички жители на Копиловци били търговци[5]. Интересно е да се отбележи, че търговци от Копиловци дори минават границите на Балканите и достигат Италия. В един документ от декември 1676 г., отнасящ се до софийския католически епископ Блазиус (Влас) Койчевич, се споменава 26-годишният жител на Копиловци Абрахам (Аврам), син на Петър Капуцич. Той пребивавал от два месеца във Венеция по търговия[6].

3 Иванов, Й. Гръцко-български отношения преди църковната борба. В: Избрани произведения, т. I, София, 1982, с. 160–163.
4 Документи за католическата дейност в България през XVII век. София 1993, с. 263.
5 Димитров, Б. Петър Богдан Бакшев, с. 176.
6 Документи за католическата дейност, с. 385.

Търговците от българските католически селища интензивно обменяли стоки с други търговци (най-вече дубровничани) в Османската империя. Най-често документите ги регистрират в София. За пръв път копиловчани са регистрирани в търговската книга на дубровничанина Бенедето Рести през декември 1602 г. Те купили от него тъкани[7]. Най-вероятно от Копиловци е бил търговецът Петко, син на Иван, който се явил през декември 1619 г. пред софийския съд. Той бил обвинен от Нешо, син на Вуйо от Перник, че притежава един от откраднатите му коне. Петко се оправдал, че купил спорния кон за 1120 акчета преди две години, без да знае, че е краден. В крайна сметка кадията решил да му го остави[8]. В 1675 г. друг копиловски търговец на име Петко предоставил гаранция, за да могат дубровнишките посланици да получат 500 талера кредит от някакъв турски лихвар в София[9].

В Трансилвания първо пристигат търговците от Чипровци, които търсят живак, необходим за обработката на злато и сребро. Копиловските търговци се появяват в търговските книги на трансилванския град Сибиу в 1672 г., но те са посещавали града и по-рано. Митре от Копиловци докарал тогава от Влашко 500 брави кози и овни. В други случаи от 1673 и 1684 г. били внасяни влашки коне, а през 1691 г. волове. Други вносни артикули от асортимента на копиловските търговци били вълната, вълнените тъкани, памучната цветна прежда, памучните тъкани, конците, коприна, кърпи за глава, юргани, солена риба, тестени изделия, тютюн, восък, хартия и др. Търговията на копиловските търговци със Сибиу е била най-интензивна в годините 1672–1673 г., като постепенно намалява, за да спадне до отделни транспорти в периода 1682–1691 г. Най-често е посещавал трансилванския град търговецът Франко. Останалите регистрирани имена са на Иван, Йоан, Матей, Георги, Михаил, Лука, Петър, Митре, Марко, Илия, Лазар, Франк, Давид, Станчо, Никола, Павел. По всичко изглежда, че голяма част от доставяните стоки са били закупувани от копиловчани във Влашко, където българските католици са имали привилегии от влашките воеводи, а не в България. В много от случаите търговците от Копиловци са пристигали на митницата заедно с други от Чипровци и Железна[10].

Трябва все пак да се отбележи, че търговците копиловчани никога не са били отбелязвани в документите като албанци, какъвто е случаят с много от търговците от други селища на Северна България.

ДЖЕЛЕПКАШИ ОТ АЛБАНСКИ ПРОИЗХОД В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ

Известно е, че в католическите селища се е отглеждал дребен рогат добитък, но това нито е представлявал важен елемент от местната икономика, нито е допринесъл за развитието на търговията. За разлика от копиловчани, православните албанци от Северна България са се занимавали интензивно със скотовъдство и продажбата на производствените излишъци от животновъдната продукция е допринесла за създаването на прослойка от заможни търговци сред тях. За това съществено значение има и османската институция на джелепкешаните.

Скотовъдството (преди всичко овцевъдство и говедовъдство) е основен поминък на албанците в старите им обиталища в Южна Албания. То е наследено от полуномадския им период и запазва дълго време своята основна стопанска функция в новозаселените села, независимо от утвърждаването на земеделието, занаятите и търговията.

Търговията с добитък се оказва един от възможните пътища за законно забогатяване на християните в Османската империя през XVI–XVIII в. Като следствие от възраждането на градската икономика в началото на XVI в. и разрастването на търговията със земите извън границите на империята може да се търси създаването на една нова привилегирована група от населението, каквато е тази на джелепкешаните (наричани също джелепи)[10a]. Несъмнено за българските земи най-голям тласък в това отношение дава растежът на османската столица Цариград, превърнала се през XVI в. отново в един от най-големите европейски градове и транзитна търговска артерия между дунавските и черноморските пристанища, от една страна, и Средиземноморието, от друга. Като пример за нуждите на този град може да се дадат данните за 1674 г., когато тук били внесени и заклани близо 200 хиляди

7 Маслев, Ст. Търговията между българските земи и Трансилвания през XVI-XVII в. София, 1991, с. 143.

8 Duda-Galabov, Die Protololbücher des Kadiamtes Sofia, München 1960, S. 318–319.

9 Сакъзов, Ив. Стопанските връзки между Дубровник и българските земи през 16 и 17 столетия. София, 1930, с. 47.

10 Ст. Маслев, цит. съч., с. 143–145.

10a По-подробно за джелепкешаните в наскоро публикуваната студия Грозданова, Ел., Андреев, Ст. Джелепкешаните в българските и съседните им земи през XVI–XVIII в. С., 1998.

бивола, 4 милиона овце и 2,9 милиона агнета. Отделно за султанския сарай и еничарите били внесени 325 хиляди овце и агнета[11].

Джелепкешаните имали особено място и роля в стопанския живот на империята, доколкото продоволственото осигуряване на градските слоеве и армията не е можело да бъде постигнато единствено по пътя на принудителните доставки на храни или от регулираната в ценово отношение търговия. Така в замяна на задължението за регулярни доставки на добитък и други продукти на животновъдството джелепкешаните получавали привилегирован данъчен статут, по-различен от този на обикновената рая. За да бъде обаче получен статутът на джелепкешан, данъкоплатецът е трябвало да има определен имуществен ценз. Поради тези причини джелепкешаните са били регистрирани в отделни регистри, за които в българските земи към края на XVI в. са били отговорни кадиите на Варна и Пазарджик. За разлика от други подробни регистри данните за джелепкешаните са по-прецизни. Те дават селището, името и презимето, често произхода и професията. Освен хора, които се препитавали изключително от отглеждане на дребен рогат добитък (например юруците), има редица джелепкешани, за които е указана друга професия, която ги свързва със занаятчийско производство или търговия (едри и дребни търговци, кожари, свещари, бакали, хлебари, месари, сапунджии, казанджии и др.). Това са предимно жители на градовете. Сред тях се срещат и не малко лихвари, което идва да покаже, че продажбата на добитък е била само стадий в имущественото развитие. Нерядко мюсюлмани джелепкешани са представители на управляващата прослойка[12].

Не са съществували ограничения християни или евреи да получават статута на джелепкешани. В седем големи кази на Североизточна България съотношението между християни и мюсюлмани в тази категория е 1 към 3, което приблизително отговаря и на етнодемографското състояние на района, видно от други османски регистри. За отбелязване е фактът, че сред немюсюлманското население в българските земи се забелязва засилено присъствие на население от небългарски произход – арменци, евреи, власи, албанци и най-често гърци. Това, от своя страна, съответства на етническата характеристика на търговците в българските земи, където чак до началото на XIX в. чуждоземците са значителна част. Така например в каза Йенидже Карасу (дн. Черна вода, Северна Добруджа) от 33 джелепкешани немюсюлмани за 14 може да се смята, че са гърци, като не е известно в този край на Добруджа да е имало местно гръцко население. Гръцки търговци чак от анадолския пристанищен град Трапезунд (Трабзон) са принадлежали към категорията джелепкешани в северно-добруджанския пристанищен град Кара Харманлък (дн. Сатул ваду). В село Кадъ-и кюберан (дн. Стражица, Великотърновско) две лица са отбелязани като гърци ("рум").

Според запазените османски документи джелепкешани е имало във всички селища от Северна България, които по-горе определихме като населени от албанци. Те са присъствали през XVI–XVII в. в Арбанаси, Червена вода, Пороище и Добрина. В джелепкешанските регистри от 1573–74 г. се откриват и редица лица немюсюлмани и в други селища, които най-вероятно са също от албанска народност. Те носят презимето „арнаут“ или имат типични за албанците имена. Такива открихме в следните селища, записани със съответния ангажимент за доставка[13].

Североизточна България

<u>каза Разград</u>
с. Ковачевец: Перване Арнавуд – 30 овце
<u>каза Шумен</u>
с. Новосел: Дане Арнавуд – 40 овце
с. Черковна: двама с албански имена – Руси Коча 50 овце и Гико базиргян (търговец) – 50 овце
гр. Смядово: Мартин Арнавуд – 20 овце
<u>каза Варна</u>
с. Галата: Никола, син на Арнавуд – 20 овце

Добруджа

<u>Силистра:</u>
гр. Силистра: Йорги Арнауд – 30 овце

11 Тодоров, Н. Балканският град XV–XIX век. София, 1972, с. 105.

12 Вж. по-подробно Цветкова, Б. Джелепкешанските регистри като исторически паметници, ИНБКМ, 14 (20), 1976, с. 141–154; Cvetkova, B. Les celep et leur role dans la vie economique des Balkans a l'epoche ottomane. In: Studies in the Economic History of the Middle East, ed. M.A.Cook. London, 1970, p. 172–193.

13 Стойков, Р. Селища и демографски облик на Североизточна България и Южна Добруджа през втората половина на XVI век. ИВАД, 15, 1964, с. 102–109; Цветкова, Б. Ценен османски източник за историята на Добруджа през XVI век, ИНМВ, 8 (23), 1972, с. 213, 224, 228–229, 232.

каза Килия:
гр. Килия: Михне Арнавуд и Арнавуд Чапразли – поравно 60 овце
каза Хърсово
с. Таш бозук: Кою Арнавуд – 50 овце (тук има и трима джелепкешани с презиме „Рум“)
гр. Исакча: Никола Арнавуд – 40 овце, Младе Арнауд – 50 овце; Пане Арнауд – 30 овце; Панко Арнауд – 50 овце; с типични албански имена са още: Кондуре Дедо – 120 овце, Ефендич Гьон – 70 овце, Дедул Гьока – 50 овце
гр. Тулча: Димитри Арнауд – 50 овце
с. Черна, Тулчанско: Никола Арнауд (заедно с Стойко Харизан) – 100 овце

Между другото, търговци от Добруджа и Североизточна България с албански имена се срещат и в дубровнишки документи. Например в 1578 г. във връзка с покупка на кожи се споменава някой си Гика от Карахарманлък[14]. В книгата на дубровничанина Бенедето Рести в периода 1590–1594 г. са отбелязани няколко сделки с търговци от Силистра, някои от които с имена от албански произход. Такива са Яни Гинов, Яни Гьока, Пульо Арнаут. От Карахарманлък кожи е продавал и Лазар, син на Гьока[15]. Всички те продавали на Рести кожи, а купували платове и друга манифактура.
Съсредоточаването на голям брой джелепкешани в Северна България и Добруджа може да се отдаде и на една друга причина. Голяма част от доставките на дребен рогат добитък всъщност са пристигали от Влашко, Молдова и южноукраинските степи. Това се отбелязва още през 1520 г. в доклад на Мевляна Кючук Пири, кадия на Казанлък, на когото е било поверено да направи опис на дунавските пристанища[16]. Според данни от 1544 г. Влашко и Молдова са били задължени да доставят годишно на Цариград 100,000 овце. Стадата били водени често от техните собственици и продавани на фиксирана цена, определена от комисия начело с кадията на Акерман. Гаранти на тези доставки са били самите воеводи на княжествата[17]. Явно е, че част от количествата, предназначени за османската столица, са сменяли собствениците си преди да минат Балкана. Някои стада са били пренасочвани и към други балкански региони, за да бъдат продадени на по-висока цена.
Овчите стада, докарвани от Влашко и Молдова, били закупувани там предимно от търговци, чийто произход е от южните Балкани. В "Описание на Молдова" Димитрие Кантемир пише за чужденците, живеещи в началото на XVIII в. в неговата страна, следното: "*Гърци, албанци, сърби и българи живеят свободни и отчасти се занимават с търговия, отчасти служат във войската срещу заплащане*". Според Кантемир молдовците не били предприемчиви и затова търговците (наричани от власи и молдовци джелепи), идващи отвъд Дунав, купували евтино цели стада добитък и ги продавали на двойна и тройна цена в Цариград[18]. Подобен списък на джелепи е запазен от доста по-ранен период – 1591 г., но потвърждава думите на Кантемир. В списъка преобладават гръцките и православни имена, но има и такива, доказващи албанския произход на джелепите. Например – някой си Алванитис с 1983 овце на стойност 79 220 аспри, Лека Черекчи с 1915 овце за 70 855 аспри, Михалис Спата с 2000 овце и т.н.[19]
Някои от тези джелепи, сновящи между отвъддунавските княжества и Цариград, са били несъмнено албанци от Северна България. Вероятно така в Молдова се озовава бащата на молдовския воевода Василе Лупу, който благодарение на натрупаното богатство и успешен брак успява бързо да се издигне.
Един от големите центрове на съсредоточаване на джелепкешани, по мащаби съперничещ на редица градове от тази част на Османската империя, е разположеното недалеч от Провадия и населено с албанци село Добрина. Тук през 1573 г. са регистрирани 37 джелепкешани, доставящи ежегодно 1255 овце. Приблизително толкова са доставяли заедно мюсюлманите и малкото евреи от съседния административен център Провадия. Ако се вземе предвид една пропорция, която дава на всяка доставена овца общо 10 притежавани, то би означавало, че овчите стада на селото е трябвало да имат 12–13 хиляди глави! Този брой обаче за тогавашните времена и производствени възможности е

14 Spisarevska, I. Sur la probleme de la place et du role reserves aux Bulgares dans le commerce Ragusain (XVe-XVIe s., EH, VIII, 1978, p. 148.
15 Сакъзов, Ив. цит. съч., с.84,132; Вечева, Ек. Търговията на Дубровник с българските земи XVI-XVIII век, София, 1982, с. 205.
16 Beldiceanu, N. Acte du regne de Selim I concernant quelques echelles danubiennes de Valachie, de Bulgarie et de Dobrudja, In: N. Beldiceanu, Les monde ottoman des Balkans, London, 1976, p. 91.
17 An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300–1914, ed. by H. Inalcik and D. Quartert. Cambridge, 1994, p. 188–189, 318–319.
18 Cantemir, Dimitrie. Descrierea Moldovei. Bucureşti, 1973, p. 296.
19 Hurmuzaki, E. Op.cit., XI, p. 224, 227, 230.

невероятен и обяснението е само едно – в Добрина, както и в градовете са били съсредоточени основно търговци и занаятчии, а не производители. Поради имуществения си статут и търговските си умения те са имали възможност да се регистрират в тази категория и да закупуват овце от други места. Сред записаните джелепкешани в това село има двама попове и редица занаятчии – железар, касап, двама терзии, абаджия, кюрекчия (кожар) и куюмджия (златар)[20].

Добрина не се споменава в познатите дубровнишки документи, но несъмнено жителите на селото са се занимавали освен с отглеждане и продажба на добитък, и с търговия с кожи. Търговският обмен се извършвал най-вече на пазара в Провадия, където имало постоянно малобройна, но добре организирана дубровнишка търговска колония. През XVI–XVII в. Провадия е била голям център за търговия с кожи и добитък. В този град идвали търговци от различни балкански региони[21]. Добрина се споменава като център на джелеплък и търговия с животински продукти и в едно запитване до варненския кадия от септември 1729 г. От него става ясно, че в столицата Истанбул лойта била скъпа и в ограничено количество. Търговците не желаели да продават по определената от властите цена. Затова трябвало да се провери във Варна, Диздаркьой (Добрина) и околните места, дали в действителност са в недоимък, или в изобилие, и по колко акчета търговците купуват тук оката[22].

В записаното в споменатия джелепкешански регистър от 1573–1574 г. като Арнавуд (с друго име Бин бинаръ) разградско село Пороище има само трима джелепи, доставящи 160 овце. Това са местният поп Коча, неговият зет Гюка (по-вероятно Гьока) и Гюка Мано[23]. Пороище се споменава като център на джелеплък и през XVIII в.

Досега не са известни или публикувани регистри на джелепкешани от тези кази на Никополски санджак, където се намират Арбанаси и Червена вода. Но един османски документ от 1714 г. показва, че и в тези селища е имало лица от тази категория. В султански ферман от юни 1714 г. се казва, че населението на Черневи (Червена вода) и Арнауткьой (Пороище) са джелепи. Работата им е да отглеждат и колят добитък, да събират лой и топено масло. Населението на тези села, за да получи по-високи цени за произведените от него лой и масло, ги задържало и скривало по своите къщи. Тъй като по същото време недостигът на лой и топено масло в Цариград създавал затруднения, бива назначено и изпратено лице за мубашир по този въпрос. Администрацията на Русе трябвало да изкара и продаде по "текущи цени" и изпрати с кораб в Цариград тази стока. Един екземпляр от това писмо е пратен и до Арнаут (Арбанаси), Търновска каза, което означава, че лица от категорията джелепкешани е имало и в това село[24].

Използваните в османската практика "текущи цени" са били поне три пъти по-ниски от пазарните, което значи, че доставките, извършвани по тях, са водели и до големи загуби за производители и търговци. Споменаването именно на селищата Червена вода, Пороище, Арбанаси и Добрина във ферманите, както и регистрира-ният голям брой джелепкешани в регистрите от 1573–1574 г. идва да покаже, че тези селища са заемали важно място в осигуряването на османската столица и армията с твърде необходимите животински продукти. Заедно с това местните производители и търговци са се опитвали да намаляват количествата на задължителните доставки за сметка на продажбите на пазарни цени. Лойта и топеното масло не се срещат като износни артикули в Трансилвания и Унгария. В тази посока са се отправяли основно кожите на заколените животни.

ТЪРГОВЦИ ОТ ЧЕРВЕНА ВОДА

Най-подробни сведения за връзките между установилите се в България търговци от адриатическия хърватски град Дубровник и местните жители ни дава запазената търговска книга на дубровнишкия търговец Бенедето Рести. Дневникът му обхваща един кратък период от време (1590–1605 г.), но е безценен източник за търговския обмен в българските земи. Най-много местни посредници в търговията Рести е имал в Силистра. Както споменахме по-горе, някои от тях са били вероятно от албански произход. От бележника на Рести става ясно, че Червена вода (назовава я Zarvena voda) е също значим център за търговията с кожи. Оттук са търговците Гушо Дедо (1590 г.), Лека Гинов Кокаджи (1594 г.), Атанас Лека (1594 г.), Беко Дедов (1594 г.), Яни Гьока (1590 г.), Стамо Синадинов (1594 г.), Андрея Гьока и Димо Гьока (1594 г.). Както е видно от имената им, това несъмнено са били албанци, въпреки че някои са записани с български фамилни окончания. Тези търговци са били в

[20] Стайков, Р. Цит. съч. с. 108.

[21] Сакъзов, Ив. Цит. съч., с. 73.

[22] Рефик, А. България под турско управление. София, 1938, с. 71–72.

[23] Стайков, Р. Цит. съч., с. 103.

[24] Рефик, А. Цит. съч., с. 68–69; Документи за българската история. изд. П. Дорев, 1940, III, с. 37.

непосредствена връзка със София, продавали са най-вече биволски кожи и купували дубровнишко платно и карисеи, като някои ползвали за това и кредит. Твърде вероятно е част от платовете те да са изнасяли във Влашко и Молдова, но без съмнение са ги използвали и за ушиването на дрехи за себе си, съответстващи на по-високия им статут в обществото[25]. Обясним е и фактът защо последните сделки на Рести с червеноводенци са станали през 1594 г. В ранната 1595 г. жителите въстанали и забегнали във Влашко, където мнозина от тях останали и продължили да се занимават с търговия, а мнозинството се завърнали едва след 1602 г.

Търговците от Червена вода били в активни отношения с живеещите в България дубровничани и през XVII–XVIII в. В завещание от 1675 г. на починалия в Русе дубровничанин Петър Иванов на няколко пъти се споменава името на Киро от Червена вода. Той вероятно е закупувал от дубровничанина вносни стоки, за които му дължал 10 талера[26]. От 1777 г. е запазено едно писмо от търговеца Хаджи Барбуло от Червена вода до дубровнишкото правосъдие, в което се оплаква от търговеца Матео Фабри, на когото дал стоки за продан в Дубровник, без да получи парите си. Този дубровничанин пребивавал по-рано в Русе, където сключвал сделки[27].

Развитието на търговията в Червена вода не убягва от погледа и на чужденците, посетили селото. През 1672 г. австриецът Йохан фон Киндсперг отбелязва, че в Червена вода пребивавали "*повече албански търговци*". Явно поради това, че тук имало и пътна станция, австриецът сметнал, че местните албански жители са просто минаващи търговци[28]. Унгарският емигрант Микеш Келемен, който живял известно време в селото през 1738 г., не пропуска да отбележи, че тук има богати търговци. Според него те търгували най-вече в Трансилвания[29].

Вероятно след бягството си във Влашко червеноводенци откриват нова възможност за развитие на търговските си контакти в трансилванските градове. Една от основните дестинации на търговците от Червена вода през XVII в. е град Сибиу. В митническите регистри на този град са записани няколко търговци от "Черна вода" (название на селото в почти всички унгарски източници). Това са през 1616 г. Никола и през 1618 г. Андрей. Същите са посетили тукашния пазар в 1622 г. наред с Кире и Петър от същото село. Кире е платил рекордното за своята внесена стока мито от 164,85 флорина[30]. Даниел от Червена вода се появява в Сибиу с два търговски транспорта през 1687 и 1689 г. В един списък от 1733 г. е записан търговецът Паскал Вълчо (Paszkul Volcza), роден в Черна вода (Червена вода) и сърбин по народност. Подобна грешка за народностната принадлежност се среща и за други търговци, произхождащи от Чипровци, Русе и др.[31]

ТАБЛИЦА 5. Транспорти на търговци от български селища в Трансилвания според митническите книги на град Сибиу

СЕЛИЩЕ	1616 г.	1618 г.	1672-1673 г.	1682-1683 г.	1684-1689 г.	1690-1691 г.
Копиловци	-	-	22	-	6	1
Арбанаси	-	-	3	8	13	6
Червена вода	9	1	1	1	13	

***Източници**: Панова, Сн. Търговски връзки, с. 41; Маслев, Ст. Търговията между българските земи и Трансилвания, с. 176 –177.*

Търговците от Червена вода се появяват и в друг трансилвански град – Хацег. Това е засвидетелствано в един документ на унгарски от 9 януари 1624 г., който представлява оплакване на няколко търговци от Червена вода до губернатора на Арад. От него става ясно за техните перипетии от 1595 г. насам. След бягството си отвъд Дунав те били заселени във влашкото село Къпрени, а след това се преселили в трансилванския град Хацег. През пролетта на 1623 г., носейки стока от

25 Сакъзов, Ив. Цит. съч., с. 130–131.

26 Вечева, Ек. Цит. съч., с. 149.

27 Вечева, Ек. Цит. съч., с. 151.

28 Немски и австрийски пътеписи за Балканите XVII - средата на XVIII в. София, 1986, с. 143.

29 Маджарски пътеписи за Балканите XVI-XIX в. София, 1976, с. 56.

30 Панова, Сн. Българските търговци, с. 60.

31 Маслев, Ст. Цит.съч., с. 115. Това несъмнено е същият, на когото йерусалимският патриарх Хрисант подарил своя книга.

българските земи, били спрени от турците, които им поискали 16 000 талера откуп, за да ги пуснат. Така те притърпели огромна загуба, поради което се обърнали към губернатора за помощ. Имената на подписалите са: Ника Арбонаш (т.е. арбанас, албанец), Гьока, Георги Орбонаш, Реул Стама, Ризан Дима, Фена Гьока, Андрека Изкоаде, Кирка Потру, Андрека Росул, Андрека чел мик (Млади), поп Стефан, Дедус Кузма, Ника Лораджи, Сава, Гуска Суракаджи.

Видно е, че писарят е записал повечето от имената погрешно. Под документа, писан на унгарски, стоят подписите на шестима от албанците на гръцки език (Арбанас Ника, Гьока, Арбанас Дима, Атанас Гергел, Стама и още един Гьока)[32]. Вероятно пред писаря албанците са говорили на влашки, за което говори и изписването на някои имена. Интересни в документа са още две неща. Първо, албанските търговци назовават своето родно село като Червена вода (в документа Червене вода), а не с популярното в Трансилвания Черна вода. Писарят е отбелязал и буквалния превод на името на унгарски (Veresviz). Второ, червеноводенци са се самоназовали "*ние, арнанасите*". Характерно в случая е, че средновековното българско название на албанците все още е било и тяхно самоназвание и те са се самоидентифицирали чрез него дори отвъд българските земи. Това дава отговор на въпроса за многобройните търговци в Трансилвания, носещи презимето Арбанас (в унгарските документи Арбонаш или Орбонаш). Това не са жители на Арбанаси, както предполагат някои изследователи, а албанци, произхождащи от българските земи[33].

Търговци от Червена вода се заселват през XVII в. чак в Дебрецен, Унгария. Градът е важен търговски център в унгарските земи. Първите търговци от Османската империя се появяват тук към 1618 г. и срещат яростната съпротива на местните. Във втората половина на XVII в., когато Дебрецен е под властта на трансилванските князе, балканските търговци получават повече права за установяване в града. През 1686 г. тук е събиран военен данък от местната Гръцка търговска компания с 36 членове. В направения списък присъстват Черноводай Крищоф (Христо от Черна вода), Михаил от Черна вода и др. Най-вероятно отново става дума за черноводенци. Поради конкуренцията на местните унгарски търговци членовете на Гръцката компания са принудени в 1708–1709 г. да се преселят в гр. Токай[34]. През 1777 г. хаджи Перо Фоти от Черна вода бил заловен да пренася контрабандно стоки в Унгария. Към края на XVIII в. в Брашов търгува някой си Димитри Н. Червенводали[35].

ТЪРГОВЦИ ОТ АРБАНАСИ

Запазеният и до днес архитектурен облик на Арбанаси е достатъчно свидетелство за някогашното богатство на неговите жители. За Арбанаси са съхранени и редица документи и исторически паметници. Многобройни са източниците за търговците от Арбанаси и връзките им с различни страни. За основния поминък на жителите на селото е характерно описанието на католическия епископ на Никопол Антон Стефанов, съставено през август 1685 г.: "*...На почти две мили от този град [Търново] има едно голямо и благородно селище на гърци и албанци с име на различни езици: Арбанаси, Арнауткьой, Андрохория. То държи първо място в Дакия, като има гръцки търговци, които водят търговията в Италия, Унгария, Полша и най-вече в Московия*"[36].

В едно описание на селото, написано от свещеника на местната църква "Св. Никола" към края на XVIII в., Арбанаси е наречено "жилище на истински търговци". Според него арбанасчени ходели в Германия, Русия и Молдова[37]. През XVIII в. селото е било развит занаятчийски център. Имало е 10 кирхани за производство на сапун, 4 кожухарски дюкяна, 2 мутафчийски кирхани, развито е било копринарството. С джелеплък са се занимавали около 50 търговци[38].

От доклада на търновския кадия относно описания по-горе опит за въстание през 1688–1689 г. се разбира, че 52 от жителите на Арбанаси са се намирали в момента на проверката по търговия в полските и унгарските земи. Техните имоти трябвало да бъдат конфискувани, което било избегнато след плащането на голям откуп[39]. Тази цифра съответства на около 10% от броя на възрастните мъже

---

32 Veress, A. Documente privitoare Ardealului, Moldovei şi Ţării-Româneşti, 1937, IX, p. 257–260.

33 В митническата книга на Сибиу от 1682–83 г. Миклош (Михаил) Арбанаш, Гюрко Арбанаш (1686 г.), Георги Орбанаш (1689 и 1690 г.), Костантин Арбонаш 1689 г.), Тамаш (Тома) Арбанаш (1691 г.). Маслев, Ст. цит. съч., с. 349, 355, 373, 377, 383, 386, 388, 394.

34 Бур-Марковска, М. Балканите и унгарският пазар, с. 35; Маслев, Ст. цит.съч., с. 265.

35 Панова, Сн. Български търговски компании на австрийския пазар, София, 1996, с. 159,202.

36 Документи за католическата дейност, с. 511–512.

37 Георгиев, Й. Село Арбанаси, ПСп, 64, 1903, с. 91–92.

38 Пак там, с. 96.

39 Димитров, Стр. Бунтовни движения в Търновско и Източна България по време на Чипровското въстание, ИПр, 1988, 10, с. 41.

на селото в този момент. Като се има предвид, че това е било в период на война и вероятно търговията с чужди земи е намаляла, броят на арбанашките търговци извън империята трябва да се приеме за значителен.

Арбанашките търговци са търгували активно в редица държави, но така или иначе в познатите документи от Трансилвания и Унгария винаги стоят в сянката на търговците от Търново. Тъй като османските регистри ясно свидетелстват, че в някои периоди от XVII в. християнското население на Арбанаси е превъзхождало по брой това на Търново, разумно е да се замислим, дали част от търновските търговци не са били всъщност арбанасчени. В Търново са се заселвали и търговци от други краища на Балканите, повечето от които са били явно гърци. Това е поддържало гърцизма в старата българска столица между XVII и първата половина на XIX в. Част от търговците, живеещи в града, вероятно са били по произход от Арбанаси или от самата Албания. Сред регистрираните имена на търновски търговци от XVI–XVII в. някои са от албански произход, като например Лека, Зота, Гина. Съдейки по имената в града седалище са имали търговци и от български, гръцки, влашки и трансилвански произход[40]. Запазеният и до днес тефтер (кондика) на търновската община, обхващащ периода 1778–1819 г., регистрира редица жители на града (най-вече в Новата махала), чийто произход може да се приеме като албански: Георги Арванит, Танаси Арванит, Никола Арванит, Константин Арванит и др.[41] Сред имената на търновските търговци, внасяли и изнасяли стока в Трансилвания, също се срещат и редица с албански произход. Това са например Зота, Гина, Гиня, Йока, Лека[42].

В Трансилвания арбанасчени са търгували най-често в Сибиу. Идвали са и по-рядко до Брашов. В 1695 г. е регистриран в брашовската гръцка компания някой си Андрей Арнавукевли. През 1727 г. се споменава Анастасий Стефану от Арванитохори[43]. Произхождащият от Арбанаси Теодоран Чинко е в ръководството на брашовската гръцка компания през 1740 г. Представители на тази богата фамилия се установяват също в Сибиу и Букурещ[44]. Както за търговците от Червена вода, така и за тези от Арбанаси, Сибиу е представлявал притегателен търговски център. За разлика от първите арбанасчени са пребивавали постоянно тук и именно те поставили началото на местната "гръцка компания".

Още при учредяването на гръцката компания в 1639 г. неин председател става арбанасченинът Евстатий Плачко (Плацку, Плацику), членове на управителното тяло от Арбанаси са още Никорицис, Христо Датибани, Коста Зоту, Исар Хоту, Николчо Христианица, Янаки Адамис и др. В 1644 г. председател става друг жител на Арбанаси – Зотос Никорицис, който за кратко е заменен и отново получава поста в 1648 г. В 1646 г. съдебен заседател е Пано Йоану, който в 1655 г. се издига и до председател на компанията. В 1682 г. Теодоран Евстатий Плачко, сигурно син на първия председател, става съдебен заседател. През 1698 г. двама търговци от Арбанаси стават съдебни заседатели в търговската компания. Това са Сагулис Страту и Тодис Стаму. Детос от Арбанаси, също член на компанията, дарява в 1691 г. три флорина за строежа на църквата в Бунгарт. Жители на Арбанаси се споменават тук и през XVIII в. Това са Тодис (1708 и 1714 г.), Панайот Адамис (1712–1714 г.), Захо Петру (1727 г.). Като цяло гръцката компания в Сибиу, чиято кондика е запазена и до днес, е доминирана в периода 1640–1740 г. от търговци от Арбанаси и Мелник[45].

През Сибиу в Трансилвания арбанашките търговци са внасяли най-различни стоки. От живия добитък това са само коне, чийто внос е регистриран в периода 1682–1686 г. Внасяни са кожи-сахтияни и кордовани, вълна, килими, разнообрази памучни тъкани, прежда и конци, мохер, солена риба, тютюн. Митническите служители често са записвали името на Арбанаси след личното име на търговеца като "Арвандохори" или само от "Арвандо". Така са отбелязани Адам, Петър, Тома. Твърде често се споменава фамилията Поличани. Не за всички нейни членове е отбелязано, че са от Арбанаси, но по всяка вероятност те са идвали именно оттам. Това са Сава, Димо, Павел, Яни. В 1689 г. Кирица Поличани "от Арвандохор" минал през града на път за Полша[46]. Освен с голямо разнообразие на стоките търговията на арбанашките търговци в Трансилвания се отличава и с техния различен произход. Те са внасяли транспорти със "солунска", "цариградска", "брусенска" и "одринска" стока, купували са коне във Влашко. Съдейки по размерите на платените мита, търговците от Арбанаси отново са отстъпвали на тези от Търново[47].

---

40 Маслев, Ст. Цит. съч., с. 128–129.

41 Danova, N. Une source inutilisee de l'histoire de la ville de Tărnovo de la fin du XVIIIe s. et du debut du XIXe s., EB, 1979, 1, p. 91.

42 Маслев, Ст. Цит. съч., с. 128.

43 Karathanassis, A.E. L'Hellénisme en Transilvanie. Thessalonique, 1989, p. 106.

44 Панова, Сн. Цит. съч., с. 73–77.

45 Маслев, Ст. Цит. съч., с. 131; Karathanassis, A. Op. cit., p. 30,35.

46 Маслев, Ст. Цит. съч., с. 385.

47 Пак там, с. 135.

Арбанасчени са търгували активно и в Полша. Това се установява от трансилванските митнически регистри. Най-чести износни артикули между 1681 и 1691 г. са памучната прежда и конците. Сред търговците от Арбанаси, пътуващи до Полша, личат имената на Кирица Поличани, Яни Поличани, Сава Поличани, Тодор от Арвандохоре, Сава от Арвандохоре, Дима от Арвандохоре. В Полша внасят стока и Тома Арбанас, Стоян и Йоан Арнаутски, чийто произход е неясен[48].

През XVII в. в украйнския гр.Нежин, намиращ се на пътя Киев–Москва, се установили повече от сто православни търговци от Балканите. Те били наричани "гърци" и организираното от тях братство получило редица привилегии. По силата на указ на Екатерина II от 1765 г. била съставена ведомост на жителите "гърци" от Нежин. Най-голяма част от тях са от Янина и Южна Македония. Има също три семейства от Търново. Имало заселници и от "град Арванитохори"[49].

Търговците от Арбанаси са пребивавали не сама в чужбина, но и в редица български градове като близките В. Търново и Свищов. Жители на Арбанаси имало и сред калпакчийския еснаф в Русе. Те през 1682 г. избрали и регистрирали за свой кетхуда Димитър, син на Киро[50]. В 1720 г. живеещият в Сливен Янис Нину от Арванитохори дарил пари за Божи гроб[51].

През 1734 г. се споменава търговецът Гюка Арбанасул, който бил роден във Фъгъраш, но чиито родители били от Раковица (Горна Оряховица)[52]. Прякорът "албанец", който носел този Гюка, е може би единственото свидетелство за присъствие на албанци търговци и в съседното на Арбанаси село. Впрочем търговци от Г. Оряховица фигурират и в кондиката на гръцката компания от Сибиу. Това са Теодор Пауни от Раховица (1681 г.) и Яни Раховичанос (1703 г.). Още в 1604 г. споменатият дубровничанин Рести е купил 200 биволски кожи по 339 аспри парчето от оряховските търговци Лека Гушов (или Гюргов) и Димо Гиков и Лека Марков от Мъглиж. Имената и на тримата имат албански произход[53].

ТЪРГОВЦИ ОТ ПОРОИЩЕ

Както вече отбелязахме, селищата на албанците в Северна България се развиват в близост до градовете Търново, Русе, Разград, Провадия и всъщност изпълняват функцията на техни християнски предградия. Поради спецификата на османската икономика и данъчна система размяната на стоки е трябвало да се извършва именно в градовете, където този процес се е намирал под контрола на местната власт, която е събирала данъци и такси от търговците, занаятчиите и селските производители, идващи в града.

Разград, преживял упадъка на турското завоевание, започва да се възражда едва когато заедно с няколко околни села, сред които и Пороище, се превръща във вакъф на Ибрахим паша. Това става в началото на 30-те години на XVI в. Именно тогава в града се създава и дубровнишка търговска колония, което ясно говори за обособяването на Разград като търговски център на Лудогорието. Дубровничаните са първите, оставили данни за ранното развитие на търговията в града. Според един договор за образуване на съдружие, съставен в Разград на 23 юни 1567 г., Лука де Лукари и брат му Джовани се сдружават с местните търговци Гьока Лека и Янко, зет на Карагьоз. Четиримата изнасят заедно в посока Дубровник и Анкона 1233 богдански (т.е. молдовски) говежди кожи на стойност 38 аспри едната, или общо 46 854. Стоката е била пренесена по суша до Дубровник, съпровождана от Янко и Лука[54]. Съдейки по имената на търговците от това съдружие, първите двама са били дубровничани, а другите местни хора. Без съмнение Гьока Лека е албанец, а неговият произход трябва да се търси в съседно Пороище, какъвто е и случаят с редица други търговски партньори на дубровничаните в Разград.

През 1579 г. Леонардо ди Георги, дубровничанин, живеещ в Провадия, закупил говежди и кравешки кожи от Гьока Пекуста също от Разград. Цената на говеждите кожи била достигнала вече 55 аспри едната[55]. В случая отново прави впечатление албанското лично име на търговеца. Като албанци по народност са определени в дубровнишките документи няколко търговци на кожи от Разград през 1582

---

48 Пак там, с. 271,273.

49 Културни и политически връзки между България и Русия през XVI–XVIII в., София, 1953, с. 54–56, и 56 бел.2.

50 Тодоров, Н. Балканският град XV–XIX век. София, 1972, с. 123.

51 Stathē, P. To anekdoto odoiporiko tou Chrysanthou Notara. Athēna, 1984, p. 186.

52 Маслев, Ст. Цит. съч., с. 137.

53 Сакъзов, Ив. Цит. съч., с. 132,134.

54 Вечева Вечева, Ек. Дубровнишки търговски колонии в Североизточна България, В: Из историята на търговията в българските земи през XV–XIX век, София, 1978, с. 74; Spisarevska, I. Op.cit., p. 147, разчита имената им като Iocca di Lecca и Iancio Caragius.

55 Вечева, Ек., Цит. съч., с. 144.

г. Това са Дедо Кузма, Яни Михали и Лека Гини. Те продали 417 кожи за сумата от 25 939 аспри. Дубровничани купували кожи в този град и от Стока Гьоков[56].
Известният дубровнишки търговец Бенедето Рести основал в Разград търговска къща, съществувала между 1590 и 1606 г. Рести купувал тук различни видове кожи и продавал платове. През 1590 г. Рести отбелязва името на Лека Гьока, който му дължал 188 аспри. В книгата са записани имената на още няколко местни търговци, работещи на разградския пазар. Това са Радо Гюргевич, Герги Гьон, Андрея Стоянов и синът му Петрашко, Дедо Пенков, Кано Кустов, Стоян Стамов, Гупа (или Гошо) Канов. Вижда се от имената им, че сред тях е имало както албанци (най-вероятно това са Лека Гьока, Герги Гьон, вероятно Дедо Пенков), така и българи[57]. По-късно, през 1622 г. дубровнишкият търговец Бенедето Наталич от Провадия търгувал в Разград с Пано Янев, Нико Йоргов и Стати Кузов. Според различни документи дубровнишките търговци са посещавали Разград до 1673 г.[58] За разлика от другите албански села в Северна България от Пороище не са регистрирани търговци, които да са преминавали р.Дунав и търгували в земите извън Османската империя. Липсват свидетелства и за търговци от Разград.
Производството и обработката на кожите е отрасъл, получил най-голямо развитие по време на османското владичество и е бил съществено перо в износа на българските земи. Различни документи показват, че османските власти са изисквали на първо място да бъдат задоволени нуждите на различните еснафи, преди кожите да могат да бъдат закупени от търговците[59]. Дубровничаните изнасяли от България преди всичко необработени кожи. Кожите намирали добър пазар основно на италианските тържища. Изнасяли са се и обработени кожи, но само по-дребни. Известни пазари на сурови и обработени кожи в българските земи под османска власт били София, Пловдив, Никопол, Видин, Търново, Провадия, Силистра, Русе и Разград. Втори по популярност износен продукт се явявала вълната с главен пазар Венеция[60].

ПРЕСЕЛВАНЕ НА АЛБАНЦИ ОТ СЕВЕРНА БЪЛГАРИЯ ВЪВ ВЛАШКО, МОЛДОВА И УКРАЙНА

АЛБАНЦИ ВЪВ ВЛАШКО И МОЛДОВА

В очерка си за село Червена вода вече споменахме, че редица извори документират преселването на жителите му във Влашко през 1595 г. Документи свидетелстват, че след смъртта на влашкия воевода Михай в 1601 г. и прекъсването на военните действия с османците червеноводенци продължавали да се намират във Влашко. Със специална грамота от 1 май 1602 г. новият влашки воевода Симеон Могила им дал правото да се заселят като свободни жители в неговата страна. В грамотата се споменава, че албанците (назовани в документа "арбанаси") от Червена вода се преселили от страната на турците в село Кълинещ, окръг Прахова. Това село се намира на около 20 км северозападно от град Плоещ, в близост до тогавашния основен търговски път, свързващ Влашко с трансилванския град Брашов. По всичко изглежда, че албанците са избрали това стратегическо място именно поради основното си занимание – търговията. С грамотата на влашкия воевода те се сдобили с редица привилегии. Освободени били от всички данъци в продължение на 10 години, а селските старейшини получили широки пълномощия да раздават правосъдие и да изгонват пришълци злосторници. От текста на документа може да се направи изводът, че албанците, заселени в Кълинещ, са отглеждали волове, овце и свине[1]. Впрочем свидетелствата за тяхното бягство отвъд р. Дунав в 1595 г. също отбелязват, че те преминали с покъщнината и добитъка си.
Вероятно едва след подписването на мира между Австрия и Турция забегналите от Османската империя са получили разрешение да се върнат по родните места и повечето са се възползвали от това, защото според османски регистър от 1614 г. Червена вода отново е голямо село. Въпреки че мнозинството от албанците се завръщат, една част от тях остават в Кълинещ. Това личи от различни документи, отнасящи се до това влашко село. Например жители на Кълинещ с имена от албански произход свидетелстват през 1627 г. при даряване на отчина на великия логотет на Влашко Хриза.

56 Spisarevska, I, Op. cit., p. 149.

57 Сакъзов, Ив. Цит. съч., с. 93, 129; Вечева, Цит. съч., с. 144.

58 Пак там, с. 145.

59 Тодоров, Н. Балканският град, с. 118.

60 Сакъзов, Ив. Цит. съч., с. 115–116, 149.

1 Documente privind Istoria României. Veacul XVII. B. Ţara Românească. Vol. I, Bucureşti, 1951, p. 43–44; Български превод у Тютюнджиев, Ив. Ив. Търновската митрополия през 17. и първата половина на 18. век. В. Търново, 1996, с. 86–87.

Това са Дедюл вътах, ага Гика, стар Сима, Гине армаш и Парипа постелник[2]. В документ от 1628 г. като свидетели от Кълинещ са записани Гин, Герасим, Дедул и Конди. При продажба на една мошия в Бълцац през август 1630 г. са записани отново жители на Кълинещ като свидетели. Те са Дедюс Арбунаш, жупинул Сима, Гика ага, Миха Арбунашул, Гьока, Станчо и Коман. Както е видно, за двама от жителите изрично е отбелязано, че са албанци. В грамота на воеводата Леон Томша от декември 1630 г. се споменава жупан Гиюка от Кълинещ и Лека спатар от Магурени. Отново като свидетели присъстват през март 1631 г. Дедюл вътах, жупан Сима, Гика ага и Мирица от Кълинещ. През 1633–1635 г. от Кълинещ се споменават Коман Збора, Дръгич, жупан Панга, търговците Дима, Василаки, Панга и Комино, поп Давид, Гика, Жипа, Янаки[3].

Селището Кълинещ е съществувало още преди албанците от Червена вода да се установят в него. Неговото име се споменава например в документ от 1529 г. Вероятно заселването на богатите албански търговци тук е дало тласък на развитието му. В 1636 или 1646 г. тук е построена църква, чийто ктитор е дворянина Георги (Йорга) постелник, вероятно жител на същото село[4].

Интересно е да се отбележи, че някои от споменатите жителите имат титли, свързани с армията. Гине е бил армаш, т.е. артилерийски командир, Лека – спатар (кавалерийски командир), а Гика – ага (пехотен командир). По всяка вероятност тези титли албанците са придобили след участието си в бойните действия на Михай Витяз, като дори след това са останали да служат във войската на влашките воеводи.

За пръв път албанците се появяват в свитата на влашките воеводи през втората половина на XV в., но тяхното присъствие става осезателно век по-късно. Например спатар на влашкия воевода Влад Калугер е Владул Арбанас, споменат за пръв път в грамота от юни 1483 г. През февруари 1494 г. същият Владул заедно с брат си Фръча са вече жупани и феодални собственици[5]. Едновременно с албанците през XVI в. в градовете на север от Дунав започват да се установяват голям брой гърци. За разлика от тях албанците заемат във Влашко и Молдова преди всичко служби, свързани с армията. Още при управлението на Михай Витяз гърците успяват да спечелят доверието му и мнозина от тях получават важни места в неговия двор, изместващи местните боляри. Сред тях има едно изключение – албанецът Никола Кочи, заемал длъжността постелник, на чиято личност ще се спрем по-нататък[6].

Още през 1566 г. велик постелник във влашкия княжески двор става Гюрма (или Гьорма), който произхожда от областта Погоняни, разположена от двете страни на албано-гръцката граница. За него няма категорични сведения, че е албанец, но това е твърде възможно. Гьорма е ктитор на една от православните църкви в Букурещ, по-късно наричана "Гръцката църква"[7].

В грамота на влашкия воевода Александър от 1570 г. се дава имот на някои си Тоадир и брат му Арбънаш[8]. Освен от Южна Албания, Епир и България албанци идват в дворовете на князете и от Италия, където те се преселват по-рано. Албанецът католик Бартоломео Брути е велик постелник и фаворит на молдовския воевода Петру Шкьопул (1580–1591). В същото време неговият брат Кристофор е преводач на венецианския посланик в Цариград[9]. При влашкия княз Михай Витяз се появява Георги Баста (1550–1607), албанският наемник на служба на дуковете на Парма и австрийския император Рудолф II. През XVII в. броят на носителите на аристократични титли от нерумънски произход бързо се увеличава. Според едно изследване през това столетие те са съответно 24% във Влашко и 27% в Молдова. Сред чужденците преобладават несъмнено гърците, чиито корени най-често водят към Епир, Македония, Тесалия, Цариград, егейските острови и Трапезунд (дн. Трабзон)[10].

Постоянните преселвания на албанци на север от р. Дунав вероятно са били сред причините за възникването на една нова категория население – т.нар. "арнаути" – военнослужещи при влашките и молдовските князе, които са участвали и в действия срещу Османската империя. Възникването на това название може да се отдаде на факта, че албанците са присъствали като наемни войници във всички балкански армии. Вероятно към XVII в. те са съставлявали и голяма част от княжеските войски. Към края на XVIII в. сред румънските "арнаути" вече рядко се срещали албанци, а най-

---

2 Documenta Romaniae Historica. B. Ţara Românească, XXI, p. 363.

3 Ibidem, XXII, p. 300, 241; XXIV, p. 223, 485, 488.

4 Stoicescu, N. Bibliografia localitatilor si monumentelor feudale din România. Ţara Românească. Vol. I, Bucureşti, 1970, p. 132.

5 Documenta Romaniae Historica. B. Ţara românească, I, p. 301, 398–399.

6 Iorga, N. Geschichte des rumänischen Volkes im Rahmen seiner Staatsbildungen, Bd. II, Gotha, 1905, II, p. 45, 52.

7 Stoicescu, N. Dicţionar al marilor dregători din Ţara Românească şi Moldova (sec. XIV–XVII), Bucureşti, 1971, p. 59.

8 Documenta Romaniae Historica. B. Ţara Românească, VI, p. 247.

9 Călătorii străini despre Ţarile Române, III, 1971, p. 182, 202, n. 20.

10 Zach, C. R. Staat und Staatsträger in der Walachei und Moldau im 17. Jh. München, 1992, p. 153.

многобройни били българите от Кюстендил, Самоков, Стара Загора, Габрово и др. селища. "Арнаутските" отряди, съставени основно от български бежанци във Влашко и Молдова, взимат дейно участие в руско-турските войни от 1787–1792 г. и 1806–1812 г.[11]

Различни документи от двора на воеводите свидетелстват, че през XVII в. албанци са живели не само в Кълинещ. Споменахме вече за албански търговци от същата Червена вода, които след 1595 г. намерили временно убежище в селището Къпрени. Изглежда, през XVII в. албанците са имали най-масово присъствие в северната част на Влашко, в окръг Прахова. Някой си Дима Арбънаш (албанеца) получава на 3 януари 1629 г. с грамота от влашкия воевода Александър дял от село Станчещ, също в окръг Прахова. В същото село дял има и някой си Гьон, съдейки по името, също албанец[12]. Албанци, най-често търговци и военни, живеят и в Букурещ. През март 1628 г. тук се споменава някой си Гека Арбанашул[13]. Век по-късно, на 20 октомври 1736 г., в столицата е погребан Янаки от Червена вода (Enache ot Cirnavoda)[14].

През 1773 г. и 1811 г. жителите на Червена вода (не само албанци) отново бягат във Влашко. Част от тях се установяват заедно с други бежанци от България в село Афумац, разположено на 20 км североизточно от Букурещ. Тук имало българи от Хърсово, Разградско, от Русенско, наричани тюлюмени, тракийци – баджанари. Местните българи наричали арнаутите "отъшчии". Българските заселници в селото не разбирали езика на албанците[15]. Преселници от Червена вода е имало и в село Дудещ, в южните покрайнини на Букурещ[16]. Тук те отново били смесени с българи, избягали от различни краища. Имало ги и в Княжна, на 12 км югозападно от румънската столица[17].

В Милошещ, югоизточно от Букурещ, имало също жители, наричани от околното население "арбанаси", които българският езиковед Стоян Романски сметнал за преселници от Караарнаут, Разградско. По-вероятно е те да са били от албанското Арнауткьой (Пороище). В османски документ от август 1813 г. се съобщава, че 2000 християни от Разградско са избягали в Русия, но сега се намирали във Влашко, в районите на Яш и Бузъу. Според съставителя на документа те искали да се върнат и това им се разрешавало, след като били помилвани от властите. Преселници от Пороище откриваме и в град Браила, където също се установили голям брой бежанци от България. За жителите на Пороище, останали да живеят във Влашко, е известно още, че основали търговска компания, заедно с други търговци румънци и гърци[18].

Преселници от Пороище фигурират и в един списък за преминалите във Влашко през Пиоа Петри, съставен през 1830 г. От Арнауткьой, околия Разград, са посочени 12 имена на глави на домакинства с общ брой на членовете на техните семейства 51 души. От главите на домакинствата петима били амбулантни търговци, двама дюлгери, по един орач, шивач и кръчмар и две бедни жени вдовици. Преселниците от Пороище излезли на 20 юни 1830 г. от карантината и отишли в Букурещ[19].

Съдбата на повечето от жителите на Арбанаси е свързана с Букурещ, където мнозинството от търговците започват да се установяват трайно в продължение на целия XVIII в. Според едно гръцко географско описание от края на XVIII в. в Букурещ имало много арбанасчени[20]. Лежан, който е посетил лично Арбанаси в средата на XIX в., споменава също, че населението е намаляло поради многобройната миграция във Влашко и Молдова[21].

---

11 Трайков, В., Жечев, Н. Българската емиграция в Румъния XIV век - 1878. София, 1986, с. 55, 234–235.

12 Documenta Romaniae Historica. B. Ţara Românească, XXII, p. 401.

13 Ibidem, p. 96.

14 Inscripţiile medievale ale României. Oraşul Bucureşti. Vol. I, Bucureşti, 1965, I, p. 368.

15 Младенов, М. Българските говори в Румъния, София, 1993, с. 33.

16 Пак там, с. 37.

17 Пак там, с. 40.

18 История на България, V, с. 180–181; Велики, К. Емигрирането на българи във Влахия по време на Руско-турската война от 1806–1812 г. В: К.Велики, Страници от миналото на българския народ. София, 1987, с. 20. Трайков, В., Жечев, Н. цит. съч., с. 132, 162.

19 Велики, К. Трайков, В. Българската емиграция във Влахия след Руско-турската война 1828–1829 г. Сборник от документи. София, 1980, с. 138.

20 Philippidēs, D., Konstantas, G. Geographia neoterikē. Athēna, 1988, p. 268.

21 Михов, Н. Населението на Турция и България, 1929, III, с. 271.

ЗА ПРОИЗХОДА НА МОЛДОВСКИЯ ВОЕВОДА ВАСИЛЕ ЛУПУ ОТ РАЗГРАДСКОТО СЕЛО ПОРОИЩЕ

Още в края на XVI в. започва своята кариера във влашкия и молдовски княжески двор споменатият по-горе албанец Никола Кочи. Неговата личност не би била толкова интересна, ако той не бе роден в село Пороище и не се явяваше баща на молдовския владетел Василе Лупу. През 1593 г. Кочи е вече велик комис на Молдова, а след година бан на Влашко. По-късно преминава през длъжностите велик постелник, велик пахарник, велик бан, велик ага, еднакво добре приеман от владетелите и на двете княжества. Никола Кочи е бил женен за Ирина, дъщеря на молдовски бояр. От нея той има трима сина – Лупу, Георги и Гаврил. Погребан е в манастира Стеля в старата влашка столица Търговище[22].

Никола Кочи е намерил добър прием в дворовете на влашките и молдовските воеводи благодарение на своето богатство, натрупано от търговията с добитък. Той по-всяка вероятност е бил един от онези джелепи, които с разрешението на османските власти и покровителството на отвъддунавските им васали е изкупувал дребен рогат добитък във Влашко и Молдова и го е препродавал за нуждите на Истанбул. От цитирания по-горе османски регистър на джелепкешаните от 1573–1574 г. е видно, че търговците на добитък от албански произход присъстват твърде често в района на Добруджа и Североизточна България – местата, откъдето са преминавали стадата, докарвани от васалните княжества.

Един от синовете на Никола Кочи от брака му с молдованката Ирина е Лупу – вероятно най-прочутият балкански християнски владетел на XVII в. Неговият произход от Пороище е отбелязан в едно житие на Параскева Епиватска (Петка Търновска), чийто автор е критският грък Мелетий Сиригос. Същият е бил основен съветник на Василе Лупу по религиозните дела, а след 1644 г. и браилски митрополит. Спирайки се на православния събор, проведен през 1642 г. в Молдова, Сиригос пише: "*Присъстваше и Васил воевода, на когото родът от прадеди беше от Търновска епархия, от селото, наричано Алванитохори на Каркиануполис (вероятно Марцианопол, Преслав, б.а.) от рода на албанците (genon arvaniton)*"[23].

Мелетий Сиригос бил сред пратениците на Цариградската патриаршия на споменатия църковен събор. По всяка вероятност именно във връзка с този събор той донесъл на Василе Лупу като благодарност от патриарх Партений II "*в отговор на многобройните благодеяния и помощи*" синодално патриаршеско писмо, датирано април 1642 г. С него селището Алванитохори (гръцко название на Пороище) се обявявало за патриаршеска екзархия. Селото, намиращо се в епископията на Червен, става ставропигиално, като се поставя под патриаршеска власт и подчинение и като се откъсва от владението на местния Червенски епископ. Екзархията представлява малка епархия, управлявана от самия патриарх, който назначава духовните лица в нея. Други селища екзархии в българските земи били Каварна, с. Михалич, Варненско, Бачково, Асеновградско. Споменатото по-горе село Бобощица, Корчанско, е било екзархия на Охридската архиепископия. Освен това като благодарствен дар в Яш били изпратени и мощите на Св. Петка Търновска, които известно време са се намирали и във Велико Търново. Всичко това било отговор на щедростта на воеводата Василе, който дарил на патриаршията 50 000 венециански флорина, за да покрие дълговете си[24]. Че превърнатото в екзархия село е именно Пороище, се потвърждава и от една регистрация на патриаршеските екзархии, в която селото фигурира под името "*Алванитохорион при Разград*"[25].

Василе Лупу е оставил трайна следа не само в историята на Молдова, но и в историята на източното православие. Точната година на раждането на Лупу не е известна. Според рапорт на австрийския резидент в Цариград Рудолф Шмид, изпратен в 1643 г., тогава молдовският владетел е бил на 50 години. Следователно той би трябвало да е роден около 1593 г. Различните румънски историци поставят годината му на раждане между 1590 и 1597. Първата си висша длъжност Лупу Кочи получава през 1616 г. във Влашко, където става постелник (иконом). Неговата кариера в Молдова започва през 20-те години на XVII в. Тогава последователно заема постовете на велик вистиер, велик комис, велик житник, велик спатар и велик ворник. Преди Лупу да стане воевода на Молдова, неговите братя също успяват да се издигнат високо в княжеската йерархия – Георги Кочи е велик

---

22 Stoicescu, N. op. cit., p. 45; Şerban, C. Vasile Lupu. Domn al Moldovei (1634–1653). Bucureşti, 1991, p. 23–24.

23 Станчев, Кр. Едно малко познато гръцко житие на Параскева Епиватска Петка Търновска), В: Българско средновековие. София, 1980, с. 277, 284. Във въведението на грамотата на патриарх Патений I се казва, че е обявил за ставропигиално "Алванитохорион в [епископията} Червен, родина на владетеля на Молдова Василий". Вж. Hurmuzaki, E. Op. cit., XIV, p. 728.

24 Станчев, Кр. Цит. съч., с. 284.

25 Тютюнджиев, Ив. Цит. съч., с. 58.

чашник, а Гаврил Кочи е хатман – командващ армията[26]. След един бунт на местните боляри срещу идващите от чужбина сановници (главно гърци) и сложни интриги, по благоволение на Портата, Лупу Кочи успява през 1634 г. да заеме молдовския трон и започва да се титулува Йоан Василий воевода.
Василе Лупу имал качествата на способен администратор и брилянтен финансист, което го направило най-богатият човек в източноправославния свят по негово време. Той хитро раздавал подаръци, с което си осигурявал доброто отношение на османските власти. Ограден със съветници и приближени гърци от Цариград, през 1638 г. той се заел с нерешимите финансови проблеми на Вселенската патриаршия и не само я освободил от дълговете, но цялостно реорганизирал финансовото й управление. Василе Лупу виждал в себе си основен защитник на християнството в Османската империя и въпреки васалното си положение мечтаел за възстано-вяване на Византия. Бил свален от княжеския престол в 1653 г.[27]
Василе Лупу докарал в своя княжески двор от Цариград друг албанец – Георги Гика, който поставил началото на династия, управлявала и в двете княжества. Георги Гика бил първоначално капукехая (пратеник) на молдовския воевода в Цариград. В 1644 г. той е вече велик ворник (длъжност с правораздавателни функции) на Молдова. Според някои сведения живеещите в Цариград Гика са братовчеди на Кьопрюлю, османските велики везири от втората половина на XVII в.[28] Известно е, че Мехмед Кьопрюлю бил роден в с.Рудник (вероятно Рудине, селище северно от град Берат), Южна Албания. Както повечето големи османски сановници от този период, той е попаднал в Цариград като еничарин. Вероятно по същото време или дори по-рано тук се установяват и представителите на рода Гика. Дори роднинската връзка между тях да не е доказана документално, факт е, че Георги Гика и негови сродници са се ползвали от протекциите на Мехмед Кьопрюлю[29].

АЛБАНЦИ В УКРАЙНА

В земите на Руската империя са се преселили по-малка част от албанците, живеещи в Северна България, но именно те успели да съхранят своя език и култура в днешна Украйна. Към 1810 г. в Русия се озовали част от жителите на провадийските села Добрина и Староселец и на варненското Девня.
Преселване на албанци в Русия е имало и по-рано, което е документирано още в първата половина на XVIII в. Сред първите преселници са били албанците католици, които напуснали Косово след въстанието от 1737 г. Те били заселени първоначално от австрийците във Войводина, но оттам около 500 семейства се насочили към Русия. Албанците били колонизирани в т.нар. област Новая Сербия, намираща се в днешна Украйна. Там те основали три села. Постепенно преселниците се отказали от католицизма и били асимилирани от местното руско и украинско население. За тяхното присъствие напомнят сега единствено множеството селищни названия, в чийто корен стои думата "арнаут"[30].
Албански жители на гръцкия полуостров Пелопонес, които въстанали срещу османската власт, били прехвърлени в Крим с руски кораби през 1775 г.[31] По време на Руско-турската война от 1787–1791 г. в Русия се преселили и първите албанци от североизточна България. Те участвали като доброволци в руската армия и по-късно били заселени от руските власти в с. Арнаудовка (дн. Александровка) край Одеса[32].
През 1809 и 1810 г. последните албански семейства (общо 300) от Добрина, Староселец и Девня преминали Дунав при Галац и се установили първоначално в бесарабското село Чумай, а в 1820 г., след като немалко от албанците умрели от несгоди, а други се върнали обратно в Османската империя, останалите там стотина семейства поставили основите на колонията Каракурт (дн. Жовтневе, южно от Болград). Това и до днес е най-голямото селище с албанско по произход

---

26 Şerban, C. Op. cit., p. 25–26, 43.

27 Runciman, S. Das Patriarchat von Konstantinopel vom Vorabend der türkischen Eroberung bis zum griechischen Unabhängigkeitskrieg. München, 1970, S. 276.

28 Şerban, C. Op.cit., p. 69; Runciman, S. Op.cit., p. 357.

29 Soutzo, D. S. Le familles princieres greque de Valachie et de Moldavie, in: Symposium l'Époque Phanariote. A la memoire de Cleodule Tsourkas, Thessaloniki, 1974, p. 238–239. Гика са дали общо 10 князе на Влашко и Молдова. Първият, Георги Гика (1600–1661) управлява Молдова 1658–1659 г. и Влашко 1659–1660 г. Последният е Григорий Гика, молдовски воевода до 1856 г. Твърде възможно е от албански произход да са били и фамилиите Дука и Суцо, произхождащи от Епир, дали общо 5 воеводи на дунавските княжества.

30 Матковски, Ал. Македонскиот полк во Украина. Скопје, 1985, с. 215–216, 281–282.

31 Bode, A. Albaner und Griechen als Kolonisten in Südrussland. In: Südosteuropa unter dem Halbmond. München, 1975, S. 29–37; За преселване на албанци вследствие на Руско-турската война от 1769–1774 г. в Крим пише и Державин, Н. Из исследований в области албанской иммиграции на территории б.России и УССР. В: Сборник в чест на проф. Л. Милетич. София, 1938, с. 504–505. През 1797 г. в град Одеса били регистрирани 269 гърци и албанци.

32 Занетов, Г. Българските колонии в Русия, част II. ПСп, 39, 1892, с. 380.

население в Украйна. Според Кьопен, изследвал подробно колониите на преселници от България в Русия, албанците от Деви (Девня) били единствените от тази националност в България[33]. По неизвестни причини Кьопен е записал всички албански преселници от малкото тогава село Девня, пропускайки тези от близките Добрина и Староселец.
Към 1826 г. в Южна Бесарабия били преброени 119 албански домакинства с 590 членове. През 1850 г. албанците от Каракурт заедно с тези, които се били преселили в съседни селища, наброявали вече 1328 души[34]. В 1862 г. албанци от Каракурт се преселили с хиляди българи и гагаузи в южноруската област Таврия. Причина за това било преминаването на техните селища към територията на Румъния. В Запорожието, между град Мелитопол и Азовско море, те поставили началото на три нови села – Гаммовка (дн. Гамівка), Георгиевка (дн. Георгіівка) и Девненское (дн. Дівнинське)[35]. Явно названието на последното село е трябвало да напомня за Девня, селището, откъдето произхождали мнозина от тях.
Албанците в Украйна и до днес говорят на своя архаичен тоски диалект, който наричат "арнаутче". Те са едно незначително малцинство, наброяващо пет-шест хиляди души, които продължават ревностно да пазят своята етническа принадлежност.

АЛБАНЦИ НА ЮГ ОТ БАЛКАНА

За разлика от албанците в Северна България, които в мнозин-ството си били докарани в новите си заселища от османски велможи, в Южна България и Тракия албанците се преселвали най-вече доброволно. Миграционното движение от Албания и Епир към Тракия и Цариград е възникнало на първо място вследствие на значителния демографски прираст в Южна Албания и Епир през XVI–XVII в. Преселването далеч от родните краища било спомогнато от сезонните миграции на албанци, работещи като ратаи в околностите на Цариград и в Мала Азия.
В почти всички територии на Османската империята още през последните десетилетия на XV в. се забелязва чувствително нарастване на населението. Особено силно то е било в селските райони. Липсата на достатъчно обработваема земя, която да бъде наследена от многобройната челяд, довела до най-бързото увеличаване броя на данъкоплатците в категорията "неженени". Към XVI в. тази данъчна категория обхваща не само ергените, но и семействата, които не разполагат със собствена обработваема земя. Именно тези лица представляват най-мобилната категория население в XVI в.
Проблемът с намирането на препитание за нарастващото население в селските райони намирал решение по няколко начина. Преселването било най-силно в посока на градските центрове. Само във втората половина на XVI в. жителите на балканските градове нараснали три пъти. От Южна Албания и Епир занаятчии се преселвали не само в близките градски центрове, но и в редица други краища на империята. Вероятно майстори строители от Южна Албания са повлияли в значителна степен за разпространението на определени строителни и зографски стилове, особено що се отнася до балканската къща[1]. С нарастването на търговските потоци извън империята през XVII в. търговци от тези краища започнали да се заселват отвъд Дунав във Влашко, Молдова, Трансилвания, Хабсбургската империя, Полша и Русия.
Друг начин за намиране на препитание бил гурбетът в други краища на империята, които в активния селскостопански сезон се нуждаели от работна ръка. Първоначално гурбетчии, по-късно хиляди албанци и гърци се преселили трайно в Тракия и Мала Азия със семействата си.
Трети начин, по който османските власти решавали проблема с "излишните хора" в селата, бил чрез привличането им в армията като наемници. Албанците традиционно съставлявали най-голямата част от тази волнонаета войска, наричана най-често "левенди". По време на Австро-турската война от 1683–1699 г. например броят на албанските левенди в османската армия се изчислява на 4000 души. Но държавата не можела да поддържа дълго време огромната армия и след приключването на войните изключвала левендите и сформираните основно от тази категория отряди тюфенкчи (стрелци с пушки). След разпускането им военните подразделения на левендите оставали често заедно, но за да грабят. Още към края на XVI в. думата "левенди" вече била равносилна на разбойник. Особено често се срещат оплаквания срещу албанци левенди в периода XVII–XVIII в. Така въоръжените левенди се

33 Михов, Н. Цит. съч., т. V, с. 52–53.

34 Пак там, с. 52–53; Н. Державин, Цит. съч., с. 506.

35 Державин, Н. Цит. съч., с. 506–507. В 1923 г. в трите села живеели 3050 албанци.

1 Vacalopoulos, A.E. History of Macedonia 1354–1833, Tessaloniki, 1973, p. 460–461. От този регион произхожда и т. нар. "мещерски език" - професионален говор на балканските строители, изпълнен с албанизми.

превръщали в огромна метежна сила, отказваща да се разоръжи и бродеща по балканските територии в търсене на препитание при някой феодал[2].
Османските данъчни регистри и редица други документи отбелязват бързия развой и нарастване на населението на градовете през XVI в. Този прираст е свързан с икономическото възраждане на балканските провинции на империята и общия ръст на населението. Изключително рязко нараства броят на християнските домакинства на южноалбанските градове. Само в пет южноалбански града (вж. Таблица 6) християнското население нараства средно 3 пъти за около 180 години. Западналият в първата половина на XV в. град Берат (тур. Арнауд Белград) в 1570 г. наброява вече 1050 християнски домакинства, което го превръща в най-големия градски център в Южна Албания[3].

ТАБЛИЦА 6. Брой на християнските домакинства на южноалбанските градове според османските данъчни регистри

ГРАД	1431 г.	началото на XVI в.	Нарастване в пъти
Гирокастра	121	143	1.2
Берат	175	561	3.2
Канина	216	514	2.4
Перметн	42	260	6.2
Клисура	100	514	5.1

Източник: H.İnalcık, Arnawutluk, In: Encyclopedy of Islam, I, 1960, p. 656.

Нарастването на градското население е процес, който обхваща почти всички части на империята. Но това нарастване на населението е обусловено от заселването в градовете най-вече на занаятчии, търговци, на население със специален статут, обслужващо османската армия и др. Въпросът за произхода на новото градско население не може да се свързва единствено с приток на селски жители от близката околност. Често различни документи свидетелстват за преселване от отдалечени места в градските средища. Те са обусловени от нуждата от майстори в определени занаяти, които са били необходими за възраждащото се градско стопанство.

АЛБАНЦИ В СОФИЯ ПРЕЗ XVII В.

През XVI в. днешната българска столица София се превърнал в цветущ град, привличащ население от различни краища на Османската империя. Главно от пътеписите се разбира, че в града освен турско и българско население е имало още значителен брой евреи, арменци, гърци, доста търговци от Дубровник. През XVII в. в града имало дори персийци.
Двамата нови светии, паднали като мъченици на новата вяра през XVI в. в София, са всъщност преселили се занаятчии. Георги Нови Софийски е бил по професия златар и се заселил тук от Кратово, за да загине в 1515 г. Свети мъченик Николай Софийски бил родом от град Янина, Епир. Там той научил обущарския занаят. След смъртта на родителите си напуснал Епир и дошъл в София. Нает дюкян и се задомил. Николай бил убит с камъни от мюсюлманите на 45-годишна възраст на 17 май 1585 г. Тоест той се е преселил в София малко след средата на XVI в.[4]
Присъствието на занаятчии от албански произход в София проличава от няколко османски документа от началото на XVII в. В протокол на софийския кадия от есента на 1612 г. се казва, че мютевелията на вакъфа на вече починалия еничарин Ахмед Беше отдава под наем на Гино, син на албанеца Фото, един дюкян от същия вакъф заедно с една хлебарница на ковашкия пазар. През ноември 1612 г. в

[2] Вж. по-подробно Мейер, М.С. Особенности демографических процессов в Османской империи XV–XVI вв. и их социально-экономические последствия. В: Демографические процессы на Балканах в Средние века. Калинин, 1984, с. 3–27; и Majer, H. G. Albaner und Bosnier in der osmanischen Armee. Ein Faktor der Reichintegration im 17 und 18 Jh. In: Jugoslawien. Integrationsprobleme in Geschichte und Gegenwart. Göttingen, 1984, S. 109–116.

[3] Тодоров, Н. Балканският град XV–XIX век. София, 1972, с. 60.

[4] Левкийски епископ Партений, Жития на български светци, т. II, София, 1979, с. 722.

подобен протокол от София се споменава и някой си Христо, син на албанеца Гино, който се издължил за сумата от 3500 акчета на един турчин от Скопие. Същия месец в София албанецът Ведю, син на Рашо, по професия хлебар, гарантирал за хлебарите Герго и Димо[5]. Хлебарският занаят е бил един от популярните в района на Южна Албания и много гурбетчии с тази професия се отправяли оттук по краищата на Османската империя. Сред членовете на този еснаф в София явно е имало и албанци. В друг документ от ноември 1617 г. Арнаут (албанецът) Петре, син на Петко, купува от Яко за сумата 1800 сребърни акчета дюкян в софийската махала Калоян. Дюкянът се намирал на пазарището на кечеджиите в същата махала. През септември 1618 г. Фото, син на Павло, купува за 1100 акчета от друг християнин къща в махала Хаджи Алагьоз[6].

Османските данъчни регистри показват, че в началото на XVI в. София е имала едва 238 християнски домакинства. Явно в течение на XVI в. градът бързо се съживил чрез приток на ново население отвън. През XVII–XVIII в. в София съществували 63 еснафа, в които основно са били организирани занаятчии християни, но също турци и евреи. Основните занаяти в София са били свързани с обработването на кожи и направата на различни продукти от тях[7].

Отбелязаните от пътешествениците през XVI–XVII в. "гърци" са били както истински гърци, така и куцовласи, и албанци. Такива "гърци" са живеели по това време като малки търговски или занаятчийски общности и в други градове като Скопие, Свищов, Никопол, Ловеч, Велико Търново, Русе. В пролога на един ръкопис от 1620 г., преписан в етрополския манастир "Варовитец" от йеромонах Даниил, се казва, че книгата била откупена от "Гино, грък, касапин от село Етрополе". Съдейки по името на този касапин, той би трябвало да е от албански произход или поне от Южна Албания. Явно дори в този чисто български градец имало заселване на албански занаятчии[8].

СЕЛАТА ГОРНО И ДОЛНО АРБАНАСИ, АСЕНОВГРАДСКО

Албанци най-вероятно са поставили началото на село край Асеновград, което, както търновското Арбанаси, е носело по време на османския период тройно название. В турските документи то е записвано като Арнаудлар или Арнауд, в гръцки като Арванитохори/Алванитохори, а на български като Долно и Горно Арбанаси (днес това са селата Долнослав и Горнослав). Под влияние на гърците в Асеновград и околността жителите на Долно Арбанаси се погърчили, докато в Горно Арбанаси разпространение получил българският език.

За пръв път в османските регистри Арнаудлар фигурира в подробен регистър на джелепкешаните от 1576 г. От селото е регистриран само един джелеп Саръ Никола, който е доставял 30 овце. За сравнение джелепите в съседните села са били доста повече: във Воден са били 10, в Куклен – 16, в Асеновград – 39, в Червен – 5, в Тополово – 9[9]. Наличието само на един джелеп в регистъра подсказва, че разположеното край Асеновград село Арбанаси е било все още малко. Вероятно селото е било създадено няколко десетилетия преди това преброяване. Чак към XVII в. една от неговите махали се отделя и селата стават две. Възможна причина за това е, че в едната са живеели гърцизирани албанци, а в другата българи. Като две села те попадат в описанието на Евлия Челеби от средата на XVII в. Той минава първо през Бююк Арнавудлу до Станимака (Асеновград). После османският пътеписец споменава и друго село до Станимака – Арнавуд, следвано по неговия път от Червен и Долно и Горно Тахтали (дн. Тополово)[10]. За Бююк Арнаудлу Евлия пише: "*То е свободен зиамет на Сюлейман бей – син на стария велик везир Мехмед паша (1644–1645). Оживено село е, с лозя и градини, и с една воденица. Като пресякохме това село, намиращите се северно от Пловдив планини ни останаха в* гръб"[11].

През 1720 г. Тракия е посетена от Иерусалимския патриарх Хрисант Нотара, който минава често през българските земи, събирайки от християните помощи за Божи гроб. Минавайки през Станимашко,

---

5 Duda-Galabov, Die Protololbücher des Kadiamtes Sofia, München 1960, док. № 809, 843, 853.

6 ТИБИ, VI, с. 232, 261.

7 Вж. Николова, М. Сведения за град София през XVI век. ИСИФУКО, I, 1942, с. 181–226; Николова, М. Сведения за град София през XVIII в., ИСИФУКО, II, 1943, с. 41–104.

8 Стоянов, М., Кодов, Хр. Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека. т. III, София, 1964, с. 286.

9 ТИБИ, т. III, с. 46.

10 Kissling, H-J. Beiträge zur Kenntnis Thrakiens im 17. Jahrhunderts. Wiesbaden, 1956, Греши като отъждествява Г. и Д. Тахтали с Г. и Д. Арбанаси.

11 Евлия Челеби, Пътепис, съст. Стр. Димитров, София, 1972, с. 287.

той отбелязва и село Арванитохори. В това село заедно с Тахтали (дн. Тополово) е имало една кутия за помощи, в която били събрани скромните 80 гроша. Епитроп на църквата е бил граматик Пейо[12].
Двете села присъстват и в описанието на гърка Георги Цукала от средата на XIX в. като Алванитохориа, т.е. "албанските села" (или Голямо и Малко Арванитохориа два реда по-долу). Жителите според него говорели "*прост гръцки диалект, както този в Станимака*"[13]. Българските преброявания от началото на XX в. показват, че жителите на Долно Арбанаси (Долнослав) са се определяли като гърци, а тези на Горно Арбанаси (Горнослав) като българи. В по-голямата си част гърците, живеещи в Пловдив, Асеновград и няколкото близки до този град села, сред които и Долно Арбанаси, се изселват в Гърция през първата четвърт на XX в.

АЛБАНЦИ В ИЗТОЧНА И ЗАПАДНА ТРАКИЯ

През XVI–XVII в. към Тракия и Цариград се отправили няколко хиляди жители на Южна Албания. Мнозина от тях се претопили в гръцката среда на Цариград и Одрин, но възникнали и няколко чисто албански села, повечето от които просъществували докъм 1920 г. Едно от тези села – Мандрица – и днес се намира на територията на България и представлява единственото село, населено с албанци в България.
За времето на основаване на тези албански колонии липсват каквито и да са исторически свидетелства. Пръв французинът Пиер Белон споменава в средата на XVI в. за наличието на представители на повечето балкански народности в селата на Източна Тракия, сред които и албанци. Той си обяснява тяхното присъствие тук с необходимостта да се оживят запустелите места около османската столица: "*Поради това често виждах много села из страната Тракия, едни населени само с българи, други с власи, сърби, босняци, албанци, далматинци, склавони – всички придържащи се към своята християнска религия. Защото, когато турчинът завладява някоя провинция, той подкарва селяните из селата и ги праща да се заселват като колони и обработват запустелите места около Константинопол или другаде*"[14].
Един друг пасаж от "Наблюденията" на Белон дава и обяснение на това как албанците са попаднали в тракийските села: "Като продължавахме пътя си из полетата към Константинопол, намерих големи групи от бедни албански селяни, другояче назовавани аргати, които се завръщаха в страната си от Турция, гдето бяха отишли, за да работят... Тези бедни албански селяни излизат на групи от страната си, която не е плодородна, за да отидат да живеят другаде. За да спечелят пари, те ходят през лятото из Турция и жънат житата... А когато се завърнат в страната си, те живеят цяла зима с парите, които са спечелили през лятото". Тази среща на Белон с албанските жътвари е станала някъде по протежение на стария път Виа Егнатиа между р. Марица (Белон идва от Солун) и Галиполския полуостров[15].
В 1582 г. друг французин, Жан Форезиен, се натъкнал на подобна група албанци, наброяваща според него 500 души. Той също отбелязва, че това са жътвари. Този път срещата с тях станала на главния път за Цариград между градовете Харманли и Свиленград[16]. През 1621 г. анонимен френски пътеписец спомена-ва за забелязани от него край град Чорлу, Източна Тракия, "множество албанци, отиващи в Анадол"[17].
Присъствието на албански гурбетчии чак в Западен Анадол през XVI в. се потвърждава и от един османски източник. В заповед на кадията на Измит от май 1568 г. се говори за албанци и войнуци, които секли от султанската гора там, като предавали дървения материал за построяване на кораби[18].
Различните свидетелства доказват, че през XVI в. е имало значително ежегодно придвижване на албански гурбетчии към Тракия и Западен Анадол. Най-често тези гурбетчии са били селскостопански работници, които през пролетта са постъпвали на работа в чифлиците на османските велможи, а през есента са се завръщали по родните си места. Но заедно със сезонното придвижване започва и процес на заселване на албанци в някои слабо населени села и в столицата Цариград.

---

12 Stathē, P. To anekdoto odoiporiko tou Chrysanthou Notara. Athēna, 1984, p. 172.

13 Tsoukala tou Zakynthiou, G. Istoriogeografikē perigraphē tēs eparchias Filippoupoleos. Wien 1851, p. 62.

14 Френски пътеписи за Балканите XV–XVIII в., съст. Б. Цветкова, София, 1975, с. 97, 104.

15 Наблюдения на множество редки и забележителни неща, видени в Гърция, Азия, Юдея, Египет, Арабия и други чужди страни от Пиер Белон дю Ман. Прев. Вс. Николаев, София, 1953, с. 183–185.

16 Френски пътеписи, с. 100–101.

17 Пак там, с. 168.

18 Документи за българската история. изд. П. Дорев, т.3 (1564–1908). София, 1940, с. 7.

Има няколко свидетелства за заселване на жители на Южна Албания в османската столица от XVI–XVIII в. Така например в 1576 г. Стефан Герлах подарил 10 аспри на един "албански, или арнаутски" православен поп, който, понеже спахията му бил взел всичко, каквото имал, трябвало да изостави жената си и двете си деца и да дойде в Цариград да се изхранва с цепене на дърва[19]. Един от новите мъченици на православната вяра също бил потърсил препитание в Цариград, идвайки от Албания. Според зографските монаси Св. мъченик Христо бил българин. Когато станал на 40 години напуснал родината си и станал градинар в Цариград. Обезглавен бил през 1748 г., защото отказал да се потурчи[20]. По-горе вече цитирахме едно прошение от 1658 г., където се казва, че повечето християни от нахия Биглища избягали да потърсят препитание в Цариград[21].

Вероятно първите албанци са се установили трайно в обезлюдените села на Източна Тракия още през първата половина на XVI в. Преселването е продължило и през целия XVII в. В един от тези преселнически потоци албанци от Корчанско се установили в Ивайловградско, където поставили началото на село Мандрица. Това е единственото албанско село в Тракия, разположено на запад от р. Марица, и единственото село в днешните предели на България, което се населява предимно от албанци. Всички останали албански колонии в Тракия са били разположени на изток от р. Марица и са били напуснати от жителите си в периода 1913–1921 г.

Според местното предание, записано през 60-те години на XX в., албанците дошли в Мандрица от село Виткуки в Южна Албания преди 300–350 г. (т.е. в първата половина на XVII в.). Първоначално тук се установили 12 семейства заедно със свещеника. Те започнали да доставят угоен добитък, сирене и масло за турската армия в Одрин, което означава, че подобно на други албански селища в България са се занимавали със скотовъдство, преработване и търговия с животинска продукция. В селото днес има две църкви, обслужвани до 1913 г. от свещеници гърци. По-старата от тях е от 1718 г.[22]

Съхраненото предание за създаването на селото в първата половина на XVII в. се припокрива с данни от османски регистри от 1627 и 1634 г., които показват бързо нарастване на населението, дължащо се на заселване отвън. За пръв път османски данъчен регистър от 1627 г. споменава селото като Мандраджък (буквален турски превод на Мандрица) с 18 домакинства. След седем години новата данъчна регистрация отчита нарастване на домакинствата на 25. Явно след това преброяване процесът на заселване на нови семейства албанци е продължил, иначе трудно може да се обясни нарастването на семействата до 350 в края на XIX в.[23]

Единственото задълбочено изследване на селото е на албаноложката Бойка Соколова, посветила цяла студия на албанския диалект на жителите. Според нея, говорът е по-близък до този на албанците от Деволско, отколкото на този на района Воскопоя–Виткуки. Освен това е сроден с този на албанците от Девня, живеещи днес в Украйна[24]. В продължение на три века населението на Мандрица нараснало повече от 12 пъти, което от демографска гледна точка не може да се обясни само като следствие от естествения прираст.

Преди Балканската война в 1912 г. чисто албанската Мандрица е наброявала 1879 души, която цифра може да се приеме като върхна точка в демографския развой на селището[25]. Селото тогава вече е спадало към новата Ортакьойска (Ивайловградска) каза, в която християнското население е било поравно българско и гръцко. Мандрица е отстъпвала по големина само на Ортакьой (дн. Ивайловград), населен с 5100 православни гърци. Голяма част от гърците в тази част на Тракия също са произхождали от района на Епир.

Повечето данни, отнасящи се за останалите албански села в Тракия, са от по-късен период и дори за някои от тях днес представлява трудност да се докаже с категоричност албанският характер на жителите им. Албанските села в Източна Тракия са били разположени в две по-големи групи. Първата обхващала няколко села южно от град Хавса, а втората – други няколко села северно от град Кешан, в днешна Турция. В османските регистри от XVII в. могат да се открият осем селища от двете страни на р. Марица, които в названията си съдържат името "арнауд". Включително в град Димотика

---

19 Герлах, Стефан. Дневник от едно пътуване до Османската порта в Цариград. София, 1976, с. 154.

20 Левкийски епископ Партений, цит. съч., т. II, с. 151.

21 Цветкова, Б. Извънредни данъци и държавни повинности в българските земи под турска власт. София, 1958, с. 33.

22 Делирадев, П. Принос към историческата география на Тракия, т.2, с. 23; Примовски, Ан. Бит и култура на родопските българи. СбНУНК, кн. 54, 1973, с. 256.

23 Карайовов, Т. Материали за изучаване на Одринския вилает. София, 1903, с. 170.

24 Sokolova, B. Die albanische Mundart von Mandrica. Berlin, 1983, p. 177.

25 Милетич, Л. Разорението на тракийските българи през 1913 г. София, 1918, с. 86.

(Дидимотихон) е имало една махала, която носела наименованието "албанска" (mahalle-i Arnavud)[26]. Необикновеното струпване на топоними, свързани с албанците, може да се приеме като доказателство за това, че те вече са били сред жителите на южния дял от Тракия. Нито едно от тези селища обаче не е запазено като албанско към края на XIX в. По принцип по-голямата част от християните в Източна и Западна Тракия идват тук след XVI в., за да населят един почти напълно обезлюден от османското нашествие район.

Що се отнася до географския произход на албанците в Тракия, единствен източник за неговото изясняване остава запазеният и добре изследван диалект на жителите на Мандрица, който е бил употребяван и в групата албански села, намиращи се около град Кешан. Съдейки по него те произхождали от района на град Корча в Южна Албания[27].

В спомените на стари жители на Мандрица албанците от това откъснато село поддържали връзки с други албанци от тракийските селища (според албанския им изговор) Qyteze, Alltëntash, Sulltanqoi, Azardere, Zailef, Aballar, Karakasër[28]. По географските карти могат със сигурност да се идентифицират Алтънташ и Султан(кьой), каза Узункьопрю; Пазардере, каза Кешан; Абалар и Залоф (с друго название Кърджасалих), каза Хавса[29]. Залоф е единственото село, за което успяхме да намерим свидетелство за албанския му характер и в началото на XIX в. През селото преминал през 1811 г. англичанинът Джон Галт. Според неговото описание "За-уф" (Za-oof) било населено от албанци[30].

Албанците в Тракия се появяват в различните народностни статистики, съставяни в края на XIX и началото на XX в. В повечето случаи тези статистики изобилстват с грешки, но все пак дават сравнително достоверна картина за народностния характер на областта. В една етнографска статистика, публикувана през 1878 г. в излизащия в Цариград вестник "Courrier d'Orient" по всяка вероятност във връзка с Руско-турската война, албанците обитавали няколко селища в Тракия. Съставителят на статистиката, който използвал данни от данъчно преброяване от 1873 г., погрешно записал албанците като мюсюлмани[31].

ТАБЛИЦА 7. Албански жители в Тракия (1878 г.)

Каза Узун кьопрю

Село	Брой домакинства	Брой жители
Алтън таш	100	395
Ибрик тепе	180	760
Залиф	400	1740
Аслан	115	494
Керемитчи Салих	70	390
Арнаут кьой	105	448
Каза Димотика		
Мандрица	250	1080

Каза Малгара

Султан	130	615
Ураноу (Юрюк кьой)	12	60

За останалите села липсват данни до самия край на XIX в. Тогава българският консул в Одрин Тома Карайовов изработил въз основа на официални османски преброявания, доклади до Българската екзархия в Цариград и частни негови посещения една уникална статистика за народностния характер на Одринския вилает, обхващащ днешните области Западна Тракия в Гърция и Източна Тракия в

[26] Селата са принадлежали административно към казите Едирне (Одрин) и Димотика. Вж. ТИБИ, VII, с. 207, 245, 315–317, Arnavudluk, Arnavud, Arnavud (2 пъти), Arnavud yoklemi, Arnavud-i cedid, Arnavud ortakci, Arnavud (3 пъти); още през XV в.: Arnavud Buzürk, Arnavud-Küçük. Вж. Gökbilgin, M.T. XV–XVI. asırlarda Edirne ve Paşa livası. Vakıflar-Mülkler-Mukataalar. İstanbul, 1952, p. 69.

[27] Sokolova, B. Op. cit., p. 5.

[28] Ibidem, p. 4.

[29] Kornrumpf, H.-J. Die Territorialverwaltung im östlichem Teil der europäischen Türkei vom Berliner Kongress (1878) bis zu den Balkankriegen (1912/13) nach amtlichen osmanischen Veröffentlichungen. München, 1983, Bl. XIII и XVI

[30] Английски пътеписи за Балканите (края на XVI - 30те години на XIX век). София, 1987, с. 513.

[31] Македония и Одринско. Статистика на населението от 1873 г. София, 1995, с. 49, 51, 57, 65.

Турция. Неговата статистика съдържа и редица неточности, но те най-често са свързани не с народността на жителите, а с техния точен брой или правилното изписване на селищните названия. Според Карайовов албанци са живеели в следните селища:

ТАБЛИЦА 8. Албански жители в Тракия (1903 г.)

Каза Узун кьопрю

Село	Брой къщи
Алтънташ	120
Ибрик тепе	200
Бейендик	90
Йеникьой	410

Каза Хавса

Абалар	100
Залъф	800
Неджатие	900

Каза Ортакьой (дн. Ивайловград)

Мандрица	350

Каза Малгара

Султан	400
Ташкън чифлик	90

Каза Кешан

Пазардере	120

Карайовов преброил в Одринския вилает общо 3570 къщи на православни албанци, една силно завишена цифра[32]. Освен това той описал някои села като населени от албанци, без това да отговаря на действителността.

Според статистическите изчисления на Рихард фон Мах, опиращи се главно на данни от Българската екзархия, към началото на XX в. в Тракия живеели общо 13 800 православни албанци, разпределени както следва[33]:

ТАБЛИЦА 9. Албанци в Тракия (1906 г.)

Каза	Брой на албанците
Димотика	470
Ортакьой	2100
Хавса	4800
Одрин	90
Малгара	2880
Узункьопрю	1410
Кешан	2100

Албанският политически деец Наим Фрашери, който сам произхождал от Източна Тракия, споменава в едно писмо от 1901 г. следните албански села и съответно броя на къщите в тях:

ТАБЛИЦА 10. Албански жители на Тракия (1901 г.)

Село	Брой на къщите
Мандрица	650
Султанкьой	300
Кютезъ	400
Алтънташ	150

[32] Карайовов, Т. Цит. съч., с. 170–171, 187, 190.

[33] Mach, R.v. Der Machtbereich des bulgarischen Exarchats in der Türkei. Leipzig-Neuchatel, 1906, p. 74–75, 78, 83.

Азардере	150
Залъф	450
Абалар	150
Караджакли	80

Според Фрашери албанското население в селата Караджакли и Абалар се преселило там от Залъф[34]. Вероятно най-близко до истинското положение на нещата са цифрите, които дава българинът от Тракия Анастас Разбойников. Този безспорно голям познавач на народностните отношения в Източна Тракия пише за наличието на албанско православно население в селата:

каза Хавса: Залъф и Абалар;
каза Малгара: Алтънташ, Арнауткьой, Деберикьой и Ибриктепе;
каза Кешан: Пазардере и Бейендик.

Към тези села трябва да се добави и Мандрица, село, намиращо се до 1920 г. на територията на Западна Тракия. Според Разбойников общият брой на албанците в Тракия към началото на XX в. е бил 13–14 хиляди души[35].

КАРТА 5. Населявани от албанци села в Тракия (начало на XX в.)

В гореизброените статистики се съдържат редица грешки. Като например: точните названия на селищата, административната им принадлежност, броят на жителите им и тяхната религиозна принадлежност. Липсата на яснота относно етническия произход на жителите се дължи основно на факта, че в официалните османски преброявания не фигурира народността албанец, защото православните албанци не са имали автономна църква и се числели без изключение към Цариградската патриаршия. По тази причина православните албанци са били записвани във всички преброявания според религиозната им принадлежност като гърци. Авторите на народностните статистики са разчитали най-вече на собствени наблюдения, доклади на свещеници и други косвени сведения.
По време на Балканските войни (1912–1913 г.), които довели до разорението и упадъка на селищата в Източна Тракия, пострадали и повечето села, населени с албанци. Настъпвайки към Одрин през Междусъюзническата война (1913 г.), турците изравнили със земята голямото албанско село Залъф. Петстотин и шейсет жители на селото били избити[36]. Повод за зверствата е било обвинението, че жителите на Залоф ограбили и участвали в християнизирането на жители от съседното българомохамеданско село Павлокьой.
Въпреки всичко албанците не напуснали областта с бягащото българско население. След края на Първата световна война за кратко време Източна Тракия става част от територията на Гърция. Но след като гърците загубили войната с Турция в Мала Азия, гръцките жители на Източна Тракия били

34 Sokolova, B. Op. cit., S. 5.

35 Батаклиев, Ив., Разбойников, Ан., Орманджиев, Ив. Тракия., с. 146–147. Авторът на раздела Разбойников смята, че албанците са се заселили в Тракия през XVIII в.

36 Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars. London, 1914, p. 134.

принудени на я напуснат. Така през 1920–1922 г. огромното мнозинство от албанците се преселили в Гърция, където отишли и всички други християни, намиращи се в лоното на Цариградската патриаршия[37]. Сред тях освен албанци е имало също българи и гагаузи. Гръцките власти колонизирали бежанците албанци главно в районите на Западна Тракия, напуснати от турското и друго мюсюлманско население. През 1951 г. само албанците от окръг Еврос, обхващащ района по поречието на р. Марица, наброявали 4500 души [38]. Според някои изследователи албанците, заселени в градовете, днес вече са гърцизирани[39].

След като през 1919 г. Ньойският мирен договор оставил Мандрица на територията на България, в Гърция се преселили поне половината албански жители на селото. Поради силното влияние на Цариградската патриаршия и изселването на ивайловградските гърци мнозина мандричани се възползвали от гръцко-българската изселническа спогодба и се заселили на мястото на изселили се българи южно от македонското градче Кукуш (дн. Килкис). Там поставили основите на село с гърцизираното название Мандре – спомен за техния произход от Мандрица[40].

За съжаление албанците, емигрирали от Източна Тракия и България в Гърция, и досега остават неизследвани, което с напредването на асимилационните процеси заличава спомена за техния произход.

[37] Изключение правят само отделни семейства, потърсили убежище в България. Така например 10 албански семейства от Абалар се заселили край Ямбол. Вж. Младенов, К. Одринските гагаузи. АПП, 1938, 4, с. 53.

[38] Svanberg, I. Gagavouzika and Juručki. Urgent Tasks for Turcologist. CAJ, 32, 1988, 1–2, p. 111.

[39] Вж. de Jong, F. Names, Religiuos Denomination and Ethnicity of Settlements in Western Thrace. Leiden, 1980, p. XVIII.

[40] Милојевић, Б. Јужна Македонија. Београд, 1921, с. 108.

ИЗПОЛЗВАНИ СЪКРАЩЕНИЯ

А	Археология
АПП	Архив за поселищни проучвания
БЕ	Балканско езикознание
В	Векове
ВВр	Византийский временник
ВИС	Военно-исторически сборник
ГЗФФУ	Годишен зборник. Филозофски факултет на университетот - Скопје
ГИБИ	Гръцки извори за българската история
ГИДБиХ	Годишњак историског друштва Босне и Херцеговине
ГМЈС	Годишњак музеја Јужној Србији
ГИНИ	Гласник на Институтот за национална историја – Скопје
ГМСБ	Годишник на музеите от Северна България
ГНПМ	Годишник на националния политехнически музей
ГСНД	Гласник Скопског научног друштва
ГСУ	Годишник на Софийския университет "Св. Климент Охридски"
ГСУ-БФ	Годишник на Софийския университет "Св. Климент Охридски". Богословски факултет
ГСУ-ИФ	Годишник на Софийския университет "Св. Климент Охридски". Исторически факултет
ГСУ-ИФФ	Годишник на Софийския университет "Св. Климент Охридски". Историко-филологически факултет
ГСУ-НЦСВПИД	Годишник на Софийския университет "Св. Климент Охридски". Научен център за слав.-виз. проучвания "Ив.Дуйчев"
И	История
ИБИД	Известия на Българското историческо дружество
ИВАД	Известия на Варненското археологическо дружество
ИГ	Исторически гласник
ИИБЕ	Известия на института за български език
ИИД	Известия на историческото дружество
ИИИ	Известия на Института по история
ИНБКМ	Известия на Народната библиотека "Кирил и Методий"
ИНМВ	Известия на Народния музей – Варна
ИНМК	Известия на Народния музей – Коларовград
ИОМВТ	Известия на Окръжния музей – Велико Търново
ИКНК-СХН	Известия на камарата на народната култура. Серия хуманитарни науки
ИПр	Исторически преглед
ИСИФУКО	Известия на семинарите при историко-филологическия факултет на Университета "Св. Климент Охридски"
ИЧ	Историјски часопис
ЛИБИ	Латински извори за българската история
М	Минало
МП	Македонски преглед
ПСп	Периодическо списание на Българското книжовно дружество

СбБАН	Сборник на Българската академия на науките
СбНУНК	Сборник за народни умотворения, наука и книжнина
СпБАН	Списание на Българската академия на науките
ТДИМН. ОПД	Турски документи за историјата на македонскиот народ. Опширни пописни дефтери
ТИБИ	Турски извори за българската история
ТИИПБЗ	Турски извори за историята на правото в българските земи

ASPh	Archiv für slavische Philologie
BA	Balkanica
BF	Byzantinische Forschungen
BHR	Bulgarian Historical Review
BOA	Başbakanlik Osmanli Arşivi
BS	Balkan Studies
CAJ	Central Asiatic Journal
CPA	Culture populaire albanais
EB	Etudes Balcaniques
EH	Etudes Historiques
JEH	Journal of Economic History
JESHO	Journal of the Economic and Social History of the Orient
JGO	Jahrbücher für Geschichte Osteuropas
MZfB	Münchner Zeitschrift für Balkankunde
MO	Monumentet
MOGG	Mitteilungen der österreichischen geographischen Gesellschaft
OC	Orientalia Christiana
PB	Palaeobulgarica
POF	Prilozi za orijentalnu filologiju
RRH	Revue Roumain d'Histoire
RS	Romanoslavica
SA	Studia Albanica
SB	Studia Balkanika
SH	Studime historikë
SOF	Südostforschungen
St	Starine
TGGA	Tübinger geographische und geologische Abhandlungen
VF	Volksforschung
ZfB	Zeitschrift für Balkanologie
ZfSPh	Zeitschrift für slavische Philologie

ПОРЕДИЦА *IMIR*

1. **Връзки на съвместимост и несъвместимост между християни и мюсюлмани в България.** *Сборник.* Под редакцията на Антонина Желязкова, Йорген Нилсен, Жил Кепел, 1995.

2. **Relations of Compatibility and Incompatibility between Christians and Muslims in Bulgaria.** *A collection of articles*. Edited by Antonina Zhelyazkova, Jorgen Nielsen (UK) and Giles Kepel (France), 1995.

3. **Циганите в преходния период.** *Автор* Илона Томова, 1995.

4. **The Gypsies in the Transition Period.** *By* Ilona Tomova, 1995.

5. **Идентичности.** *Автори* Анна Кръстева, Иван Кацарски, Нонка Богомилова, Пламен Макариев, 1995.

6. **Comparative Balkan Parliamentarism.** *Edited by* Lyubov Grigorova-Mincheva, 1995.

7. **Бесарабските българи за себе си.** *Съставители* Петър-Емил Митев, Николай Червенков, 1996.

8. **Europe. The Young. The Balkans.** *Edited by* Petar-Emil Mitev, Jim Riordan, 1996.

9. **Момчилград. Природа, археологически паметници, традиционна народна култура.**

10. *Автори* Мария Николчовска, Стела Тодорова, Алтънка Шукерова, 1996.

11. **Универсално и национално в българската култура.** *Автори* Анна Кръстева, Нина Димитрова, Нонка Богомилова, Иван Кацарски, 1996.

12. **Съдбата на мюсюлманските общности на Балканите. Т. 1. Мюсюлманските общности на Балканите и в България.** *Автори* Антонина Желязкова, Божидар Алексиев, Жоржета Назърска, 1997.

13. **Настрадин Ходжа и българският фолклор.** *Съставител* Ибрахим Ялъмов, 1997.

14. **Съдбата на мюсюлманските общности на Балканите. Т. 2. Мюсюлманската култура по българските земи.** *Съставители* Росица Градева, Светлана Иванова, 1998.

15. **Съдбата на мюсюлманските общности на Балканите. Т. 3. Между адаптацията и носталгията (българските турци в Турция).** *Съставител* Антонина Желязкова, 1998.

16. **Кърджали. От традицията към модерността.** *Съставител* Цветана Георгиева, 1998.

17. **Каракачаните в България.** *Автор* Женя Пимпирева, 1998.

18. **The Fate of Muslim Communities in the Balkans. Vol. 3: Between Adaptation and Nostalgia (The Bulgarian Turks in Turkey).** *Edited by* Antonina Zhelyazkova, 1998.

19. **Bulgarian Youth Facing Europe.** *Edited by* Petar-Emil Mitev, 1999.

20. **Евреите по българските земи. Анотирана библиография.** *Съставители* Жак Ескенази, Алфред Криспин, 1999.

21. **Съдбата на мюсюлманските общности на Балканите. Т. 4. Ислям и култура.** *Съставители* Галина Лозанова, Любомир Миков, 1999.

22. **Съдбата на мюсюлманските общности на Балканите. Т. 5. Албания и албанските идентичности.** *Съставител* Антонина Желязкова, 2000.

23. **Малцинствената политика в България. Политиката на БКП към евреи, роми, помаци и турци (1944-1989).** *Автор* Улрих Бюксеншютц, 2000.

24. **Евреите по българските земи. Родова памет и историческа съдба.** *Съставител* Еми Барух, 2000.

25. **Цариградските българи.** *Автор* Дарина Петрова, 2000.

26. **The Fate of Muslim Communities in the Balkans. Vol. 5: Albania and the Albanian Indentities.** *Edited by* Antonina Zhelyazkova, 2000.

27. **История на Турция през XX век.** *Автор* Дженгиз Хаков, 2000.

28. **Свети места в Годечко, Драгоманско и Трънско.** *Автори* Бони Петрунова, Валери Григоров, Надя Манолова-Николова, 2000.

29. **Съдбата на мюсюлманските общности на Балканите. Т. 6. "Особеният случай" Босна.** *Съставител* Антонина Желязкова, 2001.

30. **Спешна антропология. Т.1. Албанският национален въпрос и Балканите.** (на български и английски език). *Автор* Антонина Желязкова, 2001.

31. **Съдбата на мюсюлманските общности на Балканите. Т. 7. История на мюсюлманската култура по българските земи.** *Съставител* Росица Градева, 2001.

32. **Българска граматика в картинки.** *Автор* Румяна Танкова, 2001.

33. Арменците в България – култура и идентичност. *Автор* Евгения Мицева, 2001**.**

34. **Jews in the Bulgarian Lands. Ancestral Memory and Historical Faith.** *Edited by* Emi Barouh, 2001**.**

35. **Съдбата на мюсюлманските общности на Балканите. Т. 8. Етнология на суфитските ордени (теория и практика).** *Съставители* Й. Нилсен и А. Желязкова, 2001.

36. **Многоцветие. Из културата на малцинствата в България.** *Съставител* проф. Вера Мутафчиева, 2001.

37. **Католиците в България (1878-1989). Историческо изследване.** *Автор* Светлозар Елдъров, 2002.

38. **Руската емиграция в България (20 – 50-те години на XX в.)** *Автор* Цветана Кьосева, 2002.

39. **Евреите по българските земи. Анотирана библиография.** *Съставители* Жак Ескенази, Алфред Криспин, второ издание. 2002.

40. **Етническите отношения в армията**. *Автори* Илона Томова, Янцислав Янакиев, 2002.

41. **Спешна антропология. Т.2. Албански перспективи** (на български и английски език). *Автор* Антонина Желязкова, 2003.

42. **Университетското образование и българските жени.** *Автор* Жоржета Назърска, 2003.

43. **Общи Балкани – Млади автори – Първи книги. Т. 1. Демоните на Родопите.** *Автор* Евгения Троева - Григорова, 2003.

44. **Общи Балкани – Млади автори – Първи книги. Т. 2. Албанци в източните Балкани.** *Автор* Боян Гюзелев, 2004.

ПРЕДСТОИ ДА СЕ ПУБЛИКУВА

45. Общи Балкани – Млади автори – Първи книги. Т. 3. Българите мюсюлмани в Тетевенско. *Автор* Ива Кюркчиева, 2004

МЦИМКВ, София 1303, ул. Антим I, 55

АЛБАНЦИ В ИЗТОЧНИТЕ БАЛКАНИ

Българска

Първо издание
Автор *БоянГюзелев*
Научен редактор *Василка Танкова*
Художник на корицата *Стефан Енев*

Формат 84x108/32

Международен център за изследване на малцинствата и
културните взаимодействия

Книгата може да се намери:
в книжарниците на *Еврокнига:*
ул. "Пиротска" № 52, бул. "Патриарх Евтимий" № 69; в книжарница "*Нисим*", бул. "Васил Левски" № 59; в Софийски университет "Св. Кл. Охридски".